

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI: 340

900. Yıldönümü Dolayısıyle

**KUTADGU BİLİĞ
İNCELEMESİ**

A. DİLÂÇAR

Yükseköğretim Kurulu Matbaası'nda basılmıştır. Ankara - 1995

Bu eserin 5846 sayılı Kanuna göre bütün yayın, tercüme ve iktibas hakları
TÜRK DİL KURUMU'na aittir.

1. Baskı : 1972
2. Baskı : 1988
3. Baskı : 1995

ISBN 975 - 16 - 0694 - 2

IÇİNDEKİLER

IÇİNDEKİLER	5
ÖNSÖZ	7
AÇIKLAMA	9

I. "KUTADGU BİLĞİ"İN ALT KATMANI ve BALASAGUNLU YUSUF

1. "Kutadgu Bilig" ve Karahanlılar: Hun Türklerinden Karahanlılara	13
2. Karahan'ın anlamı	15
3. Karahanlı devletinin coğrafyası	16
4. Karahanlı devletinin kültür merkezleri	18
5. Balasagunlu Yusuf	21
6. Balasagunlu Yusuf'un felsefe, yönetim, siyaset alanındaki kaynakları	24
7. Balasagunlu Yusuf ve eski Türk dünyası	28

II. "KUTADGU BİLĞİ"İN FILOLOJİSİ

1. El yazmaları	38
2. "Kutadgu Bilig" yazmalarıyla ilgili kişiler	40
3. Yazmaların okunması	41
4. Uygur alfabesi ve bu alfabeye "Kutadgu Bilig"	47
5. Karahanlı Türkçesi kılavuzu	50

III. "KUTADGU BİLĞİ"

1. Konusu, vezni, iç bölümleri, ekleri	71
2. Ana konuya giriş	72
Genel giriş: I. – III. baplar	72
Bahar şırı: IV. bap	72
Evren: V. bap	81
Bilgi: VI. bap	82
Dil: VII. bap	82
Bilgisizlik: VIII. bap	83
İyilik: IX. bap	85

Bilgi ile Aklın erdemi: X. bap	87
Yapitin adı, genel konusu, 4 sahnelicik diyalogdaki allegorik kişiler: XI. bap	91
3. Ana konu:	92
I. bölüm: XII. – XXIII. baplar	92
II. bölüm: XXIV. – XXXVIII. baplar	107
III. bölüm: XXXIX. – LXVII. baplar	115
IV. bölüm: LXVIII. – LXXXV. baplar	120
4. Yapitin sonundaki 3 ek (6521. – 6645. beyitler)	138

IV. "KUTADGU BİLİĞ"İN DEĞERLENDİRİLMESİ

1. Genel konular	145
2. Ahlak ve din	152
3. İslâmlık, tasavvuf	153
4. Bilgi ve erdemler	154
5. "Kutadgu Biliğ"in mesajı	156

V. DÜNYA EDEBİYATI ÇERÇEVESİ İÇERİSİNDE "KUTADGU BİLİĞ"

A. Bir "pendname" ve "hikmet olarak"	158
B. Bir "atasözü" ve "özdeyiş" türü olarak	163
C. Bir "siyasetname" olarak	166
Ç. "Deylet bilgisi" olarak	169
D. Bir "utopia", "devlet romanı" ve "prenslerin aynası" olarak	171

VI. SONUÇ

"Kutadgu Biliğ"de faydacılık, olumculuk yararcılık; "divinitas"ın yanibaşında "humanitas"	197
--	-----

BİBLİYOGRAFYA	199
----------------------------	-----

Metin dışı: 1. Karahanlı devletinin kronolojisi
2. Karahanlılar devletinin haritası

ÖNSÖZ

“Türk Dili”ndeki Önsöz

Türk yazınının ilk üç çağını üç ayrı dine bağlı olarak buluruz: Kök-Türklerde (552-745) Şamanlık; Uygurlarda (747-840) Buddhadılık; Karahanlılarda (932-1212) da İslamlık. Bunlardan ikincisi Buddha dininden başka Maniciliğe, Hıristiyanlığa da bağlı bulunduğu ve özel yazıya da sahip olduğu halde, pek yaratıcı olamamış, daha çok çevircilikle geçinmiş ve “Oğuz Kağan” destanının parçacıklarından başka büyük bir kitap ya da yazar adı bırakmamıştır. Bu yüzden Türk yazınının ilk üç büyük yazı anıtını Kök-Türklere Karahanlılarda buluyoruz: *Orhon Yazıtları*, *Kutadgu Bilig* ve *Kitabü Divani Lügati't-Türk*; birincisinin yazarı Kök-Türklerden prens Yoliğ Tiğin, öbürlerin yazarları Karahanlılardan Balasagun'lu Yusuf'la Kaşgar'lı Mahmut. Tarihleri sırasıyla 732, 1069, 1072.

Bu bir mutluluktur: Başlıklar belli, yazar adları belli, tarihler belli. Üçünün de jübile yılları Türk Dil Kurultayı yıllarına rastlaması da başka bir mutluluk: *Orhon Yazıtları'nın 1200. Yıldönümü I. Kurultay yılı*, 1932'de; *Kutadgu Bilig'in 900. yılı*, XII. Kurultay yılı, 1969'da; *Kitabü Divani Lügati't-Türk'ün 900. yılı XIII. Kurultay yılı*, 1972'de, ki aynı zamanda TDK'nın kuruluşunun 40. yılı olacaktır. Bir üçüncü mutluluğa da işaret etmem gerekiyor. Türk yazınının bu ilk anıtlarının üçü de Atatürk'ün işaretyle Türk Dil Kurumunun çalışma programına alınmış ve yayımıları birer birer gerçekleştirılmıştır. Bu arada bu dev yazı anıtlarını işleyip bugünkü dilimize çeviren ve şimdi aramızdan ayrılmış bulunan üç emektar arkadaşımızı da burada rahmetle anmak gereklidir: Aynı sıra ile Hüseyin Namık Orkun (1901-1956), Reşit Rahmetli Arat (1900-1964), ve Ahmet Besim Atalay (1882-1965).

1 ağustos 1932'de, yurt dışında iken, İstanbul gazetelerinde “*Orhon Yazıtları'nın 1200. Yıldönümü*” başlığı ile bir yazı dizisi yayımlamakla Atatürk'ün beğenisini kazandım. Şu anda bu yazımı kitaplığımda, yayımları gerçekleştirilmiş olan bu üç Türk yazı anıtının ve Atatürk'ün gölgесinde yazıyorum. Ömrüm vefa ederse, 1972'de üçüncüsü de böyle olacaktır, inşallah.

3 Nisan 1969 günü, kutlama toplantısındaki konuşmamın önsözü:

Şu anda, en geniş anlamıyla Türk yazınının ilk Müslüman verimi ve Türk dil ve lehçelerinin dünya çapındaki ilk başyapıtı olan *Kutadgu Bilig'in* yazılışının 900. yıldönümünü kutlamak ve bu yapıtı, önünde hiçbir Türkçe örnek bulunmadan, bir

çırıpta meydana getiren Balasagun'lu Yusuf Has Hacib'in yüce adını rahmetle anarak onun önünde sevgi ve övgü ile yükünmek üzere burada toplanmış bulunuyoruz. Gerek Kutadgu Bilig'in gerek Balasagun'lu Yusuf'un yalnız duygusal olarak değil, bilimsel gerçeklere göre de ulu ve yüce olduklarının tantış ve kanıtlarını, bilgim ve gücüm yettiği kadar önünüze sermeğe çalışacağım. Bu şerefli ve törensel görevi bana emanet ettiklerinden dolayı kurumumuzun Yürütme Kuruluna ve Genel Yazmanımız sayın Ömer Asım Aksoy'a teşekkürlerimi bir gönül borcu olarak burada bildirmek isterim.

AÇIKLAMA

Bu kitabı, başlıca, öğrencilerle geniş halk katmanları için yazdım. *Kutadgu Bılıg*'ı açık bir dille, olduğu gibi tanıtmaktan başka bir çabam yoktur. Tutum ve anlatımımı bu amaca uygun kılarak güç anlaşılar bilimsel çözümlemelere dalmaktan kaçındım.

"Türk Dili" dergimizin 1969 yılı nisan sayısında çıkan "Kutadgu Bılıg'in 900. Yıldönümü (1069-1969) ve Balsagunlu Yusuf" başlıklı yazımı, 3 nisan 1969 günü Türk Dil Kurumu salonunda düzenlenen kutlama toplantısındaki konuşmamı ve aynı yılın 21 aralık günü Ankara'da "Mânevî Cihazlanma Cemiyeti" nde aynı amaçla verdiğim konferansı birbiriyle karıştırarak, bunları aynı tutuma göre genişlettim ve *Kutadgu Bılıg* metninden çok sayıda ilginç beyitler (atasözleri, "Bahar Şiiri", türlü konularda özdeyişler, lirik parçalar v.b.) seçtim, çevirilerini de ekledim. Her çevirinin ayrıntılı sözlüğünü de vermeyi faydalı bir yöntem bildim.

Başlıca amacım, Türk yazınının bu ilk başyapıtını ve onun büyük yazarı olan Balsagunlu Yusuf'u, 900. yıldönümü dolayısıyle okurlarımıza tanıtmak, sevdirmek ve yapıtlı yazarının büyülüklüklerini göstermektir.

Kutadgu Bılıg'in bizdeki ilk çevriyatızı ve çevirisini rahmetli Prof. R. Rahmeti Arat 1947 ve 1959 yıllarında verdi. Bu çevriyazı, yapım elde bulunan üç el yazmasını denetirmek yoluyle saptanmıştır. Gereksiz karışıklık yaratmamak için, bu çevriyayıbüyük bir değişiklik yapmadan, aşağı yukarı olduğu gibi burada kullanmayı uygun buldum.* Okunuş farklarını, metin çevirilerinin sonuna eklediğim sözlüklerde gösterdim, *e~i*, *o~u*, *ð~ü*, *g~k* dalgalanmaları gibi: Örneğin,

* Çevriyazida pratik amaçla yaptığım ufak değişiklikler, daha doğrusu yahılaştırmalar, şunlardır:

1. Yazı ile gösterilmemiş sesleri işaretleyen *a*, *e*, *i*, *o*, *ö*, *u*, *ü* gibi altları noktalı harfleri kullanmamam; *é* (= kapalı e) harfine yer vermemem; yabancı sözcüklerde *ä*, *I*, *ö*, *ü* gibi uzun vokalleri ayırt etmemem.

2. *ng* (= *نڭ*, *ڭ*) "digraf"imi hep gerçek ses değeriyle *ŋ* harfi ile göstermem.

3. Üstleri işaretli *g* (= kalın g) ve *ğ* (= sızıcı g, γ) harflerini kullanmamam, ince *g*'yi (= *گ*) de bu araya katmam; kahn *k* (= *ڭ*) ile ince *k*'yi (= *گ*) de hep *k* harfi ile karşılaşamam.

4. *dh/z/ð*(= *ڏ*), *w/v/β*(= *ڻ*), *k/q*(= *ڦ*), *s* (= *ص*), *d/z*(= *ض*), *t*(= *ٻ*), *z*(= *ڙ*), *s*(= *ٺ*, *ٺ*), *'*(= *ء*), *'*(= *ع*) gibi harflere yer vermemem.

Buna karşılık yabancı asilli sözcüklerde geçen *j*(= *ج*) *h*(= *ح*) ve *b*(= *ڦ*) ses değerlerini göstermeyi doğru buldum. Bu sesbilgisi incelikleri, yazının "Karahanlı Türkçesi Kılavuzu" bölümünde gösterilmiştir.

yel~yil (= yel), *etmek~itmek* (= düzenlemek), *termek~tirmek* (= dermek), *odumak~udumak* (= uyumak), *todo~tutu* (= bütün), *örög~ürög* (= ak), *küvez~kövez* (= kurumlu, kibirli), *yeg~yek* (= şeytan) gibi.

Metin çevirisinde, bunu amacına uygun kilmak zorunluğu ile karşılaştım. Prof. Rahmeti her halde “*edebî zevk*” sağlamak amacıyla, çevirisini bize “*sözlüksel*”den (*lûgavî*) daha çok “*amlamsal*” (mealen) olarak vermiştir. Elinizde bulunan bu yapıtta ise öğretici bir amaç güdüldüğü için, çeviride sözcüklerin tam karşılığını vermeyi “*edebî zevk*”ten yeğ saydım. Örneğin, 4967. beytteki *yarudi bu dünya iri hem kuzi sözünü* sayın profesör Türkiye Türkçesine “*dünyanın her taraşı ıskınlara boğuldu*” diye çevirmiş, benim çevirimde ise “*ışdı dünya, güneş gören yeri de görmeyeni de*” denmiş, alttaki sözlükte de “*yarumak = ısimak, ir = güney, güneşli yer, kuz = kuzey, güneş görmeyen yer*” açıklaması yapılmıştır. Başka bir yerde (552. beyt), *saya tegse beglik ulugluk oka, kiçiglik anuk tut örög bolguka* sözünü Prof. Rahmeti lehçemize şöyle çevirmiştir: “*sana beylik ve büyülüker erişirse, bu devlet içinde saç ve sakalının ağarması için, kendini küçük tut ve mütevâzi ol.*” Ben ise şöyle demişim: “*sana erişirse beylik, ululuğu anla; alçak gönüllülük hazırlar ağıarmağa*”; alttaki sözlükte de şu açıklamaları yapmışım: *tegmek* = değimek, erişmek, *okmak/ukmak* = anlamak, *kiçilik* = küçüklük, alçak gönüllülük, *anuk tutmak* = hazırlanmak, *örög/ürög* = ak, *örög bolmak* = ağarmak. Yine sayın profesör 6531. beytteki *hazânmu tüsütüm*’ü “*hazânımı uğrattım*” olarak Türkçemize çevirmiştir, benim çevirim ise şöyledir: “*sonbaharımı çiğnedim*”, açıklamam da şöyle: “*hazân* (Farsça) = sonbahar, gün, kurumuş, dökülmüş yaprak, *tüsütmek* = üstüne basmak, çiğnemek”. Yapıtta geçen gökbilim terimlerini Prof. Rahmeti, Türkçemizde şöyle karşılamıştır: 5676 ve 6220. beyitlerde *Yıldırı'k* Yıldırık, *Adgır'ı* da Aygr, 6220. beytteki *Yitiken'i* Yedi-Kardeşler, 6221. beytte de *Erentir'i* Erentir. Ben bunları Türkiye Türkçesi terimleriyle karşılamışım: *Yıldırı'k* = Öncü (Lat. Procyon), *Adgır* = Akyıldız (Lat. Sirius), *Yitiken*, = Büyük Ayı (Lat. Ursus major), Yedi Kardeşler, *Erentir* de = İkizler (Lat. Gemini).

Çevirilerim başkalarından daima bağımsız olduğu için, değerlendirmelerimin sorumluluğunu taşımaktayım. Son yıllarda Kök-Türkçe ile Uygur ve Karahanlı Türkçelerinin sözlükbilgisi alanında yeni yayımlar ortaya konmuş, bunlar *Kutadgu Bilig*’de geçen sözcüklerin gerçek anlamına da ışık tutmuştur. Bunlardan birini özellikle burada anmak isterim: 1969'da, Sovyet Bilimler Akademisine bağlı Dilbilim Enstitüsü Leningrad'da yayımlanan ve Karahanlı Türkçesini de içine alan *Drevneturkский Slovar'* (Eski Türkçe Sözlüğü). Okuyana kolaylık sağlamak amacıyla, ben sözlüğümü toplu olarak yapının sonuna koymaktansa, onu her çeviri bölümünün sonuna parça parça ekledim.

Kitap altı ana bölüme ayrılmıştır: 1. “*Kutadgu Bilig*”in Alt Katmanı, 2. “*Kutadgu Bilig*” in Filolojisi, 3. “*Kutadgu Bilig*” 4. “*Kutadgu Bilig*” in Değerlendirilmesi, 5. Dünya Edebiyatı Çerçeveşi İçerisinde “*Kutadgu Bilig*”, 6. Sonuç.

Birinci bölümde Karahanlı devletinin coğrafyası, tarihi ve kültürü, Balasagunlu Yusuf'un kişiliği, kaynakları ve eski Türklerle olan ilişkisi ele alınmıştır.

İkinci bölümde *Kutadgu Bilig*'in el yazmaları, ilk okuma denemeleri* ve Uyghur yazısı üzerine bilgi verildikten sonra, ilk Türkçe deneme olarak, Karahanlı Türkçesinin bir gramer özeti yapılmıştır. Bu geniş özet, yapıtta yer alan sözcük açıklamalarını destekleyip tamamlamak ve okurların Karahanlı Türkçesini gereği gibi anlamasına yardım etmek amacıyla konmuştur.

Üçüncü bölüm *Kutadgu Bilig*'in tam çözümlenmesini ele almıştır. Başta türkülü konularla ilgili bulunan ve XI. baba kadar süren öğretici parçalar, özdeyişler seçilerek dilimize çevrilmiştir. *Kutadgu Bilig*'in ana bölümü tartışmalı diyalog biçiminde olduğu için, hikâyeyin 3. ve 4. bölümlerini sahne yazısı kalbine dökmek faydalı görülmüştür.

Dördüncü bölüm, *Kutadgu Bilig*'i dünya edebiyatı çerçevesi içerisinde gereği gibi değerlendirmek amacıyla ahlâk, hikmet, "pendname", özdeyiş, "siyasetname", "düsturname", ütopiyalar, devlet kuramı ve felsefesi, yasa ve yönetimle ilgili başlıca yabancı yapıtlarla deneştirilmesine degenilmiştir. Bu yolda bir kılavuz olmak üzere, birçok ünlü yabancı yapıtların konusu özetlenmiş, başkalarının konuları kısaca açıklanmış, kimi yapıtlar için de kısa bibliyografya bilgisi vermekle yetinilmiştir.

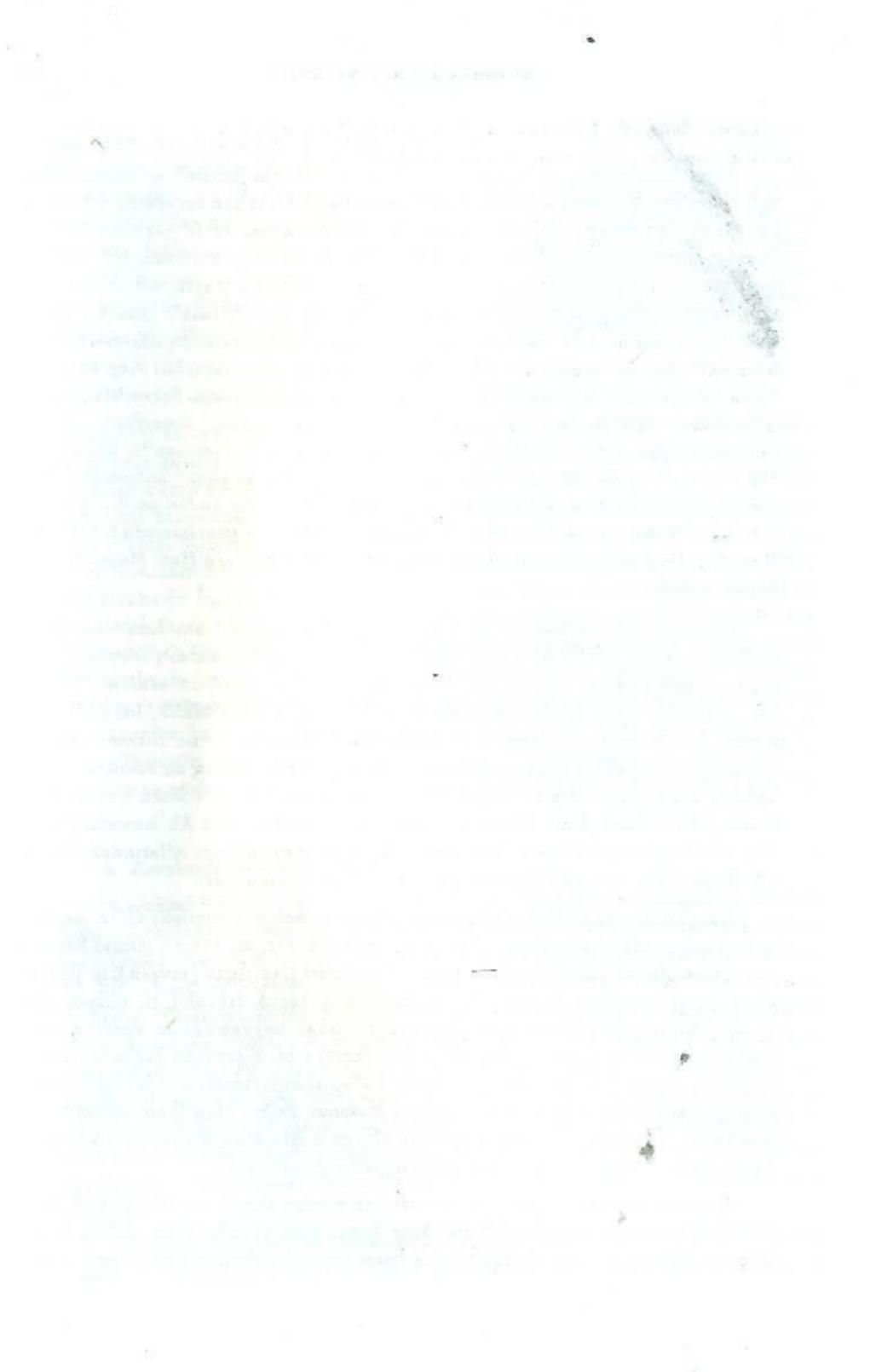
Altıncı bölümde Balasagunlu Yusuf'un asıl amacını, onun, terimin klasik anlamıyla bir humanizmacı olduğunu belirtmeye çalışılmıştır.

Kutadgu Bilig'le ilgili özü bir bibliyografi, harita ve bir Karahanlı devleti kronolojisi bu yapıtı tamamlar.

Bu yapıt, *Kutadgu Bilig*'i halkın kolaylıkla anlayabileceği bir duruma getirme denemesi olduğu için, oldukça ağır bir sorumluluk taşımaktadır. Yukarda belirttiğim gibi, amacım, Türk kültürünü kısa bir süre içerisinde doruklara kadar yükseltmiş olan Karahanlı devletini, Balasagunlu Yusuf'u, *Kutadgu Bilig*'i ve genellikle güzel ve zengin Karahanlı Türkçesini sevdirmektir. Saygım ve hayranlığım büyük olan ilk ansiklopedicimiz Balasagunlu Yusuf'u doğru anladığımı ve tanittığımı sanıyorum. Sayın okurlarım da yapımı gözden geçirdikten sonra bu kanişa varırlarsa, emeğimin boş gitmemiş olduğunu tanıtlamış olacaklar.

A. Dilâçar

* Bu bölümde verilen resimlerden von Hammer'le ilgili olanlarını Graz Üniversitesi'nden Prof. Dr. Franz Sauer göndermiştir. Gerek ona gerek Hammer - Purgstall - Gesellschaft'a burada teşekkürlerimi bildirmek bir borç bilirim.

I. "Kutadgu Bilig" in Alt Katmanı ve Balasagunlu Yusuf

1. "Kutadgu Bilig" ve Karahanlılar: Hun Türklerinden Karahanlılara

Kutadgu Bilig, Türklerin Karahanlı, İlighanlı ya da Hakanî denilen devleti zamanında, 1069 yılında, Balasagunlu Yusuf'un yazdığı önemli ilk Müslüman yapıdır.

Karahanlıların, Asya Türklerinin XIV. yüzyıla kadar kurdukları devletler arasındaki yeri, şu tablodan kolayca anlaşılabılır:

Hunlar (Asya: M.Ö. 220-M.S. 216; Avrupa: 374-496), Tabgaç ya da T'o-pa'-lar (436-557), Kök-Türkler (552-745), Kutuklar (681-745), Türkeşler (690-766), Uygurlar (747-840), Karluklar (766-932), Karahanlılar (932-1212), Harezmiler (1172-1231), Çağataylılar (1227-1530; dil olarak: XIX. yüzyıl sonuna kadar).

Türk kaşanlarının ilk Müslüman soyu olan Karahanlıların türeyişini türlü Türk köklerine bağlamak isteyenler olmuştur. Kimine göre onlar T'u-kiue Türklerinden, başkalarına göre Uygur Türklerinden, Yağma Türklerinden, Çigil Türklerinden, Karluk Türklerinden, Karluk-Yağma karışımından, ya da Türkmenlerden türemiştirlerdir. Bu görüşlerden en doğru olanı, genel kanışa göre, Karluk görüşü olsa gerek. Karluk Türkleri 747-840 yıllarında Uygur birliğine bağlı bulunuyorlardı. Buna göre, eğer Karluk-Karahanlı görüşünü kabul edecek olursak o zaman Karahanlılar çağını, öncesiyle birlikte, şu bölgelere ayıralımız: 1. Uygur-Karluk birliği: 766-840; 2. İslâmdan önceki Karluk ya da Karahanlı devleti: 840-932; 3. Müslüman Karluk ya da Karahanlı devleti: 932-1212.

840 yılında Uygur-Karluk birliğinin çökmesi üzerine İslâmdan önceki Karahanlılar devletini kuran Kül Bilge kağandır. Bunun ardası Bazir kaşan olmuş, bir süre sonra tahtı Abdülkerim Satuk Buğra Karahan'a geçmiştir (ölm. 955). Satuk Buğra Karahan'dan çok önce, 705-715 yıllarında, Arapların Horasan (kuzeydoğu İran) valisi Kuteybe ibn Müslim, batı Türklerinin On-Ok devletine saldırmış, Maver-ünnehir (Transoxiana)'e kadar sokulmuş, sonra Araplar 751'de Talas savaşında Çinlileri yenilgiye uğratmış, 776'da İli ve Çu ırımkalarının vadilerine girmiştir, 792'de ve 806'da Karahanlılarla çarpışmış, 960 sıralarında da Türklerden ilk olarak Kar-

luklara İslâmlığı kabul ettirmiştir. Ne var ki, menkîbelere göre, Karahanlılarda İslâmlık, Kaşgara sığınmak zorunda kalmış olan Sasanlı Prens Nasr'in etkisiyle, yu-karda anılan Abdülkerim Satuk Buğra Karahan zamanında, 932'de kabul edilmiş-tir. Buradaki Türkler daha önce Buddha'ci (Burkancı) idiler. *Kutadgu Bilig*'de "Burkan'ın evini yak, yık, orada mescit ve cemaat meydana getir" denmesi bunu tanıtlar.

Satuk Buğra Karahan'ın ardası Süleyman Han'dan sonra Harun el-Hasan Buğra Han (ölm. 992) tahta çıkmış, İlîg Nasr bin Ali 999 yılında Buhara'yı ele ge-çirmiştir ve burada Samanlıoğlularının sultanatına son vermiştir. Bu arada Karahanlıların batı komşuları olan İran'daki Samanlıoğlu (874-999), 999 ile 1003 yılları arasında yurtlarından kovulduktan ve Türk asılı Gazneli Mahmud (970 -1030) tahta oturduktan sonra, Karahanlılar bu sınırı güvenliğe kavuşturmış ve o sıralarda, Harun el-Hasan Buğra Han'ın ardası olarak Kaşgar'da hüküm süren Yusuf Kadir Han (hük. 1014-1024; ölm. 1032) Gaznelilerle bir antlaşma yapmıştır. Ne var ki, Kadir Han'ın, birliği koruma yolunda gösterdiği çabaları boşça çıkaran oğulları 1047'de Karahanlı devletini paylaşımlardır. Kaşgar'da Kadir Han'ın bü-yük oğlu, prenslik çağında Buğra Tiğin denilen Süleyman Arslan Han; kuzeyde Ta-las, Şâş ya da Çâç (Taşkent) ve İsficab bölgesinde Kadir Han'ın ikinci oğlu, prens-liğinde Yağan (fil) Tiğin denilen Mahmud Buğra Han (ölm. 1074); orta bölgede bulunan Uzgand ya da Özkkend'de (Fergana bölgesi) de hanın iki küçük oğulları Tuğrul ile Harun. Kaşgar'da Süleyman Arslan Han 1056 yılına kadar hüküm sür-müş, yerini oğlu Hâsan bin Arslan'a (tam adı ve sanı ile: Hakan Tavgaç Uluğ Buğ-ra Kara Han Ebu Ali Hasan b. Arslan Han; ölm. 1103) bırakmıştır. Hasan Buğra Han, Karahanlılar arasında, dürüst yönetimi, bilim ve sanat adamlarını koruması ile kendine olağanüstü bir yer, yurt sınırlarını aşan bir ün sağlamış ve o çağlar için Türklerin Harunü'r-reşidi, Carolus Magnus'u (Charlemagne) olmuştur. Kendi gü-nünde *Kutadgu Bilig*'den başka, Kaşgarlı Mahmud'un *Kitabü Divan Lûgat'it-Türk'*ü (1072), ve İmam Abdülfettah Abdülgafar b. el-Hüseyin el-Alma'i'nin (ölm. 1093) *Tarih-i Kaşgarî*'si yazılmıştır. Türklerin ilk dünya haritası da Kaşgarlı Mahmud'un *Divan*'ında çıkmıştır. Karahanlılar çağda şairlerinden Emir Arslan Hoca Tarhan'ı, Emir Seyfeddin'i, Karahanlı Türkçesinde yazılı yapıtlardan da Yüknekli Edip Ahmed'in XII. yüzyıl sonunda ya da XIII. yüzyıl başında müte-karib vezinde yazdığı "Atabetül-hakayik" (Gerçeklerin eşiği) adlı öğretici şiri, ayrıca elimizde bulunan birkaç *Kur'an* tefsirini de burada anmak gereklidir. Say-ram'da doğup Yesi'de yaşamış olan, "Divan-ı hikmet" yazarı ve Türk tasavvufu-nun kurucusu Ahmet Yesevî (ölm. 1166) de bu çağın adamıdır.

Hasan Buğra Han'dan sonra, Karahanlılar devleti birkaç kağan daha görmüş, sonuncular, doğuda III. Mehmet Han (ölm. 1211), batıda Mehmet Han (ölm. 1182 sıraları), ortadaki Fergana bölgesinde de Osman Han (ölm. 1212) olmuşlardır. Doğu-dan gelen Moğol asılı Kara-Hitay'lar (K'i-tan) Karahanlı devletini 1212'de yıkmış, devletin batı bölümünü de Harezmilerin eline geçmiştir.

2. Karahan'ın anlamı

Altay mitolojisine göre, evrenin baş tanrısı "zengin büyük" anlamına gelen Bay Ülgen'dir. O, dokuz katlı bir altın dağının tepesindeki gök sarayında otururdu. İlk adamı, okyanusun dibindeki çamurdan yaratarak ona Erlik adını verdi. Bay Ülgen, yaratıkları kayırdığı için ona Kayra Han da denirdi. Karısının adı Hanım'dı; Yaşığan, Karşit, Bahtagan, Kara, Kuşhan, Kanım ve Yayık adında da yedi oğlu vardı. Bunlardan Kara Han (krş. İngilizlerin Kara Prens'i [Black Prince, 1330–1376]), ışıkla dolu baba ocağından kaçarak karanlık tamuyu barınak edindi. Karşılaştırmalı mitolojiye göre, Kara Han, yıldız tanrılarından biri olup rengi ve başka nitelikleriyle Avrupalıların Saturnus (Arap. Zühal, Türk. Sekendir) gezege- niyle deneştirilebilir. Saturnus'a eski Babilliler "kara yıldız" demişlerdi. Altay-Türk mitolojisine göre, Ötügen, ana yeryüzü (sonra "kutsal orman"); Uluken de sütninedir. Kut, doğanın ısı (sahibi; sonra "saadet ve bereket" anlamına); Sür, canlıların ve nesnelerin tini (ruhu); Tün de kötü ruhu. *Yer kudun pardı*, "yer kütün (bereketini) yitirdi" demekti. Türklerde Kara Han'ın yanı başında bir de Sarı Han (Saruhan) efsanesi vardı. Başka bir efsaneye göre de Kara Han, Moğol Han'ın büyük oğludur.

Efsaneden bilime donecek olursak, Kara Han, "büyük, baş han" demektir. Çinlilere uyarak, yönler dört renk adıyla anılırdı: kuzey = kara; güney = kızıl; doğu = gök (mavi); batı = ak. Türk kağanlarından kuzeyde oturanı "büyük han" sayılırdı. Türk töresine göre *kara* sanı, "büyüklük, yükseklik, başarılhk" anlamını verir olmuştu. *Karahan'a* anlamdaş olarak *İlek-han* ya da *İlig-han* sanı da kullanılırdı. Büyüklük sanı olarak *Kara* adı, çok kez öz adlara da takılırdı: Kara Temür, Kara Buga, Kara Sonjay, Kara Togma, daha sonları Kara Yusuf, Kara Osman, Kara Vasif, Kara Bekir; boy adlarından, yönlerle göre Ak Koyunlu, Kara Koyunlu (ongun, yani totem, kavramı da buna karışmıştır); yer adlarından Ak Tekrek, Kara-Ordu v.b. gibi (burada yön kavramına uyulmuştur).

Eski Türklerde 12 Zodyak burcuna şu hayvan adları verilmişti: ejder, kaplan, inek, domuz, maymun, sıçan, it, kurbağa, yılan, horoz, at, tavşan (Oniki hayvan takvimine göre: sıçan [sıçan], ud [siğır], bars [pars], tavişan [tavşan], lu [ejder] yılan, yond [at], koy [koyun], biçin [maymun], taguk [tavuk], it, tonguz [domuz]). Bunların yanına ongun sayılan birkaç hayvan adı da vardı: Arslan, buğra/boğra (deve aygırı), yağan (fil), böri (kurt) gibi. Karahanlı kağanlar Arslan ve Buğra ongun adlarını almışıkları olarak kullanırlardı: Örneğin, Süleyman Arslan Han (prensliğinde: Buğra Tigin), kardeşi Mahmut Buğra Han (prensliğinde: Yağan Tigin), Süleyman Arslan Han'ın oğlu Hasan Buğra Han, Buhara'yı ele geçiren Nasır'ın oğlu İbrahim Buğra Han (prensliğinde: Böri Tigin).

Karahan sanının duygusal bir yorumu da vardır. Ben bunu 1932'deki I. Türk Dil Kurultayı'nın açılışından bir gün önce Atatürk'ün yüce katında iştittim. 25 eylül günü öğleden sonra Dolmabahçe Sarayının üst katı salonunda hazırlayıcı kurul-

dan birkaç kişi Atatürk'ü çevrelemiş, ertesi günü Kurultayın düzenini görüşüyorduk. Biraz sonra, Kurultayın birinci söylevini yapacak olan Samih Rifat Bey, hasta olduğundan sendeleye sendeleye odacların yardımıyle içeri girdi. Ertesi günü söylevini bir kez Atatürk'e okumak istiyordu. Oturdu, okumağa başladı, birkaç saat sonra *Kutadgu Bılıg*'den söz ederek Karahan sanını şöyle açıkladı: "Karahan adı Türkler arasında hükümdar hanedanlarına mensup olmayan ve halk içerisinde yetisen devlet başkanlarına verilen bir sandır. Bildiğimiz Oğuz destanı Oğuzun babasını işte böyle bir Karahan'da bulur. Osmanlı padişahlarına eskiden

Osmann Kayhan oğlusun,

Oğuz Karahan neslisin

derlerdi." Atatürk, "hanedana mensup olmayan ve halk içerisinde yetisen" sözünü işitince gözleri parladi, bize baktı. Prof. Ragıp Hulusi, *Kutadgu Bılıg*'de halk tabakasına *kara budun* denmiş olduğunu hatırlattı, ben de Carlyle ve Emerson kahramanları arasındaki farkı kısaca şöyle anlattım. "Kahramanlar ve Kahraman Kültü" (İng. "On Heroes, Hero-Worship, and the Heroic in History", 1841; Reşat Nuri Güntekin bu yapıtı *Kahramanlar* başlığıyle Türkçeye çevirmiştir, 1943) adlı kitabında İskoçyalı Carlyle, kahramanlarını, koyun sürülerine benzettiği halde gütmek üzere gökten indirilmiş birer aristokrat kahraman olarak şekillendirmiştir. Amerikalı Emerson ise *Temsilci İnsanlar* (İng. "Representative Men", 1850) adlı kitabında kahramanları, bunalmış günlerinde ulusun bütün gücünü bir odak gibi kendi özünde toplayan ve bu güçle şaha kalkan, ulusun bağlarından doğmuş demokrat bir kahraman olarak tanıtmıştır. Gerek Samih Rifat Beyin, gerek Prof. Ragıp Hulusi'nin anlattıkları Karahan bu tipte bir kahraman olsa gerek" dedim. Atatürk'ün gözleri yine parladi, gerçekte kendisi de bu tipte ve anlamda bir Karanhıdır.

3. Karahanlı devletinin coğrafyası

Karahanlı devletinin (932-1212) X-XIII. yüzyıllarda egemenliği altında bulunan topraklarda bugün, Ruslardan ve Çinlilerden başka, Karakalpak, Türkmen, Özbek, Kazak, Kirgız ve Yeni Uygur (Türkî ya da Doğu Türkleri denilen Doğu Türkistanlılar) Türkleri, güneyin bir bölümünde de İran asıllı Tacikler yaşamaktadır. Eskiden doğuda, Karahanlılardan önce, Uygur Türklerinin yerleşikleri Kuça, Karaşahr, Turfan, Kara-Hoço, Hoço, Beşbalık v.b. bugün Çin devletinin mali olmuş, adları bile değişmiştir: Karaşahr yerine Yenç'i gibi. Buñların da doğusunda bulunan eski Kök-Türk alanında, Orhon ırmağı kıyalarındaki Ordu-Balık (Karakorum), Kara-Balgasun, bugün Moğolistan'ın kuzey bölgülerindendir. Türklerin kutsal Ötüken ormanı ve dağları ise, Ubsa Nor'un (Moğol. *nör* = göl) kuzeyinde, Sovyetler Birliğindeki Tuva Türkleri Özerk Cumhuriyeti ile Moğolistan sınırlıdır.

Eski Türk devletlerinin topraklarını doğudan güneybatıya doğru şöyle izleyebiliriz: Kuzeydoğu'da Kök-Türk, bunun güneybatisında Uygur, bunun da batısında

Karahanlı devleti. Bu devletin kapladığı topraklar, bugünkü adlarıyla şunlarla çevrili idi: Doğu, Doğu Türkistanın batı bölümü (Takla Makan çölü ile Tarım ırmağı çanağının batı kesimi); kuzeyde, Cungarya, Ala-Tau (Aladağ), Tarbagatay dağları, Yedisu bölgesi, Balkaş gölü, Kara-Tau (Karadağ), Kızılıkum çölü, Aral gölü; batıda, Karakorum çölü, Amuderya (Oxus) ırmağı; güneyde de Hindistan ve Hinduş, Pamir, Karakum dağları. Fergana bölgesi bu alanın ortasında bulunuyordu; Sırderya (Jaxarta) ve Tarım ırmaklarının kaynakları ile yukarı kesimleri de Karahanlı toprakları üzerinde yayılmıştı. Yurdun batı bölgesinde eskiden Orta İran topluluklarından olan Soğdaklar (Sogdiana halkı), güneybatısında, yani Buhara'nın güneyinde de Toharistan (Orta İran topluluklarından olan Toħri ya da Tuħri halkın yurdu) yer almıştı; İran asıllı olmayan asıl Toħri'lar (yerli adı: Tuyre, Çin. Tu-hu-la, Hint. Tukhūra, Yun. Tokharoi) çok daha doğuda, Doğu Türkistanın Karaşahr, Kuça ve Turfan bölgelerinde oturmuşlardır.

1047'deki bölünmeden sonra Karahanlı devleti coğrafyasının durumu şöyle idi: *Batu bölümü*: Meveraünnehir bölgesi ve Fergana bölgesinin bir bölümü; Amuderya'nın bir kolu olan Zerefşan üzerinde Buhara, Semerkand; Amuderya'nın yukarı kesiminde Tirmidh; Sırderya'nın orta kesiminde Farab (sonraki adı: Otrār); aynı ırmağın yukarı kesiminde Andican, Oş, bunun doğusunda da Özkend ya da Uzgand. Devlet merkezi, önce Özkend, sonra Semerkand oldu; ikinci yani yardımcı hakan da Buhara'da otururdu. *Doğu bölümü*: Kuzeyde Çu ile Sırderya ırmakları arasındaki Şaş ya da Çâç (sonraki adı: Taşkent), bunun doğusunda Talas ya da Taraz, kuzeyinde de İsficab; Yedisu bölgesi, Fergana bölgesinin büyük bir bölümü, Kara-Köl'e (Karagöl) dökülen Kaşgar suyu üzerinde Ordukend ya da Kaşgar, bunun güneyinde Yarkend (ikisi de Tarım ırmağının yukarı kesiminde); Issık- Köl'ün (İsıkgöl) batısından çıkan Çu ırmağı üzerinde Kuz-Ordu ya da Kara-Ordu, bunun yakınında da Balasagun (Sûyâb); İşık-Köl'ün kuzeydoğusunda, Balkaş gölüne dökülen İli ırmağı üzerinde Almalık; Kaşgar ile Almalık arasında, doğu sınırında Aksu; kuzeydoğu Cungarya bozkırları, Ala-Köl (Alagöl), Irtış ırmağı; güneydoğu da Takla Makan çölü ve sınıra yakın Hotan şehri; güney sınıra yakın, Hinduş ile Karakorum dağları arasında, Gilgit. Bu bölümün merkezi Balasagun şehri idi, ikinci yani yardımcı hakan da Kaşgar'da kimi zaman da Talas'ta otururdu. *Kutadgu Bılıg* yazıldığı yıllarda başkent Kaşgar'dı.

Batıda, Karahanlı devletinin dışında olarak, Amuderya üzerinde Gurgenc, bunun güneyinde Hive (Harezm), daha güneydeki Karakum bölgesinde Merv, güneybatıda da Belh şehrleri vardı. Ortaçağın ünlü ipek yolu Karahanlılar yurdunun güney kesimlerinden geçerdi (Kaşgar, Yarkend v.b.).

Bugün bu yerlerden Aral gölü, Gurgenc (şimdi Urgenc) ve Hive, Karakalpa-kistan'da; Buhara, Semerkand, Şaş (Taşkent), Fergana, Özbekistan'da; Merv, Türkmenistan'da; Otrār (Fârâb), Türkmenistan-Özbekistan sınırında; Talas ve Balasagun (Sûyâb) Kirgizistan'da; Kokand, Özbekistan-Tacikistan sınırında;

Belh Afganistan'da; İsficab, Kuz-Ordu Kazakistan'da; Kaşgar (sonraki adı: K'o şih, şimdiki adı: Su-fu), Çin Türkistanında bulunmaktadır.

4. Karahanlı devletinin kültür merkezleri

Karahanlı devletinin belli başlı kültür merkezleri, batıda Semerkand, Buhara, Fârâb (Otrâr), Çâç ya da Şaş (Taşkent), doğuda da Balasagun (Sûyâb) ile Kaşgar şehirleri idi.

Semerkand: İran asıllı Soğdakların eski yurdunda, Zerefşan Irmağının yukarı kesiminde, sol kıyıda bulunan bu şehrin tarihi, Büyük İskender'e (M. Ö. 356-323) kadar çıkar. O zamanki adı Marakanda idi. Bu adın kesin bir etimolojisi yapılmamışsa da adın -*kanda* parçasının anlamını biliyoruz *. Çin tarihinin Han çağında (M. Ö. 202-M. S. 220) Semerkand'ın adı Çincede Sa-mo-kian şeklinde geçmiş ve K'ang-ku denilen devletin başkenti olmuştur. Bu sürece de şehir, sırasıyla Mani, Hristiyan ve Buddha dinlerinin etkisi altında kalmıştır. Bu arada Ak-Hun (Hephthalit ya da "Hint-İskit"; yerli dilde: Kûşâna)'lar bu bölgeyi ve Semerkand'ı ele geçirmiş ve orada bir "tarhan" oturtmuşlardır. 705-715 yıllarında Arapların Horasan (kuzyeydoğu İran) valisi Kutaybe ibn Müslim, Maveraünnehir bölgесine sokulduktan sonra, Semerkand da Arapların eline geçmiş, fakat oradaki tarhan vergi ve tutak vererek Kutaybe ile barış yapmıştır. Tarhanın bu tutumunu beğenmeyen halk ayaklanarak onu devirmiş, yerine başka bir tarhan getirmiştir. Yeni tarhanın sert davranışları üzerine Kutaybe, Semerkand'ı uzun bir kuşatmadan sonra ele geçirmiştir, tarhanı atarak yerine bir Arap vali getirmiştir, ayrıca askerî birlikler de yerleştirmiştir. Semerkand şehri bu bölgenin İslâmlaştırılmasında önemli bir rol oynamış, Emevi'ler çağında isyanlarla geçmiş, Abbasî'ler bu şehri 819'da İrandaki Samanlıogullarına bırakmıştır. Bunlar, 900 yılına kadar Tahirilerle Saffârîlerle çarpmakla birlikte Semerkand'ı bir kültür, uygurlık ve İslâmlık merkezi haline getirmiştir. 999'da Samanlıogulları devleti Gaznelilerin eliyle yıkıldıktan sonra, Semerkand Karahanlılara geçmiş, 1102'de Karahanlı Arslan Han Semerkand'ı Selçuklulara bırakmak zorunda kalmış, 1141'de şehir Selçuklulardan, Müslüman olmayan Moğol asıllı Kara-Hıtay'lara geçmiş, 1209'da da Harzemşahlar buraya sahip olmuşlardır. Semerkand'ın gerek başkent gerek kültür merkezi bakımından doruğa erişmesi, Timur çağına rastlar (1336-1405); Uluğ Bey medresesi 1420 yılındadır. Semerkand

* Soğdak. *kand/kend* = şehir. Türk çevresinde "şehir" anlamına: Eski İrancada *χšadra* (*hşadra* okunur), Pehlevi. *šađr*, Yeni Farsça *šahr*, Osman. *şehir*; Sanskrit. *pur*, Tibet. *thoykêē*, Çin. *č'eng*², Mancu *kota*, Moğol. *jeo*, Yenisey Ostyak. *kelet*. Kök-Türk ve Uygur Türkçesi *balık* (*balık* = çamur, kale, şehir, krş. *balçık*; Uygur. *balık begi* = vali, *balıklıq* = şehirli). Türkçede *ulus*, asıl anlamı "memleket, ülke, devlet, ulus" olmakla birlikte, "şehir" anlamına da kullanılmıştır, örneğin *Kuz-Ulus* = kuzyedeki şehir. *Şahr, kend* ve *balık*'la yapılan yer adalarından örnekler: *Karaşahr, İranşahr*, bizde *Akşehir, Boyşehir* v.b.; *Yengi-kend* (= Yeni kent, Yenişehir), *Taşkent, Semerkand, Özkkend* (bu şehirler eski Sogdiana bölgesinde bulunduğu için bu adlarda *kand/kend* kullanılmıştır; Türkçede *kent*'in kullanılması bu çağda başlamıştır); *Ordu-Balık* (= barınak şehir; *ordu* = barınak), *Beşbalık, Han-Balık* (= kağan şehri = Pekin, Kubilay Han'ın başkenti).

ile Buhara arasındaki bozkırlarda, Zerefşan ırmağının kıyıları yakınında, "Türk Meliğinin Şehri" denilen Kökşibagan yıkalarında Karahanlı çağından kalma bir mescit kalıntısı vardır. Semerkand'da Alp Er Toja'nın ve Türk kahramanlarının VII - X. yüzyıllardan kalma, pişmiş topraktan yapılmış heykellerinin kalıntıları da bulunmuştur.

Buhara: Bugün Özbekistan'da bulunan Buhara, Eskiçağlarda bir Buddhist şehri idi. Adının etimolojisi (*Buhara* < Sanskrit. *vihāra* = manastır, Çincedeki çeviriyezi *Pu-ho*, Soğdakça *Pwy'r*) bunu tanıtlamaktadır. Semerkand'la birlikte Buhara şehri de, İran asılı topluluklardan Soğdak'ların oturduğu Sogdiana bölgesinde, Zerefşan ırmağı üzerinde kurulmuş ve Buddha dinine bağlı önemli bir şehirdi. M. Ö. V. yüzyılda Çinliler Buhara'ya Nu-mi demişler, M. S. 627'de onu yeni adıyla anmışlar ve şehrini Buhar Hudat denilen prenslerini tanımlamışlardır. İslâmın yayılışı çağında, 674'te, Araplardan Ubeydullah b. Ziyad buralara kadar sokularak şehri ele geçirmeye çalışmışsa da başarısız kalmıştır. Bu sıralarda şehirde Soğdakça konuşulduğu halde, Türkleşme akımı günden güne kuvvetlenmiştir. Buhara kralı Bidun ya da Bandun öldüğünde oğlu Tuğşada çocukluk çağında bulunduğu için, anası Kabaç (ya da Kayığ) şehri 15 yıl yönetmiştir. Araplardan Horasan valisi Kuteybe bin Müslim 710'da şehri ele geçirerek Buhara emirliğini kurmuş, genç prens Tuğşada bu emirliğe bağlı olarak hüküm sürmüştür, fakat Araplara hoş görünemediği için öldürülmüştür. Tuğşada'nın oğlu Kuteybe, Araplara baş eğmeye başlamışsa da Buhar Hudat'ların erki gitgide sönmüş, IX. yüzyılda Buhara önce Tahiri'lere, 875'te de İrandaki Samanlıoğullarına geçmiştir. Bu çağda Buhara kalkınmış, Buddha manastırı yıkılarak camiler ve medreseler yükselmiş, şehir, İslâm inceleme ve araştırmalarının önemli bir merkezi olmuş, "Camii's-sahih" in yazarı IX. yüzyılda burada yetişmiş, büyük Türk filozofu İbni Sina da 980'de Buhara'nın Efşene köyünde doğmuş büyümüştür. Karahanlılardan İlig Nasr b. Ali 999'da Buhara'yı Samanlıoğullarından alarak kendi topraklarına katmıştır. Yine Karahanlılardan Arslan Han b. Süleyman, Buhara'yı yükseltmiş, fakat 1141'de, Katwan savaşından sonra, İslâm olmayan Kara-Hıtay'lar Buharaya sahip olmuşlardır.

Fârâb (Otrâr): Bugün Türkmenistan'ın Özbekistan sınırı yakınındaki Karakum bölgesinde Sirderya ırmağının sağ kıyısı yakınlarında bu adı taşıyan bir kasaba, ırmağın tam kıyısında da Fârâb-Pristan adında başka bir kasaba vardır. Eski Fârâb'in yeri ise yıkı halinde, Sirderya'nın sağında, 10 km uzakta bulunmaktadır. Farsçada bu şehrle Pârâb, daha sonra Bârâb denmiş, son olarak da Otrâr adını almıştır. Farab bölgesinin merkezi eskiden Kadar (ya da Kadir) denilen şehirdi ve büyük camisiyle ün kazanmıştır. İslâmlık buraya Samanlıoğulları çağında, yakınındaki İsficâb (bugünkü Sayrâm) şehri ele geçirildikten (840) sonra girmiştir. Büyük Türk filozofu Farabi, 870 yıllarında, Türk yurdu olarak tanınan Farab bölgesinin berkiltilmiş Wasic kasabasında doğmuştur.

Çâç ya da Şaş (Taşkent): Sirderya'nın sağ kollarından olan Çırçık ve Kales çaylarının suladığı bir vahada bulunan bugünkü Taşkent'in eski adı Çâç'tı. Dille-

rinde ç sesi bulunmadığı için, Araplar bunu Şâş'a çevirmiştir. Çinliler de kendi çevri yazılarıyla bu adı Çö-çi, Çö-şı ya da sadece Şi şeklinde kaydetmişlerdir. Fakat Çin kaynaklarında şehrin en eski adına Yu-ni olarak rastlıyoruz. Şi, Çincede "taş" anlamına geldiği için, XI. yüzyıldır şehrin adı Taş-kend'e çevrilmiştir. İslâmdan önce bu bölge birden çok küçük beylerin elinde idi. Araplar uzun çarışmalardan sonra burasını ele geçirdiler, ondan sonra da Târband ya da Turarband merkezinde Türk asılı melikler oturmuş, ara sıra Çinliler de bölgeyi egemenlikleri altına almışlardır. 751 yılında Çinli vali Türk asılı Şâş melikini öldürünce, oğlu Arapları yardıma çağrırmış, Horasan valisi Abdurrahman b. Müslüm'in emriyle Ziyad b. Salih aynı yılda Talas (ya da Tarâz, bugün Talas ırmağı üzerindeki Evliya-Ata) yakınlarında Çinlileri yenilgiye uğratıktan sonra şehri almış ve buralara İslâmlığı iyice yerleştirmiş, Çinlilere ve onlara bağlı bulunan ve Müslüman olmayan Türklerle karşı bir sur yapmıştır. Fakat 806'da Türkler şehri ele geçirmiştirse de Araplar 813'te bunu geri almışlardır. 819'da şehir Samanlıoğullarına geçmiş, bölgenin başkenti Binkath olmuş, Şafii bilgini Ebubekir el-Kaffâlû's-Şâsi (ölm. 975) Şâş'ta gömülmüştür. Şâş, 996'da Samanlıoğulları'ndan Karahanlı Türklerine geçmiş, XI-XII. yüzyillarda Sîrderyâ'nın sağ kıyısındaki Banâket şehri Taşkent'ten daha çok önem kazanmış, daha sonra şehir Moğollara ve Timurlulara geçmiştir. Eski Taşkent bugün bırakılmış, yerine Yeni Taşkent parlâmiş ve Özbekistan'ın merkezi olmuştur.

Balasagun (Sûyâb): Balâsagûn, Balâsakûn ya da Walâsakûn denen bu eski şehrin yeri diye, kesinlikle bilinmiyorsa da, bugünkü Kırgızistan'da Çu ırmağı vadisinde bulunan Frunze (eski adı: Pişpek) başkenti bölgesindeki Ak-Peşin gösterilmektedir. Şehrin VII. yüzyıldan beri var olduğu, Moğolların buna Gûbâlik (*goa* = iyi, *bâlik* = şehir) dediği, başka Türkçe adlarının da Kara-Ordu (= kuzyedeki barınak, şehir), Kuz-Ordu (aynı anlam), Kuz-Uluş (aynı anlam), Kuz-Balık (aynı anlam), Kök-Sagun (=mavi, yani doğudaki şehir), daha sonra da Bilâdi-sagun olduğu anlaşılmaktadır. *Balâsagûn'un* Moğolcada "kale, şehir" anlamına gelebileceği sanılmaktadır. Sonraki çağlarda şehrle Sûyâb denmiş ve yönetimi Çimkent'in doğusundaki İsficâb ya da Asbicâb'a (bugünkü Sayrân) bağlanmıştır. Mahmut Kaşgarî'nin zamanına kadar (1072), Soğdak dil ve kültürünün önemli bir mezkezi olan bu şehri, Türklerce İslâmlığın kabulünden az önce 942'de, o zaman Buddhadılığa bağlı bulunan Karahanlı Türkleri ele geçirmiştirlerdir. Bunların merkez yurdu, Çu ırmağı üzerinde bugünkü Semir'ece'nin dolaylarında bulunmuş olsa gerek. Uzun çarışmalardan sonra, Balasagun Türkleri İslâmlığı 960-961 yıllarında kabul etmişlerdir. Karahanlıların ilk Müslüman hakanı Satuk Anbülkerim Buğra Han (ölm. 995), Maveraünnehir bölgesini ele geçirirken burasını merkez olarak kullanmıştır. Harun b. Buğra Han (ölm. 992) da 960'ta Balâsagûn'u başkent yapmıştır. Balâsagûn, Kaşgarlı Mahmut'un 1072-1074 yıllarında ortaya koyduğu haritanın tam ortasında yer almış bulunmaktadır. *Kutadgu Biliğ*'in yazarı Yusuf Has Hacib, 1018 yılı sıralarında Balâsagûn'da doğmuş büyümüştür. 1026'da Karahanlılar Kaşgar hanedanı, Balâsagûn hakanı Tugan ya da Togan Han'ı yurdundan atarak, şehri Kaşgar'daki merkeze bağlamış ve bu iki şehir tek bir hakan tarafından yönetilmiş-

tir. 1130'da Balasagun, Müslüman olmayan ve Moğol asıllı Kara-Hıtay'ların eline geçmiş, Moğol akını zamanında bu şehrin adı kaybolmuştur; son anı, 1210'da Harezmşahlar çağındadır.

Kaşgar (Ordu-Kent): Bugün Çin Türkistanında Su-fu adıyla anılan Kaşgar, (eski adı K'oşih) Ata-tağ'dan çıkan Kızılsu'nun kollarından Tümen'in sağ kıyısındadır. Eski Çin kaynaklarında şehrin adı Solek veya Sorak'ın Çince çevriyazısıyle Su-lék, Kaşgar adının çevriyazısı da K'uşa ya da Ka-şa şeklinde geçmektedir. Asıl eski Kaşgar, Tümen Irmağının az ötesinde bir tepe üzerinde, surla çevrili olarak kurulmuştur. Yıkıları bugün de görülmektedir. Çin, Hindistan, batı Türkistan, Afganistan arasında kervan yollarının kavşak noktası olan Kaşgar'in tarihi M. Ö. 76'da başlar. M. S. VII. yüzyıla kadar burası Mani, Nastur ve Buddha dinleriin bir yatağı olduktan sonra 640'ta Çinlilerin eline geçmiştir. 670'te Türklerin Karahanlıları da içine alan Karluk boyu Tibetlilerle anlaşarak Çinlileri Kaşgar'dan kovmuş ve orada Türk yönetimi kurmuş, fakat 692'de Çinliler şehri yine ele geçirmiştir. 750'de Çinlilerin, Uygur Türkleri ve Tibetlilerle savaştıkları bir zamanda, Karluklar Kaşgar'a girip hükümet kurmuşlardır. Karluk topluluğu 840 yıllarında Uygur Türklerine bağlı kalmış ve Ötüken merkezinden idare edilmiştir. 840'ta Kırgız Türkleri'nin Uygur devletini yıkması üzerine, Karlukların Karahanlı kağan soyu, merkezi önce Balasagun'da, 893'ten sonra da Kaşgarda bulunan ilk Türk İslâm devletini kurmuştur. Bu merkez değişikliğini hakan Oğulcak yapmıştır. Araplar Kaşgar'a kadar sokulamamış, İslâmlığı Türklerle İranlılar getirmiştir. İslâmlığı kabul eden ilk Karahanlı hakan Satuk Abdülkerim Buğra Han 955'te ölmüş ve Kaşgar'in kuzeyinde Artış'a gömülmüştür. Bütün yurdun İslâmlaması Satuk'un oğlu Baytas (İslâmî adı: Musa b. Abdülkerim) zamanında tamamlanmıştır. İslâm Karahanlı devleti çağında doğu bölümünü başkenti olan Kaşgar, büyük bir kültür merkezi olmuş, Balasagun'lu Yusuf Kutadgu Bilig'i 1069 da burada Hasan Buğra Han (ölm. 1103) zamanında tamamlanmış, bu yıllarda Kaşgarlı Mahmut Kitabü Divanı lûgati't-Türk'ü (1072), İmam Abdülfettah Alma'i de Tarih-i Kaşgari'yi yazarak Kaşgar'ın ve Hasan Han çağının ününü artırmışlardır. Kaşgarlı Mahmut'un bir dilbilgisi kitabı olan Kitabü cevahir'in - nahvi fi lûgati't-Türk adlı hayatı yitiktir. Daha sonra, babası Balasagun'da kendisi de Almalık'ta doğmuş olan Cemal Karşı 1282'de Kaşgar'da yerleşip Mülhakatü's-sure adlı eseri yazmıştır. 1032-1205 yılları arasında Kaşgar hakanları öldükleri zaman Tümen Irmağının kıyısındaki türbede gömülümlerdir. Kaşgar'in görkü birdenbire 1130 yılında sönmüş, Müslüman olmayan Kara-Hıtay'hilar bu yılda bir aksinla Kaşgar'dan başka bu devletin öbür şehirlerini de ele geçirmişler, Karahanlılar da 1212'de tarihe karışmışlardır.

5. Balasagunlu Yusuf

Balasagun Türkleri 960-961 yılında İslâmlığı kabul ettikten 58 yıl sonra, 1018 yılı sıralarında, aynı şehirde Yusuf adında bir çocuk doğdu. İslâmlık, yurtta artık iyice yerleşmiş, kök salmış bulunuyordu. İslâma inan bağları sağlam olan anası ba-

bası, Yusuf'u doğru yolda yetiştirmeye çalıştilar. Çalışkan olduğu kadar anlayışlı da olan oğulları, her şeye merak edip kısa bir süre içinde ansiklopedik bilgi topladı: Ana dilinden, Arapçadan, Farsçadan ve memleketinde hâlâ konuşulmakta olan Orta İran dillerinden Soğdakçadan başka, geniş dil ve yazı bilgisi de elde etti, Firdevsi'nin *Şahname'sini*, Farabînin ve İbni Sina'nın Arapça felsefe kitaplarını okudu, efsanelere merak etti, aruza, belâgat sanatına, kelâma, İslâm bilgilerine, Türk atasözlerine, folkloruna, devlet örgütüne, felsefeye, Buddhadılığa, ahlâka, toplumbilime, matematiğe, astronomiye, hekimliğe, düş yorumu sanatına daldı, ayrıca okçuluk, avcılık, kuşçuluk gibi Türk sporlarını da öğrendi, satranç ve çevgen (İng. polo) oyunlarına da yabancı kalmadı. Bu gerçekleri *Kutadgu Bılıg'i* okurken öğreniyoruz. Görüşü, düşünüşü, usa vurması çok keskin olan Yusuf'un öğrenim ayrıntılarını yakından bilmiyorsak da, felsefe, ahlâk ve toplumbilim alanında aşağı yukarı çağdaşı olan iki Türk filozofunu anlayışla okuduğunu, onların öğretilerini benimsemiğini biliyoruz. Bunlardan biri, Farabî (870?-950), ikincisi de Buhara'nın Efşene köyünde doğmuş olan İbni Sina (980-1037) idi. Yusuf'un doğumundan 50-60 yıl önce Farabî bu dünyadan göçmüştü, fakat İbni Sina hâlâ yaşamakta olup Yusuf'un doğduğu zaman, yani 1018 yılı sıralarında Hazer denizinin güneydoğu köşesinde, İran'ın Curcan şehrinde bulunuyordu. Balasagun'lu Yusuf doğrudan doğruya İbni Sina'nın çömezi olup olmadığı bilinmiyorsak da, gerek onun gerek Farabî'nin yazılarını okumuş ve onların görüşlerini benimsemiş olmasında şüphe yoktur. Başka öğretmenlerin yardımı ile kendini yetiştirdikten sonra, *Kutadgu Bılıg'i* yazdığı sıralarda, 1068-1069'da, kendini vaktinden önce yaşılanmış, hastamizaç bir kişi olarak buluyoruz. Kitabında verdiği öğütlerde sık sık "az yemek" ten söz açtıguna ve "boğazdan hem can girer hem hastalık" dediğine göre, Yusuf'un mide hastalığı çıktıği sezilebilir. Doktorlardan da yakınlmaktadır Yusuf. O yıllarda yaşı ancak 50'yi bulmuş olduğu halde, o kendini çok yaşılanmış duymaktadır. "Otuzun topladığını elli geri aldı, altmış elini değiştirirse ne yapacağım?", "gençliğimde ok gibi idim, şimdi yay gibi olmuşum" diye düşünmekte ve yakınlmasını söyle devam ettirmektedir:

Otuz yığmışın yandru aldı elig; negü kulgay altmış tegürse elig?

Otuzun yiğdiğini geri aldı elli; ne yapacağım altmış değiştirirse elini?

Negü kıldım erki elig men saja; nelük türdüğ emdi bu öçke maya?

Ne yaptım sanki elli ben sana; niçin bağladın şimdi bu öcü bana?

Tatig erdi barça yigitlik işim; agu kıldı emdi maşa yir aşını.

Zevk idi her gençlik işim; zehir etti şimdi bana yediğim aşısı.

Kişensiz külündi maşumaz adak; tünerdi yarumaz körügli karak.

Kösteksiz zayıfladı, adım atamaz oldu ayak; karardı, parlamaz oldu gören göz bebeği.

Ay muysuz İdim meşgül tuttu tırıg; ölümke töröttüy bu sansız tırıg.

Ey dertsiz Tanrıım, ebedi, daimi diri; ölüme türettin bu sayısız dirileri.

Tiler men senīydīn duam bu sözün; tı̄rig tutgıl ança yaşı̄m kıl uzun.
 Dilerim ben senden, duam bu sözdür; diri tut biraz, yaşı̄mı kıl uzun.
Senīydīn kolup küç bu söz başladım; tükel kilguka küç sen ök bir İdim!
 Senden isteyerek güç, bu söze başladım; tamamlamak için güç sen akıl
 ver Tanrı̄m!
Kadı̄j teg bodum erdi, ok teg könī tüz; ya teg egrī boldı̄, egildim toyittim.
 Kayın (ağaç) gibi idi boyun, ok gibi doğru düz; yay gibi eğrī
 oldu, eğildim büküldüm.

SÖZLÜK

yandru almak = geri almak
 negü kulgay = ne yapacağım
 tegürmek = değerlendirmek
 elig = 1. eli, 2. el
 erki = belki, sanki
 nelük = niçin
 türmek = dürmek, bağlamak
 emdi = imdi, şimdidi
 maya = bana
 tatı̄g = tat, zevk
 barça = her
 agı = ağı, zehir
 kīşen = bağı, köstek
 külünmek = eli ayağı zayıf olmak
 majymak = adım atmak
 adak = ayak
 tünermek = kararmak
 yarumak = parlamak
 körügli = görür
 karak = gözbebeği
 muşsus = dertsiz
 İdi = sahip, Tanrı

mengü = bengi, ebedi
 tutçı = daimi
 tı̄rig = diri
 törtümek = türetmek, yaratmak
 sansız = saysız
 tilemek = dilemek
 senīydīn = senden
 tutgıl = tut (emir kipi)
 ança = biraz
 kolmak = dilemek, istemek
 küç = güç
 tükel = tamam
 tükel kılmak = tamamlamak
 birmek = vermek
 ök/ög = akıl
 kilguka = kılmağa
 kadı̄j = kayın (ağaç)
 teg = gibi
 bod = boy
 ya = yay
 töjitmek = eğmek, eğrilmek, bükülmek.

Balasagun'lu Yusuf Kutadgu Bilig'i Balasagun da yazmağa başladı, 1068 yılında memleketinden ayrılarak Doğu Karahanlı devletinin merkezi olan Kaşgar'a gitti. Orada da bir büyük yıl çahıştıktan sonra, 1069 (Hicri 462) yılında bunu tamamlayarak, günün hükümdarı olan, Süleyman Arslan Han'ın oğlu Hakan Tavgaç Buğra Kara Han Ebu Ali Hasan'a (hük. 1056–1103) sundu. Hakan yazıyı beğendi, ödül olarak da Balasagun'lu Yusufa *has hâcib* ("mabeyinci", sonraki yazarlara göre *ulug has hâcib*, yani "baş mabeyinci", Fr. grand chambellan, Alm. Oberhofmarschall) adını verdi. Arapça olan bu sanın Türkçesi *tayağu*'dur.

Balasagun'lu Yusufun, çağdaşı olan ve o yıllarda Kaşgar'da yaşamakta olduğu akla gelen *Kitabü Divanı lûgati't-Türk* (1072–1074) yazarı, hakan ailesinden Mahmut'u tanımiş olduğunu gösterir bir belge yoktur. Ne *Kutadgu Bilig*'de ne de *Kitabü Divanı lûgati't-Türk*'te Yusufla Mahmut'un birbirinin yaplığını görmüş

olduklarını tanıtlayan bir bilgiye rastlanamamaktadır; başka kitaplarda da aranan tanrı bulamıyoruz. Kaşgarlı Mahmut da Balasagun'lu Yusuf gibi ansiklopedist bir bilgindi. Bu tipte bir sözlük olan *Kitabü Divanı lügati't-Türk*, dil, lehçe bilgisi, edebiyat, etnografya, folklor, tarih, coğrafya, mitoloji alanından toplanan bilgi ile doludur. Türkçeci olduğu kadar Türkçü de idi o. Kitabının ilk satırlarında şöyle demektedir: "Yüce Tanrı'nın devlet güneşini Türk burçlarında doğdurmuş olduğunu ve onların mülkleri üzerinde göklerin bütün dairlerini döndürmiş bulunduğu gördüm. Tanrı onlara Türk adını verdi ve onları yeryüzüne ilbay kırdı. Zamanımızın Hakanlarını onlardan çıkardı; dünya milletlerinin idare yularını onların ellerine verdi... Derdini dinletebilme ve Türklerin gönlünü almak için onların dilleriyle konuşmaktan başka yol yoktur" (Besim Atalay çevirisi, cilt I, s. 3-4). 1072'de *Kitabü Divanı lügati't-Türk*'ü yazmağa başlayan ve onu 1074'te bitirip Bağdat'ta Abbasî halifesi Ebû Kasım Abdüllâh'a sunan Kaşgarlı Mahmut'un, Balasagunlu Yusuf 1068'de Kaşgar'avardığı zaman Bağdat'ta bulunmuş olabilme olasılığı akla gelebilir.

Kutadgu Bilig'i Türk hakanına sunduğu zaman Balasagun'lu Yusuf sağlığı sarsılmış, gözü zayıflamış, ihtiyarlıktan ve dermansızlıktan yakınan, 50'sini henüz geçmiş bir adamdı. Ondan sonra fazla yaşayamamış olsa gerek. Hakan Hasan Buğra Han 1103 yılına kadar tahtta bulunduğuna göre, Balasagun'lu Yusuf onun zamanında ölmüştür denebilir. Kaşgar'da mı, yoksa memleketi olan Balasagun'da mı gömülü olduğu belli değildir. Her iki şehir de 1130'da, Müslüman olmayan Kara-Hitay'hıların eline geçmişti.

6. Balasagun'lu Yusuf'un felsefe, yönetim, siyaset alanındaki kaynakları

Kutadgu Bilig, esas bakımından bir "siyasetname" (yönetim kuramı yazısı) bir "pendname" (ögüt yazısı), bir ütopya, aynı zamanda Türklerin belli başlı ilk İslâmî yapıtı olduğuna göre, onun kaynaklarını ilk büyük Müslüman filozoflarda ve onlara fikir ve görüş aktarmış olan Batılı düşünürlerde, yani Eflatun'la Aristo'da aramak gereklidir.

İslâm felsefesinin babası sayılan Kûfe'li El-Kindî (çalışması 850 sıralarında Basra ile Bağdat'ta), tutarlı bir sistem kuramamış ve onun Eflatun'la Aristo'nun görüşlerini İslâmîlikla bağıdaştırma deneyi ehli-sünnet Müslüman filozoflarda kabul edilmemiştir. Bu başarısızlıktan sonra, aynı konuyu Farabî Türklerinden büyük filozof Farabî (870?-950) ele almış, istenilen bireşimini tam bir başarı ile yapmış ve onu, Buhara'nın Efşene köyünde doğmuş olan ikinci büyük Türk filozofu İbni Sina'ya (980-1037) aktarmıştır.

Farabî'nın kaynakları olan Eflatun'la Aristo, gerek ahlâk gerek siyaset alanında meydana getirdikleri yapıtlar ve orada açıkladıkları ana fikirler şunlardır: Bu alanında Eflatun'un iki başyapıtı vardır: "Devlet" (*Politeia*) ile "Kanunlar ya da Yasama Bilimi" (*Nomoi ē peri nomothesias*). Ülkücüliğin babası olan Eflatun, "Devlet"

adlı yapıtında bütün insanlık için örnek olacak ideal bir toplum düzeninin, bir "devlet"in esaslarını açıklamıştır. Kuramda var olan bu devlet, adalet ve erdem üzerinde kurulmuş olup, toplumsal, sosyalist ilkelere dayanmaktadır. Bu ilkelerin en önemlisi olan öğretimin başrolde bulunması ve her şeyin öğretim ve bilgi ile ölçülmesidir. Böyle bir devlette bilim adamlarına yer verildiği halde, mitolojideki tanrılarım ve kahramanların ve bunları yapıtlarına konu yapan şairlerin yeri yoktur. Homeros da mitolojik konularıyla gençlere şaşkıncı ve yanlış fikirler aşıladığı ve ahlâklarını bozduğu için, ideal devletin yönetiminde açıkta bırakılmıştır.

Eflatun'un *Kanunlar ya da Yasama Bilgisi* adlı yapıtında, ideal devlet, gerçeğe daha yaklaşırılmış bulunmaktadır. Bir önceki yapıtında, yani *Devlet'te*, şairlere, aile hayatına ve kişisel mülkiyete yer vermediği halde, Eflatun, bu yapıtında, denetleme ve sansür edilme koşuluyle, şairlere de, aile hayatına da, kişisel mülkiyete de yer vermiştir.

Eflatun'da ahlâk şu ilkelere bağlı olarak belirmektedir: İyi aramak insanların bulunan doğal bir güçtür. Erdem, bilgidir ve bilgiden doğar. İnsan iyi huylu olarak yaratılmıştır, kusurlu davranışları istemeyerek yapar. Ruh bedenden daha önemlidir. Ruhun başlıca dört erdemi vardır: bilgelik, adalet, pek göz'lük ve ılımlılık. Kıvanç, kıvanç olarak ne iyi ne de kötüdür. İnsan, tabiatınca, sosyal bir canlıdır. Bir topluluğun içine düşebileceğinin ağır hastalık, akıl karışıklığı ve her işin üstünde bulunması gereken amacın bulunmamasıdır. Önemli toplum sorunları, bilgi, yetenek ve beceriye dayanılarak elde edilmelidir. Us, insanın en yüksek doğal yetisidir.

Aristo'ya gelince, siyaset alanında "Politika" (*Politika*) ve "Ana Yasalar" (*Politeiai*) adlı iki yapımı vardır. Üç bölümlü "Politika"da, önce bir ideal devletin kuramı anlatıldıktan sonra, hükümetin şekli ve usulleri hakkında pratik fikirler ile ri sürülmüştür. Son bölümde ise ideal devletin çözümlenmesine girişilmişse de, bu deneme yarında kalmıştır. Aristo bu alanda Eflatun'un etkisi altında kalmışsa da, yöntem bakımından ondan ayrılmış ve siyaset, toplumbilim alanında biyoloji incelemelerinde kullandığı yöneteme baş vurmıştır. Aristo'ya göre doğa bir erektr ve doğa adını verebildiğimiz şey, eşyanın iyice geliştiği zaman aldığı haldir. Bu bağından Aristo'da devlet, "erek" (*telos*) ve "evrim" (*anaptyssō, ekselissō*) kavramlarına dayanır. Devlet doğal bir oluş olup iyi bir yaşam için kurulmuştur. Devletlerin gerçek hükümdarı yasalar olduğu gibi, hükümetler de yasaların hizmetçileridir. Yurtlarını keyfe bağlı olarak yöneten kiyıcı (*tyran*) hükümdarlarla, yasaya bağlı olarak yöneten hükümdarlar arasında fark vardır. Halk, toplu olarak yargılamak, kendi hükümdarlarını seçmek, onları sorguya çekmek gibi doğal haklara sahiptir.

Batının, yani Eflatun'la Aristo'nun bu fikir ve ilkelerini Farabi ele almış ve Müslüman bir filozof olarak İslâmın görüşleriyle bağıdaşturmağa çalışmıştır. Farabi'ni bu alanda meydana getirdiği başlıca yapıtlar şunlardır: *Ma'anî-i ü'l-akl* (Akhlaç anlamı), *Risale fi ārâ-i ehli'l-medineti'l fazila* (Erdemler ülkesi hakkında ri-

sale), *Kitabü'l cem beyne rayeyü'l hakimeyn İflatunü'l ilâhi ve Aristatalis* (İki bilgenin, ilâhi Eflatun'la Aristo'nun oylarını deneşirerek birleştiren kitap), *Es-siyasetü'l-medeniyye* (Devlet siyaseti hakkında).

Farabi'nun us (akıl) kuramında, adı *akl* olduğu halde, akıl demekle *ruh*, *nafs* anlaşılmaktadır, çünkü Aristo'nun *Kitabü'n-nefş*'inde (*Peri psychēs*) de açıklanlığı gibi, insanın tutulur, görülür vücutunu tümlüğe eriştiren ruh'tur (Aristo'da: *entelekhēia*). Daha doğrusu anlak'ın (intellect) iki yüzü (aspet) vardır: biri *akıl*, öbürü *ruh*. Aristo'nun bu yapısını derince incelemiş olan Farabi'nin "Ma'anîü'l-akl"-ında us'un türleri şöyle sınıflandırılmıştır: 1. *Kılgsal* (ameli) us; 2. *kuramsal* (nazari) us ya da bilimsel us: iki alt-bölümü vardır: a. var sayılı (bilkuvve, mümkün) us, b. var oluþlu (bilfiil) us; 3. *asıqlanılmış* (müstefâd) us; 4. etkin (faal) us.

Eflatun'un "devlet" inde olduğu gibi, Farabi "devlet" inde de, insanlar doğal bir gerekirlik duygusuyle bir yere birikerek, kendilerinden üstün saydıkları bir kişinin buyruğu altına girmiş ve bir "devlet" kurmuşlardır. "Hükümdar" denilen bu kişi iyi ya da kötü olabilirse de, filozofun kuramındaki devletin başında bir filozof bulunduğu için hükümdar kötü olamaz. Farabi'nin "devlet"indeki hükümdar da iyi olup insanlığın bütün erdemlerini ve olumlu felsefesini kendi özünde toplamıştır.

Farabi bir Müslümandı, Tanrı'dan başka, Peygambere de inanıyordu. Bu kavramları da Eflatun-Aristo felsefesiyle bağdaştırarak kendi "devlet" ine mal edebildi. Eflatun'un aşkin (mûteal, transcendent) bir "idea"si vardı. Yeni-Eflatunculuk (Néoplatonisme) III. yüzyılda bunu aşkin ve deneyüstü (mûteali, transcendental) yüksekliklerden "feyz" ve "sudur" (émanation) yoluyle ve gizemli bir şekilde yeryüzüne indirdi. Plôtinos'un bu felsefesine göre, evrende, egemen olan bir neden (illet, cause), bir ilke (mebde, principe), aşkin bir bir ya da birlük (vahdet, unité) vardır. Her şey bundan "feyz" yoluyle çıkar: Büyük neden ya da ilkeden tanrısal us (akıl, (raison), bundan dünya ruhu, bundan da daha aşağı bir düzeyde bulunan birey ruhları ve nesnel eşya. Samî dinlerde (Musevilik, İslâmlık) Tanrı ile kul arasında bir uçurum bulunmuş, fakat Arî irklärin mitolojisinde insan, titanlar ve yarı-tanrılar yoluyle tanrılarından türemiştir. Yeni-Eflatunculuk bu iki sistemi "feyz" yoluyle bağdaştırmış, İslâmlık "feyz" i "peygamber" kavramı ile karşılamıştır. Farabi'ye göre, "nebi" (peygamber, yalavaç) böyle bir varlık olup, *vahy* (révélation) ve *ihlâm* (inspiration) onu Tanrı'ya bağlımıştır. Yine Farabi'ye göre, "devlet" in başı olan hükümdar, sanki "yalavaçlı hırkasını" (hırka-i nübûvvet) giymiş olan bir başkan olarak ulusunu güden bir üstün kişidir. Ulus bütün umutlarını ona bağlayarak yürümekte, başkan ile ulus çözülmeye bir birlik, birleşik bir ruh olarak yaşamaktadır.

Farabi'ye göre, ahlâk ancak dini bir topluluk meydana getirmiş olan bir devlette olgunluğa erişir. Bilgisiz ve kötü bir devlette halk yer, içер, çocuk doğurur, ama daima hayvan gibi yaşar. Eğer devlet başkanı bilgin, iyi, adil, merhametli ve sözünde duran bir kişi ise, halka doğru yolu gösterir, onu her bakımdan yükseltir. Bunu yapabilmek için de kendinde 12 erdem toplamış olması gerekið. Kendine iki ya da üç, gerekirse daha çok yardımcı alabilir. Buna uyarak, Farabi *Es-siyase-*

tü'l-medeniyye, İbni Sina da *Kitabü's-siyase* adlı kitaplarında, (*siyaset*=atını idare, seyislik etme). Yaratıcı ile yaratık arasındaki bağıntıyı aynı yolda açıklamış, *sâni* '(yapan, Tanrı) ile *masnû'* (yapılmış), *mâlik* (sahip) ile *memlük* (kul), ve *sâyis* (idare eden) ile *messûs* (idare edilen) arasındaki farkı göstermiş, devlet başkanının ulusa, ulusun da başkana olan borçlarını belirtmiş, valilerle büyüklerin yönetim koşullarını, tutumlarını ve eğitimini önemini açıkça anlatmıştır.

İbni Sina'nın felsefesi, siyasetten başka, din, ahlâk, sudur, vahiy kavramları alanında da, Yunan filozoflarının ve Farabi'nin fikirlerine uymakta ve İslâmın inançlarıyla bağdaşmaktadır. İbni Sina din alanında imanı aklın yanında tamamlayıcısı ve kemali olarak kabul eder; bunlar birbiriley bağdaşamayan iki ayrı kavram değildir. Ahlâk konusunda İbni Sina "tanrisal ahlâk"ı (Yun. *theodikia* = Tanrı adaleti) "insanlık ahlâkî"ndan ayırrı. Birinci alanda, İslâmda "hayrihi ve şerrihi min Allah ta'ala" (=iyilik ve kötülik yüce Tanrı'dandır) ianancı varsa da ve İbni Sina, Eflatun'a dayanarak, kaderin mutlak bir yarası olduğunu ve her şey ne için yaratılmışsa onu yapacağına, her şeyin olacağına varacağına, bazı kötüüklerin kulun istemine bağlı olmayarak Tanrı'dan (irade-i külliye'den) geldiğine inanıyor da, kula ve onun işlediği günahı yalnız ve yalnız kadere bırakmaz. İbni Sina'ya göre, insandan (irade-i cüziye'den) üç türlü kötüük çıkabilir: 1. Ilgisizlikten ve eksiklikten, 2. Açı, tasa ve iç sıkıntısından, 3. Ahlâk bozukluğundan. Asıl *günah* sayılanı budur ve kul bundan sorumludur, ceza görecektir. Ancak, vâcibü'l-vücad'un (=zorunlu varlık), yaratıkları üzerinde tükenmez inayeti vardır.

Sokrat'la Eflatun'dan esinlenen İbni Sina, erdem konusunda, bunları ruhta bulunan güçlerle karşılaşır: örneğin, öfske bir ruh gücü, fakat yiğitlik birer demdir; yine cinsel istek bir ruh gücü, cinsel ahlâk ise bir erdem sayılır; aklın ayrd etme yeteneği bir ruh gücüdür, hikmet ise bir erdemdir. Ruh güçleri bir araya gelerek bir denge kurarlarsa, erdem olarak bunun karşılığı adalettir. Aristo'da olduğu gibi, İbni Sina'da da erdem tek bir kılışa bağlı olmayıp, alışkanlığa, genel tutuma, huya dayanır. Sokrat'ta olduğu gibi, İbni Sina'da da ahlâkin ereği kut'tur (saadet, Yun. *eudaimonia*). Gerçek kut da, İbni Sina'nın tasavvufa dayanan kanısına göre, insan aklının "akl-ı evvel" e bitişmesiyle (ittisal'iyle) elde edilir.

Sudur ve vahiy konusunda İbni Sina'nın kanıtları şöyledir: Sudur bir çeşit yaratma, kendi özüne zorunlu olmayan bir şeyi kendisinden ayırip ona bir varlık vermektir. Bu sudur ya da "feyezan" (émanation) türlü aşama ve evrelerden geçmiş ve böylece İlk Neden kendinde birekmış olan iyiliğin yeryüzüne inerek türlü kişi ve nesnelerde belirip yaşamamasını, yayılmasını sağlamıştır. Vahiy, gerçekte, Cebrail ile konuşmağa sınırlanamaz. Vahyi kabul eden kul, önce, benimsenmiş üstün bir akıl olarak, kutsal bir güç (kuvvetü'l-kudsîye) edinmiş, sonra bu üstün aklın kendisine verdiği sezgi ile vahyi anlayabilmiştir.

Eflatun'la Aristo'da gördüğümüz gibi, Farabi'de ve İbni Sina'da da bilgi çok önemli bir yer tutmaktadır. Bunlara göre, insan ahirette nasibini, yeryüzünde kazandığı bilgiye göre alacak, ahirette bilgiye göre yer verilecektir. Bu, Eflatun'da ge-

çen "us insanın en yüksek doğal yeteneğidir" sözün kilgisal (pratik) ahlâka çevrilmiş şeklidir. İllerde göreceğimiz gibi, *Kutadgu Bilig*'de çok, hem de pek çok önemli bir yer tutan bilgi görüşü, Eflatun ve Aristo'dan sonra İslâmda da ön sıraya alınmış olan bir konudur. İslâma göre, bilgi toplamak ve öğrenmek her Müslümanın farzıdır. 1615'te Botancızade Yahya Efendi'nin *Tarih-i saf tuhfe-i'l-ahbab* (Saf tarih, ahbablara armağan) adlı kitabında dendiği gibi, "bilimle ilgili bu Tanrı yasası bireylerin başı olanlar için çok daha kesindir. Bilim padişahlıktan üstünür. Bütün beylerin, hakanların, senin buyruğuna girmelerini istersen, bilim ve kültür yolunu seç, bu yolda çaba göster (Necdet Sakaoğlu çevirisi, 1969). Ve günümüzde de yüce Atatürk'ün şu özdeyişi aynı düşünconin, insanın ve ögütün tekrarlanıp doğrulanmasıdır: "Hayatta en hakiki mürşit ilimdir." Balasagunlu Yusuf da *Kutadgu Bilig*'ini bu temel üzerine oturtmuştur.

7. Balasagun'lu Yusuf ve eski Türk dünyası

Balasagun'lu Yusuf yalnız Arap ve İran dil ve kültürlerini, hattâ Batıdaki klasik bilgileri değil, İslâmdan önceki Türk dünyasını ve kültürünü de iyi biliyordu. Arapçayı "tazi tili", Farsçayı da "tejik tili" olarak tanımış, Musa, Isa ve İskender hikâye ve menkıbelerinin de yabancısı kalmamıştı. Bu adlar ve bunlarla ilgili bilgi *Kutadgu Bilig*'de geçiyor, *Şahname*'deki kahraman tiplerine de orada rastlarız. İyi ve kötü insan konusunu anlatırken Balasagun'lu Yusuf *Şahname*'den aktarak "Feridun övüldü, Dahhak sövüldü" demektedir. Başka bir yerde, akıl konusunda da "Nûşin-Revan akıl gözü ile dünyayı aydınlandı" kaydı geçmektedir. *Şahname*'nin Türklerle ilgili bir parçası olarak, Balasagun'lu Yusuf, İranlıların Afrâsiyâb dedikleri Toja Alp-Er Türk kahramanını anlatmaktadır. İyi bir insan olarak tanınan, iyi ad burakan ve kitaplara geçen büyük Türk begi örneği olarak *Kutadgu Bilig*'de Toja Alp-Er gösterilmektedir: bilgi ve erdem sahibi, anlayışlı ve seçkin bir yiğit. Bu üstünlüklerinden dolayı Toja Alp-Er kitaplara geçmiş olmasaydı onu kim tanıyabilecekti? diye sorulmaktadır. Bilindiği gibi, Feridun ülkesini böle-rek, oğulları Tur'la Ir'e bırakmış, Turan kağanı Toja Alp-Er, İranlı Minuçehr'in oğlu Nûzer'i öldürmüştür. Yine Toja Alp-Er adı ile ilgili olarak, VIII. yüzyılda Kök-Türkler, 714 yılında Beşbalık'ta idam edilen kahraman Toja Tiğin için her yıl yoğ (=yas) töreni yapmışlardır (Toja Tiğin yoğu ki *Kitabü Divan-i Lügati't Türk*'te aynen verilmiştir). *Divanü lügati't-Türk*'e göre, *toja* sözü "bebür" (Fr. léopard) denen hayvanın adı olup kahramanlara ad olarak verilirdi. Ayrıca *toja alp* sözü de *Kutadgu Bilig*'de "yiğit, cesur, kahraman" anlamına kullanılmıştır.

Balasagunlu Yusuf yasa ve yönetim alanında *Kutadgu Bilig*'i yazarken eski Türk geleneklerine sıkı sıkı bağlı kalmıştır. Türkler öteden beri, yaptıkları akınlarla ele geçirdikleri ülkelerde yönetim kurmak ve yasa düzenlemekle tanınmışlardır. Hukuk fakültelerimiz Türklerin bu niteliği ile övünebilir. Kök-Türklerin 732 yılında diktikleri yazılı anıtlarında sık sık söyle denmektedir: *ılıg tutıp törüğ itmiş*, ya da *Türk budunun ilin törüsün tutabırımış itti birmiş*, yani "yurdu yönetip düzenlemiş",

"Türk ulusunun yurdunu, töresini yönetmiş, düzenlemiş"; başka bir yerde de üzə teşri basmasar asra yir telinmeser Türk budun ilinin törünün kem artatı?; yani "yurda gök çökmezse, aşağıda yer delinmezse, Türk ulusu, yurdunu, töreni kim bozabilir?" Burada *tuta birmek* "yönetmek", *iti birmek* "düzenlemek", *törü* de "ture, gelenek, yasa" anlamına dır. Balasagunlu Yusuf da Türklerin bu geleneğine uyardı *Kutadgu Bılıg'ını* bir törü ve yasa kitabı olarak yazmıştır.

Kutadgu Bılıg aynı zamanda, baştan başa, eski çağlardan kalma Türk atasözleri ve bilge sözleri ile yügmulmuştur. Bu sözleri şu üç sınıfa ayıralım: 1. *Avıçça sözi* (yaşlı insan, ata sözü) ya da *öglüğ sözi* (akıllı kişi sözü) ya da *ukuşlug sözi* (anlayışlı kişi sözü) ya da *kari sözi* (yaşlı insan, ihtiyanar sözü); 2. *Bılıglig sözi* (bilge sözü); 3. *Şair sözi*.

Yapıttı geçen en ünlü atasözü şudur:

Ukuş körki til ol, bu til körki söz,
Kişi körki yüz ol, bu yüz körki köz.
Aklın süsü dildir, dilin süsü söz,
İnsanın süsü yüzdür, yüzün süsü de göz.

En eski çağlardan beri bütün Türk dünyasında sevilmiş ve yayılmış olan bu atasözü, çok kere eşya üzerine de yazılmıştır. Ona, bu topraklarda yapılan kazılardan çıkan eski küpler, kaplar üzerinde de rastlanmıştır.

Kitapta geçen öbür atasözlerinden şunlar da örnek olarak burada anılabılır:

Uruglug kişi ölse urgt kalır
Soylu biri ölse dahi soyu kalır.
Ukuşsuz bilsiz bedütmez özüğ
Akilsız ve bilgisiz kimse kendini yükseltemez.

Ukuşlug kişiye işi tap ukuş
Akıllı bir kimseye aklı tam olan bir eşitir.
Küvenme kırı kutka kutlug kişi
Inanma özüğ kutka atlıg kişi
Ey kuta kavuşmuş olan kimse, geçici kuta güvenme,
Ey ün kazanmış olan kimse, kuta inanma.

Örүн süt bile kirse edgү kılık,
Ölüm tutmagınca evürmez yorık
Eğer iyilik ananın ak sütü ile insanın özüne girerse,
O, ölünceye kadar yolunu şaşırmaz.

Bu edgү kılı tur ay edgү kişi,
Karımaz bolur edgү menğü yaşı
İyilik yapmakta devam et ey iyi kişi,
İyilik kocamaz, onun ömrü ebedidir.

SÖZLÜK

ukuş = anlayış, akıl
 körk = görk, güzellik, süs
 til = dil
 köz = göz
 uruk = soy
 uruklug = soylu
 bedütmek = büyültmek, yükseltmek
 ukuşlug = anlayışlı, akıllı
 iş/eş = eş
 küvenmek = güvenmek
 mengü = bengi, ebedi

kıcı = geçici, kısa süren
 kutluk = kuta, saadete ermiş
 atılıg = adlı, ün sahibi
 örünç = açık renk, ak
 bile = ile, birlikte
 kalkık = huy, gidiş
 evürmek = evirmek, çevirmek
 yörük/yorg = yürüme, gidiş, yol
 karımkak = kocamak, yaşlanmak
 bolmak = olmak
 tap = elverir, yeter

*Bayat fazlı birle bedür ol kişi,
 Tilekin bulur künde itlür işi
 Tanrı fazlı ile büyür insan,
 Dileğine kavuşur, günden güne düzeler işi.*

*Kişi ögrenür bilgi artar öküş,
 Neçe öğrenip uksa bolmaz ukuş
 İnsan birçok şey öğrenir, bilgisi artar,
 Fakat ne kadar öğrencense ve anlasa aklı elde edemez,*

*Kişi emgek ıdsı kişi yurnıya,
 Yanutti kişilik kılur ornıya
 Eğer bir kişi bir insan parçasına emeğini geçirirse,
 Karşılık olarak o ona insanlık yapar.*

Kutadgu Bilig'de bilge sözleri iki sınıfa ayrılır: 1. Adı anılmayan bilgelerin sözü, 2. sanı verilen Türk beglerinden aktarılan sözler. Birincilerden şunlar örnek olarak buraya alınabilir:

*Buşı bolsa yaljuk biligsiz bolur,
 Kali övke kelse ukuşsuz kılur
 İnsan kızarsa bilgisiz duruma düşer,
 Eğer öfke gelirse, o onu akılsızca çevirir.
 Bılıglig sözü çın sevüg can tuşı
 Bilge sözü gerçekten sevgili can gibidir.*

*Kişide bagırsak öz işke özi
 İnsanın kendisi, kendi işine başkasından daha yakındır.
 Sevitse kişi kör mün erdem başı
 Bir insan kendini sevdirirse, kusuru baş erdem sayılabilir.
 Bılıglig sözü körse barçın tözi.
 Bilginin sözü ipekli kumaşa benzer.*

*Kayu işke işe uzar kiç kalur
İve kalmış işler ökünlüğ bolur.
Hangi işte acele edilirse, iş uzar ve gecikir,
Acele ile yapılan işler pişmanlıkla biter.*

SÖZLÜK

Bayat = Tanrı	övke = öfke
bedümek = büyümek	çan = gerçek, doğru
tilek = dilek	seviig = sevgili
kün = gün	tuş = eş, denk, benzer
itilmek / etilmek = düzelmek	bagırsak = iyi, cana yakın
öküz = çok	sevitmek = sevdirmek
ukmak = anlamak, kavramak	körmek = görmek
emgek = emek	mün = suç, kabahat
ıdmak = göndermek, teveih etmek	barçın = ipeksi kumaş
yurun = paçavra	töz = esas, cevher, matah
yanut = karşılık	kayu = hangi
oruna = orununa, yerine	ivmek / evmek = acele etmek
buşmak = canı sıkılmak	kiç = geç
yalnız = insan, kişi	ive/eve = acele ile
kah = eğer, artık	ökünlük = pişmanlık

*Bu kut kayda bolsa boyun bir yaraş,
Kali öznese kutka kadgun küreş.
Bu kut nerede ise boyun eğ, uyuş,
Eğer kuta karşı gelirsen kaygu ile boğuşursun.*

*Kelir kut tuta bilmese sen barır,
Birür nej yiyyü bilmese sen alır.
Kut gelir, onu tutmasını bilmezsen gider,
Mal verir, yemesini bilmezsen, alır.*

*Könilik öze boldı beglik ulı.
Doğruluk üzerinde kurulan beylik ulu olur.
Agış teg bu edgü agumaz kişi.
Yokuş çıkmak gibidir iyilik, herkes yokuş çıkamaz.*

*Tükel bolsa nimet bulunmaz yigü,
Tükel bolsa nimet tüker yaşı timiş.
Nimet tam olursa yiyecek bulunmaz,
Nimet tam olursa insanın yaşı tükenir, demiş.*

*Bu bilge sözü ol biligsiz közü.
Bilgenin sözü bilgisiz için göz olur.*

*Kayu başka kirse kugu kırtışı,
Kugu teg örүү kılgu köñlin kişi.
Artık başa girerse kuğu rengi, insan çalışmalı, ki
Gönlü de kuğu gibi ak olsun.*

*Bayat kimke birse ukuş ög, bilig,
Kamug arzularka yetildi elig.*

*Tanrı kime akıl, anlayış, bilgi verirse,
Bütün arzularına eli yetişir.*

*Bor içme, zinaka yaguma hazer,
Bu iki çigaylık tonunu keder.*

*Şarap içme, zinaya yanaşma, dikkatli ol,
Bu ikisi insana fakırlık elbiselerini giydirir.*

*Apa oglanı körse arktı şanti,
Örүү türгү bolmaz örүүgler kanti.*

*İnsan oğlunu görürsen onu kervan san,
Konak yerinde çok kalmak olmaz, öbür konaklar nerde?*

SÖZLÜK

kayda = nerede	kirmek = girmek
birmek = vermek	kurtuq = yüz rengi
boyun birmek = boyun eğmek	örün = açık renk, ak
yaraşmak = uyuşmak, yaraşmak, yaranmak	köñül = gönül
özneşmek = karşı gelmek	kamug = bütün, hep
kadgu = kaygu	yetilmek = yetişmek
kadgun = kaygu ile	elig = el
küreşmek = güreşmek, boğuşmak	yagumak = yanaşmak, yaklaşmak
harmak = varmak, gitmek, uzaklaşmak	çigaylk = fakırlık
nej = şey, mal, matah	ton = don, elbise
könilik = doğruluk	kedmek = giymek
öse = üstünde, üzerinde	apa/aba = aba, ana, baba, abla
agmak = ağmak, yokus çıkmak	apa oglanı = insan
teg = gibi	arkuş = kervan
tükel = tam	sannmak = sanmak, saymak
yigü/yegü = yiyecek	sant = san
tükemek = tükenmek	örüg/öriük = konak yeri
timek/temek = demek	turgu = durgu
ham = nerede	başka = başa

*Tire bildiñ altın yiüyü bilmediñ,
Bu altın yiğıp bir nelük birmediñ.
Derleyebildin altını, yemesini bilmedin,
Bu altını yiğıp başkasına bir göstermelik vermedin.*

*Bılıglı bilig virdi bilgin köre,
Köni çin kişi bolsa közke süre.
Bilgili bilgi verdi, bilgin görsün,
Doğru, dürüst kişi bulursa onu gözüne sürsün.*

*Ilig boynı kılça ükekçe başı.
Kağanın boynu kıl, başı da burç gibidir.*

*Neçe kılgu işler bor içse kalur,
Neçe kılmagu iş esürse kelür.*

Kılınması gerekten nice işler şarap yüzünden kılır,
Kılınmaması gereken nice işler de sarhoşluktan gelir.

*Rica birle havfnı kanat sen kılın,
Bu iki arakı yolug sen alın.*

Rica ile korkuyu sen kendine kanat kıl,
Bu ikisi arasındaki yolu sen al kendine.

SÖZLÜK

tirmek/termek = dermek, toplaşmak
nelük = nelik, örneklik, göste riaelik
ükek = burç

esürmek = sarhoş olmak
esruk = sarhoş
arakı = arası

Kutadgu Bilig'de adı anılmayan bilgelerin sözleri bu niteliktendir. Bunların yanına, sanı verilerek Türk beylerinden aktarılan sözlerden şunlar örnek olarak burada sıralanabilir:

A. *Ötüken begi* (Eski Türklerin kutsal dağı ve ormanı, Kök-Türk devletinin merkezi. Batı bölgesinde, Uygur ve Karahanlı Türklerinin de kuzeydoğusunda idi. O zamanki Türk-Moğol inanışlarına göre, Yer ana tanrıçası Ötüken [Moğol. Etügen] ile sütnine Uluken burada otururlardı):

*Budunka begi artuk ödrüm kerek,
Köyül til köni kılık ködrüm kerek.*

Halk için begin çok seçkin olması gereklidir,
Gönülü, dili dürüst, huyunun da seçkin olması gereklidir.

*Bılıglı ukuşlug budunka talu,
Aktı hem közi tok ne köylü tolù.
Bilgili, akıllı, halka davranışları seçkin,
Cömert, gözü tok, gönülü dolu.*

*Kamug edgüke bolsa elgi uzun,
Uvutlug silig hem kılınçı tüzün.
Bütün iyiliklere elini uzatmalıdır,
Terbiyeli, temiz, edimleri de soylu işi.*

*Bu ağızı misali üngür sanı teg,
Sözünğ çıksa andın sehar tanı teg.
Bu ağız misalını bir in gibi san,
Sözün oradan çıkarsa o seher esintisi gibi olur.*

SÖZLÜK

ödrülmek = ayrılmak, seçilmek
khh = huy, tabiat, karakter
ködrium = seçkin
ukuşlug = anlayışlı, akıllı
talulamak = seçmek
talu = seçkin, iyi, mümtaz

aktı = cömert
edgü = iyi, iyilik
uvutlug = terbiyeli, namuslu
sılıg = temiz, silik
kulnq = icraat, iş, edim
tüzün = asıl, soylu

B. Uç Ordu begi:

*Kişi emgek ıdsə saya belgülüg,
Unitma ol emgekni bolma ilüg.
Birinin emeği geçerse sana gerçekten,
Unutma o emeği, ölü gibi olma.*

C. Uç Ordu hanı:

*Aya beg boluglt budunka ulug,
Bedüt edgü tutgil tapugçt kulug.
Ey beg olan, halkın ulusu,
Yükselt, iyi davranış işayar kullarına.
Yalavaç söz iltür yanuti kolur,
Yanut söz eşittiq tegür ay unur.
Elçi söz iletir, anmasını ister,
Yanıt sözünü işittin, götür onu ey güçlü kişi.*

Ç. Yagma begi:

*Aya beg işig iş biliglike bir,
Yaraglıq özi kıldı kılmasız kişi
Ey beg, işi iş bilene ver,
İşe yarayana, doğru davranışana*

D. Türk hanı:

*Kınama yalavaç söz aysa köni,
Kınama, elçi sözünü doğru söylese,*

E. Ulug Kend begi:

*Kut ol beg budunka kutadgu kerek,
Kutadsu budun karrı todgu kerek.
Kuttur o beg halkı için, halkın gönenceli olması gereklidir,
Gönenceli halkın karnı doymuş olması gereklidir.*

F. *Böke yavgusu:*

*Köyül arzulasa yırankırı yaguk,
Köyül birle maysa kişi arzulap,
Tegur arzuka terk yagukluk ulap.
Gönüll arzularsa irak yer yakın olur,
Eğer insan hararetle ve arzu ile yürüse
Arzulanan şeye çabuk yaklaşıır ve ona kavuşur.*

SÖZLÜK

üngür = in, mağara	unur = güclü, kudretli
tan = sabah ve akşam serin esintisi	bilgilik = bilgili, bilen
emgek = emek	yaraghg = yarayan, yakışan
ıdmak = göndermek, salmak, yaymak	özi = özü, kendi
emgek ıdmak = emeği geçmek	kıldı kılmaz = doğru davranışın
belülgög = belli, gerçek	aymak = söylemek
ölüg = ölü	kutadgu = gönenceli, refah içinde
aya/ay = ey	kutadmak = gönenceli kılmak, gönenceli duruma
boluglı = olmuş, olan	gelmek
tegürmek = götürmek	

G. *Ila atlığı:*

*Kü çav at tilese tuz ekmek yitür,
Tiriglik tilese anı ok yetür.
Kim ünlü ad, şöhret istiyorsa tuz etmek yedir,
Yaşamak istiyorsa ona yine yedir.*

G. *Ila begi:*

*Bilgisizke devlet kelür erse kut,
Budun barça buzlur bolur ilke yut.
Bilgisize devlet ve kut gelirse
Bütün halk bozulur, yurt için de bir yıkım olur.*

H. *İl Kend begi:*

*Ajun tutguka er ukuşlug kerek,
Budun baguka ög kerek hem yürek.
Acunu yönetmek için insanın akıllı olması gereklidir
Halk kütlesini yönetebilmek için de hem akıl hem yürek gereklidir.
Törülüg köni beg kut ol belgülüg,
Kutt birle tegür tözüke ilüg.
Törüyü gözeten doğru beg saadettir gerçekten
Onun saadetinden herkese hisse ulaşır.*

I. *Türk buyruku:*

*Körür köz yaruki oğul kız okı.
Görür gözün ışığıdlar erkek ve kız evlâtlar, gerçekten.*

SÖZLÜK

bedütmek = büyültmek, yükseltmek
 tutmak = tutmak, idare etmek, davranışmak
 tapuçu = işyar, memur
 yalavaç = elçi
 iltürmek = iletmek
 yanut = yanıt, cevap
 kolmak = istemek, dilemek
 todgu = doymuş, tok
 todgurmak = doyurmak, tatmin etmek
 yaguk = yakın
 mağmuk = yüreümek
 tegirmek = varmak, ulaşmak
 terk = çabuk
 ulamak = yaklaşıp kavuşturmak
 kü = ün, san
 kü at = ünlü ad
 okı = gerçekten (pekitme edati)

kü çav = şan, şöhret
 tilemek = dilemek
 tiriglig = dirilik, yaşama
 yitürmek/yedürmek = yedirmek
 ok = yine (pekitme edati)
 kelür erse = gelirse, gelse
 barça = bütün, hep
 buzulur = bozulur
 yut = belâ, yıkım
 il/el = yurt, memleket
 basguk = kütle, som
 ög = akıl
 törülüg = törüyü gözeten
 belüglüg = gerçekten
 tözü = her, herkes
 ülüğ = hisse
 oğul kız = erkek ve kız evlatlar

*Kutadgu Bılıg'*de bu nitelikte olan sözlerin son bir türü de "şair sözleri" dir. Bu kişilerin de adı verilmemiş, yalnız "şair sözi" denmiştir. Örnekleri şunlardır:

Kerek erke himmet mürüvvet teji,

Yavuz yunçig andın yırasa öyi.

Himmet ile mürüvvetin denk olması gereklidir

Kötülerle işe yaramayan tülü kişilerin ondan uzaklaşması için.

*Bılıg kıymetini bılıglig bilir,
Ukuşka agırlık bılıgdin kelir
Bilginin değerini bilgin bilir,
Anlayışa saygı bılgiden gelir.*

İşin tüsse ivme sabır birle ayt.

Birine işin düşerse acele etme, sabırla söyle.

Kayu edgü öknür kör edgü üçün.

Hangi iyiği görmüşün ki iyiliğinden dolayı pişman olsun.

Sözög yakşı sözle idi saknu öz,

Ayittukta sözle yana terkin üz.

Sözü güzel ve çok dikkatli olarak söyle,

Sorulduğunda yine derli toplu, çabuk söyle ve kes.

Negü bar ajunda ajar hilesiz,

Negü hile bar kim ajar çaresiz.

Acunda ne var ki onda hile bulunmasın,

Ne hile var ki ona çare bulunmasın?

*Kamug neğke vakt ol künü belgülüg,
Nefes tin tokırka sanı belgülüg.*

Her şeyin vakti vardır, günü bellidir,
Canlıların soluk alıp verme sayısı belidir

*Usal yalçuk oğlu öküş nej tirer,
Yigüke tgirmü sakınmaz birer
Gafil insan oğlu çok mal toplar,
Yemeğe ulaşacak mı bunu bir düşünmez.*

*Biligsizke devlet yaraşa kelip,
Biligligke artuk yaraşur bilip
Bilgisize de devlet gelebilir, yaraşır,
Fakat bilgiliye daha çok yaraşır, değerini bildiği için.*

*Mejilig kayu ol maya ay yora,
Kişi kutlugu kim kişiler ara
Neşe nedir, bana söyle ve açıkla,
İnsanlar arasında kuta erişen kimdir?*

*Ağır yük kişiye kılınç arkuki
İnatçıkkı insan için ağır bir yükür.*

SÖZLÜK

ermek = olmak, imek

erse = ise

kerek erke = olması gerek

tej = denk

yavuz = kötü

yunçig = zayıf, işe yaramayan

andın = ondan

yıramak = uzaklaşmak, iraklaşmak

öji = türlü, başka başka

ağırhk = saygı, değer bilme

ivmek = acele etmek

ökünmek = pişman olmak, yakılmak

sözlemek = söylemek

yakşı = iyi, güzel

idi/edi = çok

sak = dikkatli, işte uyanık

yana = yine

terkin = toplu, kısa, çabuk

ümek = kesmek

negü = ne

anjär = onda

nej = şey, mal

belüglüg = bellî, belirli

tin = tin, ruh, soluk

tin tokır = soluk alıp veren, canlı

san = sayı

usal = gafil, iş bilmeyen

yalçuk = insan, cariye

öküş = çok

tirmek = dermek, toplamak

yigü/yegü = yeme içme

teğmek = değimek, erişmek

sakanmak = düşünmek

mejilik = sevinç, neşe, memnunluk

yormak = yormak, açıklamak

arkuk = aykırı, ters

arkuk kişi = inatçı adam

arkuk kılınç = inatçılık

II. "Kutadgu Bılıg"ın Filolojisi

1. El yazmaları

Yeryüzünde *Kutadgu Bılıg*'ın üç yazma nüshası bulunmaktadır:

1. *Viyana nüshası*: ilk ortaya çıkan nüsha, Herat'ta (kuzeybatı Afganistan) 1439 yılında çok kötü bir Uygur yazısıyle yazılı (185 + 5 sayfa, 915 beyt) nüshadır. Balasagun'lu Yusuf, yapıtmındaki 3. ekte (beyt 6623-6624), *Kutadgu Bılıg*'i 18 ayda yazıp Hieri 462 yılında, yani Milâdi 1069-1070'te, tamamladığını söylüyor (*yıl altmış iki erdi tört yüz biley... tükel on sekiz ayda aydim bu söz*). Yusuf, kitabını Arap harfleriyle değil, okunaklı güzel Uygur harfleriyle yazmış olsa gerek, ki bu nüsha, ne yazık ki, ortada yoktur. 1439 nüshasındaki bozukluklardan müstensihler sorumludur. Bu el yazması önce Tokat'a, oradan da 1474'te Fenarioğlu Kadi Ali Efendinin eliyle İstanbul'a getirilmiş, Fatih Sultan Mehmed'in hocası Hayreddin Efendinin (ölm. 1475) adıyla anılan cuma mescidî mollalarından Hoca Hacı Dellal bunu komşusu Nalbant Hamza'dan satın almıştır. Bu konuda, yazmanın sonunda Uygur harfleriyle yazılı kasidede (s. 185-189) verilen bilgi şöyledir: bu yazma Hieri 843 Koyun yılının 4 muharrem'inde (= 18 haziran 1439), yani telif tarihinden 370 yıl sonra, şimdiki Afganistan'ın Herat şehrinde tamamlanmıştır. "Hieri 879 Yılın yılında (= Milâdi 1474) Abdurrezzak Şeyhzade Bahsi için Fenarizade Kadi Ali İstanbul'dan mektup göndererek, Tokat'tan getirttiler." Yazmanın son 190. sayfasında 5 beytlik bir gazel vardır, Abdurrezzak imzalı. Bundan sonra da şu kayıt gelmektedir: "Hayreddin cuma mescidinde oturan biz Hacı Dellal bu kitabı Nalbant Hamza'dan satın aldık." (Yazmanın 1. sayfasında, Uygur harfleriyle başka biri tarafından yazılmış 4 satırlık "bal şerbeti" tarifi bulunmaktadır).

Yıllar sonra, Avusturyalı doğu bilgini Joseph von Hammer-Purgstall (1774-1856), 1796 sıralarında diplomat olarak İstanbul'da bulunurken, sahafların bilgisizliğinden faydalananarak, bu paha biçilmez yazmayı yok pahasına satın almış, Viyana Sarayı Kitaplığına vermiştir. Yazmanın ilk yayımını Macarlardan Ármin Vámbéry (1832-1913; *Uigurische Sprachdenkmäler und das Kutadgu Bilik*, Viyana 1870, IV + 263 s.), ikincisini de Alman asıllı Ruslardan Wilhelm Radloff (1837-1919; *Das Kutadgu Bilik des Jusuf Chasshadschib aus Bälasagun*, tipki basım, XIII + 200 s., Petersburg 1890, çevriyazı ve çeviri 2 bölüm, XCIII + XXIV + 560 s., Petersburg 1891-1910) yapmıştır.

Gerek Vámbéry gerek Radloff, *Kutadgu Bılıg* yazmasında *b*, *d*, *g*; *p*, *t*, *k* v.b. sesler ayrı harflerle birbirinden kesin olarak ayrt edilmemiği için, yapımın dilinde

bu ses ayırtı bulunmadığını sanarak, okumalarını ve çevriyazlarını buna göre yapmışlardır. Örneğin, Vámbéry *Kutadgu Bilik*, Radloff *Kutadgu Pilik*; Vámbéry *bititím*, Radloff *pididim*; Vámbéry *iki*, Radloff *igi*; Vámbéry *ilik*, Radloff *elik*; Vámbéry *başı*, Radloff *paju*; Vámbéry *söz*, Radloff *sös*; Vámbéry *ati*, Radloff *adt*; Vámbéry *kişi*, Radloff *kiji*; Vámbéry *bilsa*, Radloff *pilze*; Vámbéry *butun*, Radloff *püdün*; Vámbéry *Kün-tokti*, Radloff *Kün-toktu*; Vámbéry *etkü*, Radloff *etkü* v.b. Danimarkalı Türkolog Vilhelm Thomsen (1842–1927), 1897'de Doğu Bilginlerinin Paristeki 11. Uluslararası Kongresinde yaptığı bilimsel bildirisiyle bu yanlışları düzeltti, 1901'de de Budapeşte'de çıkan *Keleti Szemle* dergisinin 2. sayısında (s. 241–259) bu konu üzerine "Sur le système des consonnes dans la langue Ouigoure" başlıklı bir makale yayımladı. Buna göre, Vámbéry ile Radloff'un az yukarıda gösterilen yanlışları, aynı sıra ile, şöyle düzeltildi: *Kutadju Bılıg, bitidim* (= yazdım), *iki, elig* (=el), *başı, söz, att* (= adı), *kişi, bilse, bolur* (= olur), *bütün, Kün-toydi* (Gündoğdu), *edgü* (=iyi). Türk Dil Kurumu, ortaya koyduğu bu yazmanın tipkibasıından (1942, önsözle: 144 + 200 s.) sonra, Reşit Rahmeti Arat'ın (1900–1964) çevrilimasını (1947, bu ve öbür yazmalar arasındaki farkları göstererek ve önsözle; *Kutadgu Bılıg I: Metin*, 6645 beyt, LIX + 656 s.) yayımlamış, Türk Tarih Kutmu da bu yapının, yine Reşit Rahmeti'nin eliyle yapılmış çevirisini 1949'da yayın alanına çıkarmıştır (*Kutadgu Bılıg II: Tercüme*, XXVIII + 477 s.). Fakat Açıklama ile Sözlük ciltlerini çıkarmağa, ne yazık ki, Rahmeti'nin ömrü vefa etmemiştir.

2. *Kahire nüshası*: Arap harfleriyle yazılı bu nüsha (5800 beyt), 1896'da Kahire Hıdivlik Kitaplığının Alman müdürü Dr. Moritz tarafından ortaya çıkarılmış, W. Radloff bundan hemen faydalananmıştır. Türk Dil Kurumu, Kahire'deki büyüğümüz aracılığıyla bu yazmanın fotokopisini getirterek 1943'te tipkibasımını (14 + 392 s.) yayımlamıştır.

3. *Fergana nüshası*: 445 sayfalık ve 6095 beytlik bu nüsha da Arap harfleriyle yazılıdır ve nüshaların en yetkinidir. 1914'te Zeki Velidi (Togan, 1891–1970), bunu Türkistan'ın Fergana ilinin Nemengâh şehrinde bulmuş ve onu Ruslara tanıtmıştır. Bu el yazması bir aralık ortadan yok olduktan sonra, 1924'te Buhara'lı öğretmen Fıtnat tarafından yine bulunmuş ve bir yazı ile Taşkent'te bir kez daha tanıtılmıştır. 1934 yılında Sovyet Bilimler Akademisi bu yazmanın fotokopisini Türk Dil Kurumuna armağan etmiş, Kurum da bunun tipkibasımını 1943'te yayımlamıştır (24 + 447 s.). Bu yazma şimdi Taşkent'te bulunmaktadır.

2. "Kutadgu Bılıg" yazmalarıyla ilgili kişiler

ÁRMIN VÁMBÉRY
(1832 - 1913)

JOSEPH FREIHERR von
HAMMER - PURGSTALL
(1774 - 1856)

WILHELM RADLOFF
(1837 - 1918)

ZEKİ VELİDİ TOGAN
(1891-1970)

Joseph von Hammer - Purgstall'in
Viyana yakınındaki mezarı

REŞİT RAHMETİ ARAT
(1900-1964)

VILHELM THOMSEN
(1842 - 1927)

SERGEY E. MALOV
(1880 - 1957)

3. Yazmaların okunması

كۇتادغۇ بىلەق

Kutadgu Bilig'in Viyana nüshasından çıkarılan sağdan sola doğru okunan Uygur harfleriyle yazılı KUTADGU BILIG adı.

The image shows handwritten Uyghur script in three vertical columns. The first column starts with 'كۇتادغۇ بىلەق' (KUTADGU BILIG). The second column continues the title. The third column begins with 'ئەن سەپتەن ئەن سەپتەن' (En Septhen En Septhen), which is part of a larger poem.

Kutadgu Bilig'in Viyana nüshasından (s. 22) alınan bir parça (bap XI, beyt 350 – 353)

Çevriyazı:

Sözüm söyledim men bitidim bitig,
Sunup iki ajunni tutgu elig.
Kitab atı urdum Kutadgu Bilig,
Kutadsu oliglika tutsu elig.
Kişi iki ajunni tutsa kutun,
Kutadmış bolur bu sözüm çin bütün.
Bu Kün-Togđi ilig tidim söz başı,
Yörügin, ayayın ay edgü kişi!

Çeviri:

Sözümü söylediğim ben, kitabı yazdım,
Uzanıp iki dünyayı tutan bir eldir.
Kitabın adını koydum Kutadgu Bilig,
Kutlu olsun okuyana, elini tutsun.
Kişi iki dünyayı kutla tutarsa,
Kutlanmış olur, bu sözüm doğru, bütündür.
Once Kün-Togđi beyden söze başladım,
Yorarak açıklayım, ey iyi kişi!

كۈدەتلىقىنۇ وىدىغى

Á. Vámbéry'nin, Uygur harfleri döktürüp 1870'te Viyana'da yayımladığı
Viyana nüshası *Kutadgu Bilig*'in başlığı: KUDATKU BILIK

بىدەم بىدەم بىلەم بىز وىلەتلىقىنۇ وىدىغى
 بىدەم دىز بىر بىز نى بىلەم بىز وىدىغى
 بىدەم بىلەم تەھلىقىشىقى وىدىغى
 تەھلىقىشىقى تۇ حىتتىن ئۆز ئۆز تەھلىقىشىقى دىدىغى
 بىدەم دىز بىر بىز نى وىدىغى - تەھلىقىشىقى
 تەھلىقىشىقى بىز وىرىم وىرىم وىرىم دەن وەنەن
 وە بىز بىشىقىن بىلەم بىدەم بىلەم بىز
 دەن دەن دەن = بىلەم بىدەم بىز

Á. Vámbéry'nin yayımladığı *Kutadgu Bilig*'den bir parça: s. 88, bap XII
başı. Önceki sayfada verilen metnin aynı.

Sözün sözletim men bititim bitik
 sürüüb iki ağun ni tutsun ilik
 Kitab ati urdum Kudatku Bilik
 kudat ku okïk lika tutku ilik
 Kişi iki ağun ni bilsa kutun
 kudat mis bolur bu sözüm din butun
 Bu Kün-tokti Ilik tedim söz başı
 jorukin aja jin ej etkü kişi

Á. Vámbéry'nin çevriyatısı (s. 89). Çevirisi için önceki sayfaya bakınız.

تەلەستو قىچىق

W. Radloff'un Uygur harfleri döktürüp 1890'da Petersburg'da yayımladığı Viyana nüshası *Kutadgu Bilik'in* başlığı: KUDATKU BİLİK

بىز عىڭىدە سەزەنلىكىدە وەلەنلىق
 سەنەن سەردى سەنەن نىز مەمە خەن دەنلىق
 سەنەن سەنەن سەنەن تەنەنلىكتۇ وەلەنلىق
 تەنەنلىكتۇ خەنەنلىكتۇ خەنەنلىكتۇ دەنلىق
 لەپىرىن سەردى سەنەن نىز وەنلىق — تەنەنلىكتۇ
 تەنەنلىكتۇ دەنلىق سەنەن سەنەن سەنەن دەنلىق
 وەنلىق مەنھەن سەنەن سەنەن سەنەن سەنەن
 خەنەنلىكتۇ⁽²⁾ سەن — دەن — سەن لەپىرىن

W. Radloff'un yayımladığı *Kutadgn Bilig'den* bir parça: s. 88, bap XI başı.
Bir önceki sayfadaki metnin aynı.

Сөзүк сөкләдім мән, відідім підік,
 Сунуп ігі аңуны тутсун äлиқ!

Кітап ады урдум Кудатку-пілік,
 Кудатсу, обуклыға тутсу äлиқ!
 Кіжі ігі аңуны пілзә кудун
 Кудатмыш полур пу сөзўм чын пүдүн.
 Пу Күн-токты-äлиқ тәдім сөс пажы
 Йөрігін аяжын, ё ёткү кіжі!

Radloff çevriyazısının Latin harflerine çevrilmiş:

*Sözük söslädim män, pididim pidik,
Sunup acunnti tutsun älik!*

*Kitap adı urdum Qudatqu-pilik,
Qudatsu oyuqlıya tutsu älik!*

*Kiji igi acunnti pilzä qudun
Qudatmiş polur pu sözüm çin püdüün.*

*Pu Kün-toqtı-älik tädim sös paji
Yörigin ayayın, ä ätkü kiji.*

*Sözüg sözlädim män, bitidim bitig,
Sunub iki ačunny tutsun älig !
Kitab aty urdum Qutadyu-bilig,
Qutadyu oqyrlyqa tutsu älig .
Kişi iki ačunny bilsü qutun,
Qutadmys̄ bołur bu sözüm çyn bütün.
Bu Kün-toṛdy älig tädim söz başy,
Jörügin ajajyn, ä ädgü kişi !*

V. Thomsen'in 1901'de ("Keleti Szemle" II), Vámbéry'nin (1870) ve Radloff'un (1900) çevriyazalarındaki yanlışları düzeltmesi

فوْت اغْنِيَّلِيْك

Kutadgu Bilig'in Arap harfleriyle yazılı Fergana nüshasından çıkarılan KUTADGU BİLG adı

Fergana nüshasından bir parça; metin, önceki sayfalarda verilen metnin aynıdır; yalnız, son misrade *yörigin* sözcüğü yerine *tüzükîn* (= düzeyim, düzenleyim) kullanılmıştır.

*Kitab atı urdum Kutadgu Bilig,
Kutadsu okığlıka tutsu elig.*

*Sözüm sözledim men bitidim bitig,
Sunub iki ajunni tutgu elig.*

*Kişi iki ajunni tutsa kutun,
Kutadmiş bolur bu sözüm çin bütün.*

*Bu Kün-Togde ilig tidim söz başı,
Tüzükîn, ayayın ey edgü kişi.*

1. Kutadgu Bilig'in Viyana nüshasında "Bahar Şiiri"nin başı (*Yaruk Yaz Faslı* = Parlak Bahar Mevsimi, bap IV, beyt 63-66)

1

سنه منصور عزيز وسرس خضراء — وفاته مصادفه عاصم محمد، صاحب ديوان

2

فَهُنَّاكَ حِلْزَنٌ مَّا — لِيَحْدِثَ — مَعْلُومٌ تَبَتَّأَ — حَقَّ —
رَبَّ — شَهَادَةً — مَعْتَذِرٌ حَقَّ —
سَمِّمَ حَمَدَ دَوْدَهُ صَمِيمَ — رَوْدَهُ لَدَاهَا فَسِيمَ بَسَّا فَهُنَّا
فَهُنَّا — سَهَّا مَهَمَمَ وَلَهَمَهَ — حَمَدَ قَنَّ — مَهَمَنَ حَلَّمَهُ حَمَدَ حَمَنَ —
فَهُنَّا — صَهَّمَ حَلَّمَهُ حَلَّمَهُ — حَمَدَ — فَهُنَّا

2. Aynı metnin Sergey E. Malov'un ("Pamyatniki Drevneyurkskoy Pis'mennosti", Moskova-Leningrad 1951, s. 237) klasik Uygur harfleriyle düzenlediği sekli

Çevriyazı:

*Togardin ese keldi öydün yılı,
Ağun itgüke açtı ustımaḥ yolu.*

*Yagız yir yipar toldı kafur kitip,
Bezenmek tiler dünya körkin itip.*

*Irinçig kişig sürdi yazkı esin,
Yaruk yaz yana kurdı devlet yasın.*

*Yaşık yandı bolgay yana ornuja,
Balık kudrikindin Kozi burnuja.*

Çeviri:

Doğudan eserek geldi bahar yeli,
Acunu bezeyerek açtı cennetin yolunu.

Yağız yer miskle doldu, kâfur gitti.
Dünya görke bürünerek bezenmek isteyor.

Sefil kişi sürdü götürdü bahar esintisi,
Aydın bahar yine kurdu saadet yayımı.

Güneş döndü yine yerine,
Balık burcunun kuyruğundan Kuzu'nun burnuna.

4. Uygur alfabesi ve bu alfabe ile "Kutadgu Bilig"

KUTADGU BİLİĞ adının, klasik Uygur harfleriyle sağdan sola yazılışı (yazar: A. Dilâçar)

K-u-t-a-d-g-u B-i-l-i-g'in hecelenmesi:

Kut-ad-gu Bil-ig sözünün çözümlenmesi:

kut = kut, saadet

-ad- = "kılmak" kavramını katan fiil eki

-gu = "kılın, kılıcı" kavramını veren sıfat eki

bil- = "bilmek" kavramı

-ig = fiilden isim yapan ek

bütünün anlamı: "kutlu kılıcı bilgi"

UYGUR ALFABESİ

Genel Alfabe			"Kutadgu Bilig"de		Ses değeri
Sonda	Ortada	Başta	Başta	Sonda	
ئ	{ ئ ئ ئ	ئ ئ ئ	+ ئ	ئ	a, e
		ء			e
ى	ى	ى	ى	ى	i, i
ا	ا	ا			
و	و	و	ۋ	ۋ	o, u, v
ە	ە	ە	ە	ە	ö, ü
ب	ب	ب	ۋ	ۋ	b, p
پ	پ	پ	پ	پ	c, ç
د	د	د	د	د	d, ð
ڭ	ڭ	ڭ	ڭ	ڭ	g (չ γ), ڭ (χ)
ھ	{ ھ ھ ھ	ھ ھ ھ	ھ	ھ	g, h, k
ڭ	ڭ	ڭ	ڭ	ڭ	k (չ)
ل	ل	ل	ل	ل	l

ÜYGUR ALFABESİ

Genel Alfabe			"Kutadgu Bılıg"de		Ses değeri
Sonda	Ortada	Başta	Başta	Sonda	
ڭ	ڭ	ڭ	ڭ	ڭ	m
ڭ	ڭ	ڭ	ڭ	ڭ	n
ڭ					ŋ (geniz n'si)
ڭ	ڭ	ڭ	ڭ	ڭ	r
ڭ	ڭ	ڭ	ڭ	ڭ	s, ș
ڭ	ڭ	ڭ	ڭ	ڭ	t
= - o -			= - o -		v
ڭ	ڭ	ڭ	ڭ	ڭ	w, f
ڭ	ڭ	ڭ			y
ڭ	ڭ	ڭ	ڭ	ڭ	z
ڭ	ڭ	ڭ	ڭ	ڭ	j
ڭ					Satır dolgusu

5. KARAHANLI TÜRKÇESİ KİLAVUZU

Türk edebiyatının ilk üç çağını üç ayrı dine bağlı olarak buluruz: Kök-Türklerde (552-745) Şamanlık; Uygurlarda (747-840) Buddhadılık; Karahanlılarda (932-1212) da İslamlık. Bunlardan ikincisi Buddha dininden başka Maniciliğe, Hristiyanlığa da bağlı bulunduğu ve özel yazılarla da sahip olduğu halde, pek yaratıcı olamamış, daha çok çevircilik ve ticaretle geçinmiş ve "Oğuz Kağan" destanının parçacıklarından başka büyük bir yapıt, ya da yazar adı bırakmamıştır. Bu yüzden Türk yazınının ilk üç büyük anıtı Kök-Türklerle Karahanlılarda buluyoruz: Orhon ve Yenisey yazıtları, *Kutadgu Bılıg* ve *Kitabü Divâni lûgati't-Türk*. Birincisinin yazarı Kök-Türklerden prens Yolq Tegin, öbürlerinin yazarları, Karahanlılardan Balasagun'lu Yusuf ve Kaşgarlı Mahmut. Tarihleri: sırasıyla 732, 1069, 1072.

Son otuz yıldan beri Kök-Türkçe ile Uygur Türkçesini "Eski Türkçe" (Alm. *Alttürkisch*) adı altında bir grupta toplamak artık alışkı olmuştur (bkz. A.v. Gabain: *Alttürkische Grammatik*, Leipzig 1941, 2. bas. 1950, ve *Das Alttürkische, Philologiae Turcicae Fundamenta* adlı kollektif yapıtta, cilt I, Wiesbaden 1949, s. 21-45). Karahanlı ya da Hakaniye Türkçesine, ondan çok önce, 1928'de, Carl Brockelmann "Orta Türkçe" (Alm. *Mitteltürkisch*, bkz. "Mitteltürkisches Wortschatz" adlı sözlüğü, Budapest-Leipzig 1928) demişti. Karahanlı Türkçesi, aynı zamanda, İslamlığın kabulünden (960) sonra, bu orta devrede, Orta Asya'da art arda sıralanan üç klasik Türk yazı dilinin birincisidir; ikinci olarak Harezm Türkçesi (XIII-XIV. yüzyıllar), üçüncü olarak da Çağatay Türkçesinin klasik öncesi ve klasik çağları gelir (XIV-XVI. yüzyıllar), bunun devamı XX. yüzyılda Özbek Türkçesine gelir dayanır. C. Brockelmann bu üç Türk yazı dilinin gramerini şu başlık altında yayımlamıştır: *Orta Asya İslâm Yazı Dillerinin Doğu Türkçe Grameri* (Ost-türkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens, Leiden 1954). Sovyetler Birliği'nde ise *Eski Türkçe* (Rus. *Drevnetyurkskiy*), VII.-XIII. yüzyıl Türk yazı dillerini içine almaktadır (bkz. Akademiya Nauk SSSR, *Institut Yaziko-znaniya: "Drevnetyurkskiy Slovar"*, Leningrad 1969, redaktörler: V.M. Nadelyaev, D. M. Nasilov, E. R. Tenișev, A. M. Şçerbak).

Karahanlı Türkçesi, Türk dil ve lehçeleri sınıflamasında genel olarak "güneydoğu" ya da "Orta Asya" kolundan sayılır. Bu kol da "güneybatı" ya da "Oğuz" koluna en yakın olan koldur. Kimi sınıflayıcılar bu iki kolu "Türküt" (=Türk'ler; -üt, eski anıtı olarak çoğul eki) adı altında birleştirmiştir (bkz. Karl H. Menges:

"Classification of the Turkic Languages", *Philologiae Turcicae Fundamenta* adlı kollektif yapitta, cilt I, Wiesbaden 1949, s. 5-8). Bu sınıflama, "güneydoğu" ya da "Orta Asya" koluna "Doğu Türküt" kolu demiş, "güneybatı" ya da "Oğuz" kolunu da "Batı Türküt" kolu şeklinde adlandırmıştır. Birinci kola sunlar girer: eski tabakadan Kök-Türkçe, Eski Uygur Türkçesi, orta tabakadan Karahanlı Türkçesi, Harezm Türkçesi, Çağatay Türkçesi, yeni tabakadan da Özbek Türkçesi, Yeni Uygur Türkçesi ile Tarancı, Sarı Uygur ve Salar Türkçeleri. İkinci, yani Batı kolun üyeleri de sunlardır: eski tabakadan Eski Anadolu Türkçesi (Selçuklu ve Eski Osmanlı), orta tabakadan Orta Osmanlıca, yeni tabakadan da Türkiye Türkçesi (Anadolu ve Rumeli ağızları ve Güney Kırım lehçesiyle birlikte), Gagauz Türkçesi, Azeri Türkçesi (türlü ağızları ile birlikte; Kaşkay ve Eynallu lehçeleri; ayrıca Halac ve ayrı bir sınıfa girmesi gereken Şorasan Türkçesi, ve Türkmen Türkçesi (türlü ağızları ve Truhmence ile birlikte). Krş. A. Dilâcar: "Dil, Diller ve Dilcilik", T. D. K., Ankara 1968, s. 84-93 ve kitaba ekli Türk dil ve lehçeleri sınıflama tablosu: orada Türk dilleri Kuzey (periferik olarak Yakut ve Çuvaş) Orta (Altay ve Kıpçak) ve Güney (1. güneydoğu: Kök-Türkçeden bugünkü Salar lehçesine kadar, 2. güneybatı: Eski Oğuzcadan bugünkü Truhmen lehçesine kadar) paraleller üzerine sınıflanmış, Karahanlı Türkçesiyle Türkiye Türkçesi güney paraleli üzerinde gösterilmişdir. Karahanlı Türkçesi ile Türkiye Türkçesinin yakınlık ve dallanma dereceleri böyledir.

Karahanlı Türkçesi çoğunlukla Arap alfabesiyle yazılı bulunmaktadır. Uygur harflerini *Kutadgu Bılıg*'in Viyana yazması ile *Atabetü'l-hakaik*'in 1444 tarihli Semerkand ve 1480 tarihli İstanbul yazmalarında bularuz. Her iki yapıtin Arap harfleriyle yazılı yazmaları da vardır. Karahanlı Türkçesinin başlica anıtları sunlardır: 1. Balasagun'lu Yusuf Has Hacib: *Kutadgu Bılıg* (1069), 2. Kaşgarlı Mahmut: *Kitabü Divani lügati't-Türk* (1072), bu yazının daha önce yazdığı *Kitabü Cevahiri'n-nahvi fi lügati't-Türkî* yitiktir, 3. Yüknek'li Edip Ahmet: *Atabetü'l-hakaik* (= "gerçeklerin eşiği", 121 rubailık öğretici şiir, XIII. yüzyılda yazılmış olsa gerek).

Asıl Eski Türkçe, yani Kök-Türk ve Eski Kırgız (Yenisey) yazıtları, *lü* (= ejderha, Çince'den), *manastar* (= günahlarım, Soğdakadan) gibi birkaç yabancı asılı sözcük bir tarafa bırakılacak olursa, yaklaşık olarak öz Türkçe saylabılır. Buna karşılık Uygur Türkçesi, dile giren birçok yabancı din ve bilim terimlerinden dolayı türlü dillerden alıntılarla epey yüklüdür: örneğin, Çince'den *bakṣi* (= hoca), Moğolcadan *küji* (= buhur), Sanskrit dilinden *erdini* (= mücevher), Toharcadan *çantal* (= cellât), Tibetçeden *işman* (= ilâç), Turfan Pehlevicesinden *anoşag* (= bengi, ebedi), Sakacadan *don* (= giysi, don), Soğdakadan *tamu* (= cehennem), Partçadan *amvardiṣn* (= toplantı), Süryancadan *böz* (= bez), Yunancadan *arkon* (= başkan, birinci). Hatta, bu çağda Arapçadan da sözcük almaya başlanmıştır, *tawlat* (= devlet) gibi.

Karahanlı Türkçesinde, bu eski alıntılardan birçoğu, Müslümanlık dolayısıyle, atılmış, Çince'den *burḥan* (= put, Buddha), *tawgaç* (1. Çinli, 2. Buğra Han'ın sanı,

“majesté” anlamına), Soğdakadan *ajun* (= dünya), *tamu* (= cehennem), *uştmaḥ* (= cennet), Sanskrit dilinden *yek* = şeytan, *muyan* (<*puṇya* = Buddhacı imarethane, hayrat), *sart* (= tüccar), *Buhara* (<*viḥāra* = manastır) gibi az sayıda alıntı kalmış, buna karşılık, yine Müslümanlık dolayısıyle, Farsçadan ve Arapçadan daha çok sayıda alıntı girmiştir: örneğin, Farsçadan *bor* (= şarap), *pend* (= öğüt), *namaz*, *cülap* (<*gulab* = gül suyu), Arapçadan *hacib* (= mabeynici, Türkçesi: *tayaru*), *halal* (= helâl), *haram*, *hüccet*, *hile*, *hendese*, *dua*, *ömür*, *sair*, *vefa*, *cefa* gibi. Fakat bu iki dilden gelen alıntıların sayısı, Karahanlılar çağından sonra, hele Çağatay Türkçesi çağında, Türkçeyi bozguna uğratırcasına kabaran yabancı akımı kadar büyük degildir. *Kutadgu Bilig*, bu bakımdan, rahatça okunabilen Türkçe bir yapıt durumundadır.

Karahanlı Türkçesinin sözcük hazinesi, Eski Türkçeninkine bakarak daha gelişmiş, yazıt dilinden daha çok bir edebî yazı diline yaraşır, doyurucu bolluğa kavuşmuştur. Eski sözcük ve deyimlerden kimi artık kullanılmaz olmuştur: örneğin, “serseri” anlamına *bünteg/büntüg*, “dedeler, ecdat” anlamına *ecü apa*, “öyle” anlamına *ançulayu*, “kağan oturup bütün yoksul halkı topladım” anlamına *kagan olurip yok çigay budunig kop kubratdim*. Bu son cümledeki *olurmak* Karahanlı Türkçesinde *olurmak* (> bizde şimdi *oturmak*) şeklindedir, “toplamarak, toplatmak” anlamına olan *kubratmak/kobratmak* ise yalnız Kök-Türkçede kullanılmış olan bir sözcüktür (eski Tuna Bulgar Türklerinin ilk kağanlarından birinin adı *Kobrat* idi, ölm. 642 sıraları). “Eş, zevce” anlamına *yutuz/yotuz*, “boşuna” anlamına *yita*, “sola, kuzeye” anlamına *yırgaru*, “zengin, gönençli” anlamına *yılsıg*, “kilavuz” anlamına *yerçi*, “yne” anlamına *yiçe/yeče*, “yargıcı yerine getiren görevli” anlamına *yargan* gibi sözcükler de artık kullanılmaz olanlar arasındadır. Kimi sözcükler de türlü değişikliklere uğramışlardır: Örneğin, vokal konusunda ve yine y- sırasından, Kök-Türkçe *yügerü*, Karahanlı Türkçesi *yukaru/yokaru* (= yukarı), Kök-Türkçe *yımsak*, Karahanlı Türkçesi *yumşak* (= yumuşak), Kök-Türkçe *yegirmi*, Karahanlı Türkçesi *yegirmi/yigirmi* (= yirmi). Buna karşılık, Kök-Türkçenin sözcük hazinesinden birçok öge, şekil ve anlam değiştirmeden Karahanlı Türkçesinde de kullanılmağa devam etmiştir: örneğin, “yas, matem” anlamına *yog*, “koşmak” anlamına *yügürmek*, “yne” anlamına *yeme*, “soğuktan hayvanların kırılması” anlamına *yut*, “misk” anlamına *yipar*, “inci” anlamına *yinçü*, “ince” anlamına *yinçge*, “dişi deve” anlamına *iyen /ıyan* ve *titir* (erkek deve: *bugra*, iğdiş edilmiş deve: *atan*), “fakir” anlamına *çigay*, “sey, mal” anlamına *ney*, “hayvan” anlamına *yulki*, “bitirmek, sona erdirmek” anlamına *yetürmek*, “at” anlamına Kök-Türkçe *yunt*, Karahanlı Türkçesi *yund*, Kök-Türkçe *Teyri* = Tanrı, gök; Karahanlı Türkçesi *Teyri* = Tanrı, *kalık*, *kök* = gök (Şamanlık ve Müslümanlık farkı).

*
Karahanlı Türkçesinin vokal (“ünlü”) düzeni (Alm. Vokalbestand) oldukça zengindir. Ortak Türkçedeki 9'lu vokal dizisini, olduğu gibi Karahanlı Türkçesinde de buluruz: Önden arkaya doğru *i*, *ɛ* (kapalı *e*), *ə* (açık *e*), *ö*, *ü*, *a*, *ı*, *o*, *u*. Bunların yanında uzun vokaller de vardır. Kaşgarlı Mahmud, *Divan*'ında, Arap harflerini

kullandığı için, bu uzun vokallerden yalnız uzun ā'yı gösterme olanağını bulabilmiş ve bunu çift "elif" le işaretlemiştir: *aat* (اٹ = ad), *aac* (اچ = aç, tok olmayan), *aar* (اار = sırtlan), *aay* (اای = ay), *aas* (ااش = aş), *aak* (اک = ak), gibi. Uzun vokal ile kısa vokal, yapısal (structural) "karşılık" (opposition, Fr. pertinence, Ing. relevance) durumundadır, yani anlam farkı yaparlar; krş. tek, yani kısa *a* ile *at* = *at*, *beygir*, *aç-* = açmak, *aş-* = aşmak.

Karahanlı Türkçesinde, genel olarak ve büyük ölçüde, kapalı *e* (é) ile *i* arasında oynaklık vardır: Örneğin, "yemek" anlamına *yémek* ~ *yimek*, "il, vilâyet" anlamına *él* ~ *il*, "ișitmek" anlamına *éshitmek* ~ *işitmek*, "düzeltmek" anlamına *étmek* ~ *itmek*. Kapalı *e* ile açık *è* de, uzun ve kısa vokallerde olduğu gibi, yapısal "karşılık" (opposition) durumunda olup anlam farkı yaparlar: Örneğin, kapalı *e* ile *yél/yil* = *yel*, *rüzgâr*, fakat açık *è* ile *yèl* = *cın*, *cın çarpması*; kapalı *e* ile *ér-/ir-* = utanmak ("Divan"da: *ér ir boldu* = adam utanı), fakat açık *è* ile *er* = *er*, adam. Bu lehçede *tewe* ~ *teve* ~ *tevey/tewey* ~ *téwi* ~ *tewi* gibi çeşitlikler de dikkati çeker. Daha az ölçüde böyle bir oynaklık *a* ~ *i*, *a* ~ *e*, *a* ~ *ı* ve *ı* ~ *u* vokalleri arasında da vardır. Örnekler: *arinçu* ~ *erinçü* (= günah); *aşaç* ~ *eşiç* ~ *asuç* (= çömlek, tencere, aş pişirilecek kap); *alımgıa* ~ *ılımgıa* (= bir san); *arkin* ~ *arkun* (= gelecek yıl); *bulut* ~ *bulut* (= bulut); *yorık* ~ *yoruk* (= gidiş, huy). Ayrıca *ı* ~ *i* arasında da bir oynaklık görülmektedir: Örnekler, *iş* ~ *iş* (= iş); *ıul* ~ *til* (= dil), *ılımkak* (= konuşmak), *tilemek* (= dilemek), *tilek* (= dilek); *ıs* ~ *is* (= ısı) kökünden *isimek/isinmek/isinmak* (= isinmak) ve *isig/isig* (= sıcak); *biç-* (= biçmek) kökünden hem *bıçek* (= bıçak), *bıçeklemek* (= bıçaklamak), hem *bıçmak* (= bıçmek, kesmek), *bıçgu* (= bıçkı), *bıçguç* (= makas); böyle olmakla birlikte, bu *ı* ~ *i* oynaklılığı ince-kalın vokal ayırtına uyduğu için, uyum kuralına dokunmamaktadır. Karahanlı Türkçesi sözcük başı *o*'nun Türkiye Türkçesinde *yı'* ya çevrilmesi de görülmüştür, *opratmak* > *yıpratmak*, gibi.

Karahanlı Türkçesinde, sözcük köklerindeki "vokal durumu" (Fr. état vocalique, Macar. hangrend) ile ek katılırken meydana gelen "vokal uyumu" (Fr. harmonie vocalique, Macar. hangrande illeszkedés) olaylarında yalnız ince-kalın (ya da ön-arka, Fr. palato-vélaire; yani *i*, é, è, ö, ü ile *a*, *ı*, *o*, *u* dizileri arasındaki fark) farklı gözetilerek işler; bizdeki yuvarlak-düz (labial-illabial), yani dudaksız ö, ü, o, u ile düz i, é, è, a, ı farkı kesin bir kural değildir. Bütün güney Türk lehçelerinde olduğu gibi, *o* ve ö vokalleri aslı olarak yalnız ilk hecede yer alabilir, örneğin bizde *kol*, *koldan*, Karahanlı Türkçesinde de *kol*, *koldın*, fakat Altay Türkçesinde *kol*, *koldon*; aynı şekilde, örneğin bizde *özüne*, *sözüne*, Karahanlı Türkçesinde (onun) *özüye* / *özüye*, *sözüye* / *sözüye* (ö yalnız birinci hecede, eklerde uyum ö ile değil, ü, i, e ile). Önarka farkı gözetme ilkesi bizdeki durumdan daha kesin olmuştur, örneğin *inanmak* (bizde *i* - *a* ile *inanmak*), *almila* (bizde *e* - *a* ile *elma*), *kardaş* (bizde *a* - *e* ile *kardeş*) gibi. Vokal durumu ve uyumu örnekleri: *tüp* - *tüpi* (= dip, dibi), *tüpi* (= tipi),

tüpü (= tepe), *karşu* (= karşı), *sözi* (= sözü), *yüzü* (= yüzü), *köki* (= kökü), *belgü* (= belge), *üçün* (= için), *altun* (= altın), *yaşıl* (= yeşil), *yorımak* (= yürümek), *yıldız* (= yıldız), *boguz/bogaz* (= boğaz), *okımak* (= okumak); yapı eklerinde *ukuşlug* (= anlayışlı, akılı), *edgülüük* (= iyilik), *okıglı* (= okuyan), *kuri* (= kuru), *süpründi* (= süprüntü), *ölümçi* (= ölümcü, ölümcül), *ögdi* (= övdü, alkış); isim ve fiil çekiminde *ölümüğ* (= ölümü), *körkü* (= görküm), *korkıne* (= görküne), *tonı* (= donu), *kelir*, *kelgey* (= gelir, gelecek), *bolur*, *bolgay* (= olur, olacak), *kötürdi* (= götürdü, kaldırıldı), *kördi* (= gördü), *türdi* (= dürdü), *turdi* (= durdu), *boldı* (= olacak), *oldı* (= oldu), *toldı* (= doldu), *ötti* (= öttü), *ödürmiş* (= seçilmiş), *tutmasuntı* (= tutmasını), *unuttı* (= unuttu), *yitürdüm* (= yitirdim), *bedütür* (= büyütür), *yelkütür* (= avundurur), *açturmak*, *açuk* (= açtırmak, açık), *alturmak* (= aldırmak), *biltirmek* (= bildirmek). Bizde olduğu gibi, Karahanlı Türkçesinde de çekimde ya da yapı genişlemesinde vokali yitirip derilme (Fr. contraction) olayı vardır: Örneğin, yapıda *kilk* ~ *kılık* (= kılık, kılış, gidiş, huy); *közüngü* ~ *közngü* (= ayna); çekimde *kögüs* - *kögsin* (= göğüsün), *ukuş* (= anlayış), -e hali *ukşa*; *bozulmak* - *bozlur* (= bozulur), *kötürmek* (= götürmek, kaldırırmak) *köträp* (= götürüp). Konson düşmesi örneği: *yuvga* > *yuga* = katmer, yufka.

Konson ("ünsüz") düzeni şöyledir: patlayıcılardan *b*, *p*; *d*, *t*; *g*, *k*, *k* (*q*); sızıcılarından çift dudak *b'si* (*β*, *w*, *ف*), peltek (dişler arası) *d* (*ð*, *ذ*), *h* (*χ*), *γ* (*ȝ*); ıslıklı ve hissiztilillardan *s*, *z*; *ʂ*; sürtünüklerden *ç*; genzellerden *m*, *n*, *ŋ* (*ŋ*) akıcılarından *r*, *l*, *ħ*, *ħ*, artdamak *l'si* (*l̪*); yarı vokallerden *y*. Buna göre Karahanlı Türkçesinde aslı olarak *f*, *v* ve *c* yoktur; ancak yabancı dillerden alıntı olan sözcüklerde kullanılmıştır; *j* sesi de alıntılararda, ara sıra Türk asılı sözcüklerde de geçmektedir. Kök-Türkçede *h* sesi bulunmadığı gibi Karahanlı Türkçesinde de aslı olarak yoktur; bunun yerini *ħ* ve *k* tutmaktadır. Aynı şekilde *v* sesi, *b* ve *β* (*ف*) ile karşılanmıştır (kolaylık olsun diye biz *Kutadgu Bilig*'in metninde *w* yerine *v*; *γ* yerine *g*, *ð* yerine de *d* kullandık. Karahanlı konson düzeninden örnekler: *āw* (*اَوْا* = av), *aðak* (*اَذَقْ* = ayak), *aħsak* (*اَخْسَاقْ* = aksak), *aγiz* (*اَغْيِزْ* = ağız), Türkçes özçük olarak *ajmuk* (*اَرْمُقْ* = ak şap), Soğdak asılı alıntı olarak *ajun* (*اَرْوُنْ* = acun, dünya), Arapça asılı sözcük olarak *fark* (*فَرْقٌ* = fark), *vafa* (*وَفَّا* = vefa), *ħacib* (*حَاجِبٌ* = mabeynici, Türkçe: *tayaŋu*). Türkçe sözcüklerden *oħsamak* (= okşamak), *oħsunmak* (= pişman olmak), yer yer *w* (*ف*) yerine *f* (*ف*) de geçmektedir, *yapagu* yerine *yafgu* (= bir san adı); *yawuz* yerine *yafuz*; *yawaş* yerine *yafaş*; *uwut* (= ut), yerine *ufut* gibi.

Karahanlı Türkçesinde *ð* sesi, Kök-Türkçedeki *d* sesinden, daha sonraki *y* sesine bir geçiş değerindedir. Örneğin:

Kök-Türkçe	Karahanlı Türkçesi	Türkiye Türkçesi
<i>adak</i>	<i>aðak</i>	<i>ayak</i>
<i>yadag</i>	<i>yadag</i>	<i>yaya, yayana</i>
<i>adyır</i>	<i>aðyır</i>	<i>ayır</i>
<i>adıγ</i>	<i>aðıγ</i>	<i>ayı</i>
<i>adırmak</i>	<i>aðırmak</i>	<i>ayırmak</i>
<i>bod</i>	<i>bod</i>	<i>boy</i>
<i>bedük</i>	<i>beðük</i>	<i>büyük</i>
<i>edgü</i>	<i>eðgü</i>	<i>eyü > iyi</i>
<i>kodmak</i>	<i>koðmak</i>	<i>koymak</i>
<i>kudruk</i>	<i>kuðruk</i>	<i>kuyruk</i>
<i>udımk</i>	<i>uðımk</i>	<i>uyumak</i>

Bu olayın Karahanlı Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasında pek çok örnekleri vardır: *kaðış* > *kayıf*; *biðik* > *bıyük*, gibi.

Aynı şekilde bu üç Türk lehçesi arasında bir *b* > *p* > *f* geçisi de vardır. Örneğin:

Kök Türkçe	Karahanlı Türkçesi	Türkiye Türkçesi
<i>öbke</i>	<i>öpke</i>	<i>öfke</i>

Yine aynı şekilde bu üç Türk lehçesi arasında, sözcük sonu ve ortasında *b* > *w* > *v*, ve *b* > *w* > Ø geçisi de görülmektedir. Örneğin:

Kök-Türkçe	Karahanlı Türkçesi	Türkiye Türkçesi
<i>sab</i>	<i>saw</i>	<i>sav</i>
<i>ab</i>	<i>aw</i>	<i>av</i>
<i>eb</i>	<i>ew</i>	<i>ev</i>
<i>sub</i>	<i>suw</i>	<i>su</i>
<i>sebinmek</i>	<i>sewinmek</i>	<i>sevinmek</i>
<i>yabız</i>	<i>yawuz</i>	<i>yavuz</i>
<i>yablak</i>	<i>yawlak</i>	<i>yavlak (= kötü)</i>
<i>yalabaç</i>	<i>yalawaç</i>	<i>yalavaç</i>
<i>tabisyan</i>	<i>tawışyan</i>	<i>tavşan</i>
<i>yalbarmak</i>	<i>yalwarmak</i>	<i>yalvarmak</i>
-----	<i>kulabuz /kulavuz / kulaguz</i>	<i>kılavuz</i>

Baþka bir kısalma örneği: Karahanlı Türkçesi *yorınça*, (Oðuz lehçesi: *yorınça*), Türkiye Türkçesi *yonca*.

Belli koşullarla, Kök-Türkçe ve Karahanlı Türkçesindeki sözcük başı *b*'ler bizde *v* (hece sonu *r*'den önce) ve *p*; *k*'lar *g* (ince vokallerden önce); kimi *t*'ler de *d* olmuştur (koşulsuz). Genel eğilim böyle ise de, ince vokallerden önce sözcük başı *k*'ler, ve her durumda *t*'ler de vardır. Kimi yerlerde de *b*'ler düşmüþ, bu düşmeye karşılık, kimi yerlerde de başa *v* katılmıştır. Örnekler:

Kök-Türkçe	Karahanlı Türkçesi	Türkiye Türkçesi
barmak	barmak	varmak
bermek	bermek	vermek
bar	bar	var
bolmak	bolmak	olmak
urmak	urmak	vurmak

İnce vokallerden önce $k > g$:

keçmek	keçmek	geçmek
kelmek	kelmek	gelmek
kezmek	kezmek	gezmek
kirmek	kirmek	girmek
kiyik	keyik	geyik
kök	kök	gök
köl	köl	göl
köz	köz	göz
küç	küç	güç
kümüş	kümüş	gümüş
kün	kün	gün

İnce vokallerden önce $k : k$:

kesmek	kesmek	kesmek
kiçig	kiçig	küçük
kisi	kisi	kisi
köpük	köpük	köpük
küp	küp	küp

Sözcük başında $t > d$ geçisi:

tabar	tawar	davar
tag	tag	dağ
tegmek	tegmek	değmek
temür	temür	demir
tirig	tirig	diri
til	til / til	dil
tolmak	tolmak	dolmak
tokuz	tokuz	dokuz
tökmek	tökmek	dökmek
tört	tört	dört
turmak	turmak	durmak
tuymak	tuymak	duymak
türtmek	türtmek	dürtmek
tüşmek	tüşmek	düşmek

Karahanlı Türkçesiyle Türkiye Türkçesi arasında, sözcük başı *t* : *d* geçişini bir kurala bağlamak güçtür: ince - kalın vokal farkı buna bir kural söylemamız. Ince ve kalın vokallerden önce gelen birçok sözcük başı *t*'ler *d*'ye çevrilmemeyip *t*- olarak kalmıştır. Örneğin:

<i>tay</i>	<i>tay</i>	<i>tan</i>
<i>taş</i>	<i>taş</i>	<i>taş</i>
<i>Teyri</i>	<i>Teyri</i>	<i>Tanrı</i>
<i>ter</i>	<i>ter</i>	<i>ter</i>
<i>tilkü</i>	<i>tilkü</i>	<i>tilki</i>
<i>turyak/turayak</i>	<i>turyak</i>	<i>turnak</i>
<i>tok</i>	<i>tok</i>	<i>tok</i>
<i>toz</i>	<i>toz</i>	<i>toz</i>
<i>törü</i>	<i>törü</i>	<i>törü</i>
<i>tutmak</i>	<i>tutmak</i>	<i>tutmak</i>
<i>tüketmek</i>	<i>tüketmek</i>	<i>tüketmek</i>

Karahanlı Türkçesinde, *é* ile *è*'de olduğu gibi, *n* ile *y* arasında da yapısal "karşılık" (opposition) vardır, yani bu iki ses ayırtı anlam farkı yapar. Örneğin: *men* (= ben) ile *mey* (= yüzdeki ben), *ton* (= giysi, don) ile *tay* (= don, buz tutma), *kan* (= damardaki kan) ile *kay* (= baba), *on* (on, 10) ile *oŋ* (= kolay), *en* (= en, geniqlik) ile *ej* (= yanak, yüz), *bin* (= bin-mek) ile *bij* (= bin, 1000) gibi. Bizde şimdi düz *n* ile söylenen ve yazılılan birçok sözcükler eskiden geniz *ŋ*'si ile söylenir ve yazılırdı, *saya* (= sana), *iŋek* (= inek), *sıŋek* (= sinek), *öŋ* (= ön), *turyak* (= turnak), *yayılmak* (= yanılmak), *beŋiz* (= beniz), *teyiz* (= deniz), *aylaman* (= anlamak), *yalŋuz* (= yalnız), *tay* (= tan) gibi.

Kök-Türkçe ile Karahanlı Türkçesindeki sözlük içi ve sonu birçok *g* (*k*)'ler Türkiye Türkçesinde düşmüştür. Örneğin:

<i>kergek</i>	<i>kergek</i>	<i>gerek</i>
<i>emgek</i>	<i>emgek</i>	<i>emek</i>
—	<i>eşgek/eşyek</i>	<i>eşek</i>
—	<i>yumurtga</i>	<i>yumurta</i>
<i>kısga</i>	<i>kısga</i>	<i>kısa</i>
<i>kulkak</i>	<i>kulkak</i>	<i>kulak</i>
—	<i>kaygık</i>	<i>kayık</i>
<i>kazganç</i>	<i>kazganç</i>	<i>kazanç</i>
—	<i>sıçgan</i>	<i>sıçan</i> (fare)
—	<i>yalgan</i>	<i>yalan</i> (Karanlı T.)
—	<i>yavgan</i>	<i>yavalı</i> =yalnız, çiplak
<i>satıŋci</i>	<i>satıŋci</i>	<i>saticı</i>

—	<i>orgak</i>	<i>orak</i>
<i>tirig</i>	<i>tirig</i>	<i>diri</i>
<i>ulug</i>	<i>ulug</i>	<i>ulu</i>
<i>ölög</i>	<i>ölög</i>	<i>ölü</i>
<i>elig</i>	<i>elig</i>	<i>el</i>
<i>tarlag</i>	<i>tarlag</i>	<i>tarla</i>
<i>katig</i>	<i>katig</i>	<i>katı</i>
<i>çerig</i>	<i>çerig</i>	<i>çeri</i>
<i>kışlag</i>	<i>kışlag</i>	<i>kışla, kışlak</i>
—	<i>kapug</i>	<i>kapu > kapı</i>
—	<i>kıdig</i>	<i>kıryı</i>
—	<i>eksig</i>	<i>ekşi</i>
<i>sünyüg</i>	<i>sünyüg</i>	<i>süngü</i>
<i>sünyük</i>	<i>sünyük (= kemik)</i>	—

Kök-Türkçe ile Karahanlı Türkcesinde, sözcüğün ilk hecesinde *n* (*ŋ*)'den önce gelen şimdi bizdeki *b* sesinin karşılığını *m* şeklinde buluruz. Örneğin:

Kök-Türkçe	Karahanlı Türkçesi	Türkiye Türkçesi
<i>maya</i>	<i>maya</i>	<i>bana</i>
<i>men /ben</i>	<i>men /ben</i>	<i>ben</i>
—	<i>mey</i>	<i>ben (yüzdeki)</i>
<i>meñigü /beñigü /meykü</i>	<i>meñgü /benbü</i>	<i>bengi (ebedi)</i>
—	<i>meñiz /meñgiz</i>	<i>beniz</i>
—	<i>meñzemek</i>	<i>benzemek</i>
<i>miñ /biñ</i>	<i>miñ</i>	<i>bin (= 1000)</i>
<i>minmek /binmek</i>	<i>minmek /münmek</i>	<i>binmek</i>
<i>monçuk /munçuk</i>	<i>monçuk</i>	<i>boncuk</i>
<i>mügüz</i>	<i>müñüz</i>	<i>boynuz</i>

Karahanlı Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasında sözcük içi *-m-* ~ *-n-* çeşitlenmesi de vardır: *yeme* ~ *yine*, gibi. Tersine olarak *-y-* > *-m-* değişimi de görülmüştür. Örneğin: *köglek* > *gömlek*.

Karahanlı Türkçesinde, yer yer, sözcük içinde *-t-* ~ *-d-* dalgalanması vardır. Örneğin: *artuk* ~ *arduk* (=artık), *yultuz* ~ *yulduz* (= yıldız), *olturmak* ~ *oldurmak* (= oturmak), *körketcemek* ~ *körkedmek* (= güzelleştirmek) gibi. Aynı şekilde, sözcük içinde, yer yer de sonunda, *-k-* ~ *-g-* dalgalanmasına da rastlanmaktadır. Örneğin: *yörkemek* ~ *yörgemek* (= sarmak), *içkü* ~ *içgü* (= içki), *yelkitmek* ~ *yelgitmek* (= dalgalandırmak), *ekirmek* ~ *egirmek* (= eğirmek), *sekirtmek* ~ *segirtmek* (= seğir, koşmak, koşturmak). Sözcüklarında bu *-k* ve *-g* çeşitlenmesi bir ayırt niteliği kazanmaktadır: *-k* sesi isimlik, *-g* sesi de sıfatlık görevinde, *-lik* ile *-lig* gibi (krş. *bizde -lik* ile *-li*). Örnekler: *adaklık* = ayaklılık (isim), *adaklıg* = ayaklı (sıfat); *belgülük* = belge, belirlilik, *belüglüg* = belli, belirli; *tanıkluk* = tanıklık,

şahitlik, *tanuklug* = tanıklı, şahitli; *edgülük* = iyilik ("edgülü"), *edgülüg* = iyi ("edgülü"); *körklülük* = görklülük, güzellik, *körklüg* = görklü, güzel. Karahanlı Türkçesinde sözcük içi kimi -k-/g-ler, bizde *v*'ye çevrilmiştir, *takagu* > *tavuk*; *kagrulmak* > *kavrulmak*; *sögmek/sökmek* > *sövmek* (sögmek) gibi.

Bu Türk lehçesinde *ç* ~ *ş* (*s*); *z* ~ *s*; *z* ~ *r* gibi ses dalgalanmaları vardır. Örneğin: *ç* ~ *ş* (*s*) konusunda: *yapçurmak/yawçurmak* ~ *yapşurmak* (= yapıştmak), *çagılamak* ~ *şagılamak* ~ *jagliamak* (= çaglamak), *cöpik* ~ *şöpik* (= çör çöp), (*diz*) *çökmek* ~ *sökmek*, *çökürmek* ~ *sökünmek* (= diz çökmek, çökünmek); *z* ~ *s* konusunda: *bilmez* ~ *bilmes* (= bilmez), *yalnız* ~ *yalnış* (= yalnız); *z* ~ *r* konusunda: *kız* (= kız) ~ *kır-kın* (= cariye), *Sekentiz* ~ *Sekentir* (= Zühal gezegezi, *Saturnus*); -*z-* konusunda şu duruma da dikkat etmek gereklidir: Karahanlı Türkçesi *söz* - *sözlemek* = söylemek. Kimi yerlerde sözük içi -şt- bileşiği -ç-'ye çevrilmiştir, örneğin "cennet" anlamına Soğdak asılı *uştmaḥ*'ın *uçmak*'a çevrildiği gibi, yine "cennet" anlamıyla.

Kök-Türkçe - Karahanlı Türkçesi - Türkiye Türkçesinde *y*'nin özel bir durumu vardır. Yukarıda, sözük içi kimi -*d*- ve -*δ*-lerin bizde -*y*-ye çevrildiğini gördük: *adak/adak* > *ayak*; *kedmek/keδmek* > *giymek*; *odunmak/uδunmak* > *uyanmak*, gibi. Bundan başka, anlam farkı ile *y* : *z*'nin karşılaşması da vardır. Örneğin: Kök-Türkçe ve Karahanlı Türkçesi *yaz* = bahar, *yay* = yaz; bizde *yaz* = yaz; Kök-Türkçe ile Karahanlı Türkçesinde *yazmak* = yaymak; bizde *yazmak* = yazı yazmak (Eski ve Orta Türkçede: *bitimek* = yazmak). Sözcük başlarında: "ağacı" anlamına Kök-Türkçe *ığaç*, Karahanlı Türkçesinde *yığaç*, Türkiye Türkçesinde *ağaç*. Yine sözcük başlarında: Kök-Türkçe *yürüy*, Karahanlı Türkçesinde *ürüy* / *örüy* (= ak, açık renk); Kök-Türkçe *ıtrak*, Karahanlı Türkçesi *yıtrak*, Türkiye Türkçesi *ıtrak/yıtrak*; "hayvan ini" anlamına Karahanlı Türkçesi *yin/yin/in*, Türkiye Türkçesi *in*; Karahanlı Türkçesi *yıpar* ~ *ıpar* = iyi koku, misk; Kök-Türkçe ve Karahanlı Türkçesi *yinçge/yinçke*, Türkiye Türkçesi *ince*; Karahanlı Türkçesi *yinçü*, *yıp*, *yılmak*, *yılgin*, *yıglamak/ıglamak*, *yılıg*, Türkiye Türkçesi aynı sıra ile *inci*, *ip*, *ıltmak*, *ılgın* (ağaç), *ağılamak*, *ilik*. Karahanlı Türkçesindeki *opratmak*'ın bizde *yıpratmak* olduğuna yukarıda işaret edilmiştir.

Karahanlı Türkçesinde sözük içi ses ve hece düşmeleri vardır. Örneğin *berk* > *bek* (= pek, sağlam), *birle* > *bile* (= bile, ile); krş. *bamak* (= bağlamak), bundan -*g* eki ile isim olarak *bag* (= bağ), *bag*'dan -*la* eki ile fiil *baglamak* (= bağlamak); yine krş. "yavaş" anlamına Uygur Türkçesi *akuru*, Karahanlı Türkçesi *akru/akrun*. Ortada hece düşmesi örneği: *kagadaş* > *kadaş* (= arkadaş), *sayış* > *sas* (= ödeme, sayıs). Karahanlı Türkçesi - Türkiye Türkçesi karşılaşması yapılrsa, birçok sözük içi hece düşmesi örnekleri ortaya çıkar. Örneğin: *yapurgak* (= bizde: *yaprak*), *yogurkan* (bizde: *yorgan*), *kurugsak* (= bizde: *kursak*), *tavışgan* (= bizde: *tavşan*). Buna karşılık Karahanlı Türkçesinde hece artması örneği olarak: Ortak Türkçe (Uygur v.b.) *alma/olma/ulma*, bizde *elma*, fakat Karahanlı Türkçesinde *almila/alımla*. Özellikle sayı adlarında ikizleme (gémination) olayları: *ikki*

(= iki), *yetti* (= yedi, 7), *sekkiz* (= sekiz), krş. *elig/ellig* (= elli, 50). Ses göçümü (métathèse) örneklerinden: *yagmur* > *yamgur*; *ögrenmek* > *örgenmek*; *çagmur* > *çamgur* = şalgam; *karligaç* > *kırlangıç* = kırlangıç kuşu; *sarmusak* > *samursak* = sarımsak, sarmışak. krş. Karahanlı Türkçesi *çaklanmak*, *eçkü*, *otra*, Türkiye Türkçesi *çalkanmak*, *keçi*, *orta*.

Karahanlı Türkçesinde ses benzeşmesi, ister uyarlama (accomodation), ister özümleme (assimilation) derecesinde olsun, bizdekinden daha sınırlıdır. Örneğin: -şd- genel olarak -şt-ye çevrilmez, fiil çekiminde *bilişdi* (= bilişti, tanıtı), *öpüşdü* (= öpüştü), *ulaşdı* (= ulaştı), fakat bunun yanında, isim çekiminde, örneğin *taş-tın* (= diştan); -pd-’nin durumu da böyledir, yani genel olarak -pd- > -pt- uyarlaması yoktur: *kap* - *kapdı* (= kaptı), *öpdi* (= öptü), fakat isim çekiminde örneğin *kaptan* (= kap’tan). Buna karşılık -td- > -tt- özümlemesi vardır: *katmak*’tan *katdı* değil, *kattı*; *kitmek*’ten *kitdi* değil, *kitti* (= gitti); -çd- > -çt- uyarlaması karışiktır: *keçmek*’ten *keçdi* değil, *keçti* (= geçti), *saçmak*’tan *saçtım* (= saçtım), fakat *saçıdı* (= saçtı); *açmak*’tan *açtımız* (= açtık) ve *açıdı* (= açtı); *kaçmak*’tan hem *kaçı* hem *kaçıdı* (= kaçtı) gibi; -kd- > -kt- uyarlaması da aynı karışık durumdadır: Örneğin *çaktı*, *çekti*, fakat *bakmak*’tan hem *baktı*, hem *bakdı* (= baktı), *içmek*’ten hem *içti* hem *içdi* (= içti), isim çekiminde *keyikten* (= geyikten), *kılıktan* (= kılıktan).

*

Çekim bilgisi (Inflexion):

I. *İsim çekimi* (Déclinaison): Çoğu eki: -lar/-ler; eski çoğul ekleri: -t ve -en, örneğin *ogul* - *oglit* = oğullar, *tegin* - *tegit* = prensler; *er* - *eren* = erler, *ört* - *örten* = alevler.

hal ekleri:

-i hali (accusativus): -ni / -ni; -n; -g; -z / -i

-in hali (genitivus): -niŋ / -niŋ / -nuŋ / -nүŋ

-e hali (dativus): -ka / -ke; -ga / -ge; -a / -e

-de hali (locativus): -da / -de; -ta / -te

-den hali (ablativus): -da / -de; -den / -din / -dun / -dün; -tin / -tin

-le hali (instrumentalis): -n; -la / -le

-r hali (directivus): -garu / -geri / -gerü; -karu / -kerü; -ra / -re / -ru / -rü; -ar / -er; -r

-ce hali (aequativus): -ça / -če

-siz hali (privativus): -siz / -siz / -suz / -süz

Örnek (paradigma): yalnız hal: *ev*; -i hali: *evni/evin*; -in hali: *evníŋ*; -e hali: *evge*; -de hali: *evde*; -den hali: *evde/evdin/evden*; -le hali: *evin/evle*; -r hali: *evgerü*; -ce hali: *evče*; -siz hali: *evsiz*.

Cümle örnekleri:

-i hali: *Ol bu evni evsindi* = o, bu evi kendi evi saydı; *ol anıŋ evin arkadı* = o, onun evini yokladı; *bu er ol açıq todurgan* = bu adam o açı doyuyandır; *bulun bolup başı tigdi* = tutsak olup baş eğdi.

- in hali: *Erniy öpkesi uçdı* = adamın öfkesi geçti.
- e hali: *Aşka barmak* = aşa (yemeğe) gitmek; *men evge bartıglı men* = ben eve gitmek üzereyim; *menig közüme neg ilerdi* = benim gözüme bir şey ilişti.
- de hali: *Kişi evde tıkişti* = halk evde tükeldi (sıkıştı).
- den hali: *Tilde çıkar edgü söz* = dilden çıkar iyi söz, *yaş közdin savruldu* = yaş, gözden savruldu.
- le hali: *Yılık otlap anın etlenür* = hayvan otlar, onunla etlenir (not. anıj = onun, anın = onun için, onunla); *tokşıp anın keçtimiz* = çarşıştık, onun için geciktik; *aşlıg tartıg anın öner* = yemeklik buğday onunla biter; *tünle bulut örtense* = tanlayın bulut kızarırsa; *tümle yerine tüngle bile sözü de kullanılır*.
- r hali: *Tegrigerü tapgın öter* = Tanrıya karşı tapkısını öder; *kış yaygaru sövlenür* = kış bahara doğru fisildiyor; *aşig başra kakar* = yemeği başına kakar; *içkerü kirmek* = içeri girmek; *yokaru* = yukarı; *taşırtın* = dışardan.
- ce hali: *Tilekçe turu* = dileğine göre (dilediği gibi); *öküz adakı bolgınça buzagu başı bolsa yeg* = öküz ayağı olacağına buzağı başı olmak yeğdir; *barça* = varica (vari kadar), *solça* = solca (sol taraftan).
- siz hali: *Yigit yazukusuz bolmas* = genç günahsız olmaz; *oglak yiliksiz, oglan biligsiz* = oglak iliksiz, oğlan bilgisiz.

İsim tamlaması: *öküz adakı* = öküz ayağı, *buzagu başı* = buzağı başı, *taglar başı* = dağ başı.

Sifat tamlaması: *Köni töri* = doğru yasa, *edgü kişi* = iyi adam.

Sifatlarda ölçütürme: Üstünlük için -rak/-rek eki: *bediuk* = büyük -*bedük-rek* = daha büyük, *edgü* = iyi - *edgürek* = daha iyi, *yakşı/yahşı* = iyi, güzel - *yakşırak* = daha iyi, daha güzel, *az - azrak* = daha az. En üstünlük derecesi: *ey* edati: *ey yavlak* = en kötü, *ey altın* = en alatta.

Sayı adları: *Bir, iki (ikki), üç, tört, beş, altı, yeti (yetti), sekiz (sekkiz), tokuz, on, yigirmi/yigirme, ottu... yüz, miy (bin), tümen* = on bin (krş. Kök-Türkçe: 62 için, *iki yetmiş* ya da *altmış artuk iki*, Karahanlı Türkçesi: *altmış iki*). Sıra sayısı (ordinal): *birinci, ilk, öydi, ikinci/ikinci/ikilenç, üçüncü/üçüncü, törtüncü* = birinci, ikinci v.b. Ülestirme sayıları (distributif): *birer, ikkişer* v.b. Topluluk sayıları (collectif): *biregü* her biri, *ikigü* = her ikisi, *üçegü/üçegün* = her üçü. Ayrıca: *ikiz* = ikiz; *üçgil/üçgül* = üçlü, üçgen.

Zamirler:

Kişi zamirleri: *men, sen, ol; biz, siz (sizler), olar/anlar*. Zamir çekim örneği: *men* = ben, *méni/menig* = beni, *menig* = benim, *maya/mayar*

= bana, *meniy* = benim, *minde/meniyde* = bende, *minde/meni din/minin/menden* = benden, *menin* = benim aracılığımıla, benle, *mensiz/menisiz* = bensiz.

Kişi ek zamirleri: Tekil -*m/-im, -/-i, -si/-i; çoğul -*miz/-imiz, -ηiz/-iyiz, -lari/-leri* (hepsi vokal uyumu ili).*

İşaret zamirleri: *bu, bular (=bunlar), ol, olar (=onlar).*

Soru zamirleri: *kim?, ne?, kayusu? (=hangisi?), ayu ber maya sen, kayusu yarar?* = söyleyi ver bana hangisi yarar?

Özedönüslü zamirler: *öz, kendü/kendi (= kendi).*

Belirsiz zamirler: *kim: kimyde ukus bolsa aslı bolur* = kimde anlayış olursa soylu olur. *ikindi/ekindi* = öbürü, öteki.

Bağıntı zamirler (Farsçadan alıntı): *kim (= ki): Bu söz kim sen aydıŋ = bu söz ki sen söyledin (= söylediğin söz); ne teg kim tiledi-me boldı kamug = ne gibi (şeyler) ki diledim, oldu hepsi (= ne diledimse hepsi oldu; dileydiğim şeylerin hepsi oldu).*

- II. *Fiil çekimi* (Conjugaison): *Koşaç* (copula): Olumlu: \emptyset (sıfır), örneğin: *bu kitab asılgıg* = bu kitabı faydalı (dır); *ol* (= ...dır), örneğin: *Ukuş körki til ol, kişi körki yüz ol* = aklın süsü dildir, insanın süsü yüzdür; *turur* (= ...dır), örneğin: *Bu kitabı yakşı turur* = bu kitabı, iyi, güzeldir; *bolmak* (= olmak), örneğim: *Sen-kim bolur sen?* = sen kim olursun? (sen kimsin); *bar* (= var), örneğim: *Kudugda suv bar* = kuyuda su var. Olumsuz: *ermes* (= olmaz), örneğin: *Kamug kişi tüz ermes* = her insan bir olmaz; *yok* (= yok); örneğin: *aşçıca çig yok* = tencerede yağ yok. Soru: *mu?/mü?*, örneğin: *Sende yarmak bar mu?* = sende para var mı? Geçmişlik: *Erdim, erdiy, erdi, erdimiz, erdiyiz, erdiler* (= idim, idin, idi v.b.), örneğin: *Ben anda erdim, sen anda erdiy, ol anda erdi, biz anda erdimiz, siz(ler) anda erdiyiz, olar anda erdiler* = ben orada idim, sen orada idin v.b. Lehçelerde: Olumsuz: *Dag ol, tegül, örneğin: Argu lehçesinde ol andag dag ol* = o, öyle değil; Oğuz lehçesinde *bu at tas tegül* = bu at kötü değil. Başka örnekler: *Sen biliли (sen)* = sen bilgilisin; *nece eгri еrse yol edgү* = ne kadar eğri olsa yol iyidir; *bu turgu yer ermes* = bu durulacak yer değildir.

Tam yüklemli fiil (Ing. finite verb of complete predication): Mastar eki: *-mak/-mek, bar-mak, kel-mek* = varmak, gelmek.

Örnek (paradigma): 1. *Geniş zaman:* Ek tabanı *-r; men kelir men, sen kelir sen, ol kelir ol; biz kelir biz, siz(ler) kelir siz(ler), olar kelir olar* = ben gelirim, sen gelirsün v.b. Olumsuz: *men kelmes men* v.b. = ben gelmem. Soru: *sen kelirmü sen?* = sen gelir misin? v.b. Oğuz lehçesi: *men kelen ya da men kelirin* = gelirim v.b.

2. *-di'li geçmiş zaman:* Ek tabanı *-d- (-di- v.b.): men keldim men, sen keldiy sen, ol keldi ol; biz keldimiz biz, siz(ler) keldiniz siz(ler), olar keldiler olar* =

geldim, geldin v.b. Olumsuz: *Men kelmedim men, sen kelmediğ sen = gelmedim, gelmedin* v.b. Soru: *keldiyüm?* = geldin mi? Oğuz lehçesi: *Ben keldük, sen keldük = geldim, geldin* v.b.

3. -miş'li geçmiş zaman: Ek tabanı: -m^oş: *ben kelmiş (ben), sen kelmiş (sen), ol kelmiş (ol); biz kelmiş (biz), siz kelmiş (siz), olar kelmiş (olar); kelmiş turur = gelmiştir* v.b., *kelmiş bolmak = gelmiş olmak, kelmiş erdi = gelmişti, kelmiş ermiş = gelmişmiş*.

4. Gelecek zaman: Ek: -ga/-gay, -ge/-gey: *kelge men, kelge sen, kelge/kelgey; kelge biz, kelge siz, kelgeler/kelgeler = geleceğim, geleceksin, gelecek* v.b.

5. Koşul - dilek kipi: ek tabanı: -s-: *kelsem, kelsen, kelse; kelsebüz, kelseniz, kelseler = gelsem, gelsen* v.b. *kelmesem* v.b. = gelmesem; *kelseye = gelse; kelse bolur = gelse olur, gelebilir; keldi erse = geldi ise; kelmesem erdi = gelmesemdi; kelse bolmaz = gelmek olmaz, gelinmez.*

6. Buyruk kipi: ek: -gil/-gil v.b.: *Kel! = gel!, kelgil = gel, kelsün = gel-sin, kelmesün = gelmesin, kelelim = gelelim, keleyin = geleyim, kelme-yin = gelmeyim, kelmej = gelmeyiniz.*

7. Kelmek fiilinin başka türev ve ortaçlarından: *Kelmeli = gelmeli; keligi = geleceği; kelgülük = geleceklili; kelesi = gelesi; kelmeksizin = gelmeksızın; kelmegince = gelmeyince; kelmedin/kelmedip = gelmeden; kelgüsüz = geleceksiz (gelecek değil); ol kelimü erki? = o gelir mi? (dersin); erki = şüphe ve soru edati; kele = gele; kelgeli = geleli; keliben = gelince; kelgü = gelme zamanı; kelip/kelipen = gelip; kelgeç = gelir gelmez; kelgen = gelen; yana kelmişde = yine geldiğinde; kelmişiğinden berü = geldiğinden beri; nelük kelmişin = nasıl geldiğini; kelmiş bar = geldiği (gelmişliği) var; kelmiş kün = gelindiği gün; kelmek kerek biz = gelmeliyiz, gelmemiz gerek; kelür erken = gelirken; kelmiş er = gelmiş adam; keldeci er = gelici adam; ol kişi ol bize kelegen = o adam bize çok gelendir; ol kişi ol bize keligrek = o adam bize gelmeyi kurmuştur; ol kişi bize kelgülük erdi = o adam bize gelmekte haklı idi; men sizge keligli men = ben size gelmek üzereyim; kelüğü = çok gelen; kelegen = gelmiş; kelig = geliş, gelme; o kelmek keldi = o, bir geliş geldi; keldüğüm = geldiğim; keldüki kelmedüki = geldiği gelmediği, gelip gelmediği; kelişlig = gelişli; kelişlig barışlıg ev = gelişli gidişli ev; kelgelimet = gelmek için; ol keldi erinç = belki gelmiştir; apay kelmese = eğer gelmezse; kelgür = gelerek; keleyük = geldi; kelmegü = gelmemeli; maya kelmediük = bana gelmediğini; maya kelmekin = bana gelmeyi; kelü bermek = geli vermek; kelgili bolm = gelecek olmak; kelürtmek = getirtmek; kelirtmek; kecip kelirtmek = geçirmek; kelürmek/kelirmek = getirmek; kele turmak = gele durmak; kelgirmek = gele yazmak, gelmek istemek fakat gelememek; kelişmek = gelişmek; keltürmek/keldürmek = getirmek (<* geltirmek); kelsemek = gelmek istemek; keligsemek = gelmek istemek; kelimsinmek = gelir görünmek; kelgin = gelgin (gelgit'teki medd); kelin = gelin (güveyinin eşi).*

Zarflar, Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemeler: az = az; öküş, yavlak, köp = çok; us = simdi, işte; munu = işte, gör!; tutçı = daima; kayra = yine; imdi / emdi = simdi; terk/terkin = tez, çabuk; -in/-in/-un/-ün ekiyle edatlar: astın = alt, aşağı; altın = alt; öydün = önce; üstün; burun = önce; soldın = sola, oydin = sağa; öydin = ileri, ileriye; kedin = geri, geriye; ol mendin burun bardı = o benden önce vardı; bakar soldın, oydin, hem öydin, kedin = bakar sola, sağa, hem ileriye, geriye; asra = alt, aşağı; aşak = aşağı; üze = üzeri, üst, üstünde; kodı = aşağıya, arkası sıra; örü = yukarı, yukarıya; karşı/karşu = karşı; kiy/ked = sonra; öydün = önce; basa = sonra; aşnu = önce; tabaru = ...e doğru; yokaru = yukarı; kerü/kirü = geri; berü = beri; ança = öyle, o kadar; anda = orada; andag = öyle, öylece; mundag = böyle, böylzce; munda = bura-da; öyi/öyin = başka; hic (Farsçadan) = hic; neçe = ne kadar?, kaç?; neme = nasıl?, neçün/nelük = niçin?; kaçan = ne zaman?, eğer; kalt = nasıl?, eğer; kança = nereye?; kanda/kayda = nerede?; kani = nere? kayu = hangi?, birkaç; ma, ok, kop, takı = pekitme edatları; apay = eğer; bire/bile = ile, ve; azu = ya da; hem (Farsçadan) = hem, ve; ya = ya; kerek = gerek; va (Arapçadan) = ve; takı = dahi, de; ay / aya = ey!; ya = ya!; hay = hey!

* * *

Sözcük yapısı:

I. İsimden isim ve sıfat yapan (dénominal) ekler:

1. -aç /-eç: aş - aşaç = tencere, aş kabı; 2. -agu /-egü: iki - ikegü = her ikisi; 3. -agut: alp - alpagut = seçkin yigit, uragut = kadın; 4. -ak: baş - başak = ok temreni, ok başlığı; yol - yolak = keçi yolu; 5. -an /-en: oglan - oglan = oğlan; 6. -ar /-er: bir - birer = birer; 7. -ç: okşamalı olarak ata - ataç; ana - anaç; 8. -ça /-çe: yetişmişince = yettiği kadar; tilekçe = dileğe göre; bar = var - barça = bütün; 9. -çı /-çi: kapug - kapugç = kapıcı; kuş - kuşçı = kuşcu; yol - yolcu = yolcu; 10. -çık /-çik: baka = kurbağa - bakaçuk = küçük kurbağa; oglan - ogluçuk = ana rahmi; sigircık = sigircık kuşu; 11. -çin /-çin /-şin /-şin: kökçin /kökşin = gök ren-ginde; balık - balıkçın = balıkçılık kuşu; 12. -çuk: kaya - kayaçuk = hoş kokulu bir dağ otu; 13. -dam /-dem: er - erdem; bir - birtem = uzun süre; 14. -daş /-deş: karın - karındaş; adaş = arkadaş; kaydaş = babaları bir olan; 15. -di /-di: δ = ön - öydi /öndü = birinci; 16. -diç /-diç: sag = sağ, gerçek - sagdıç = iyi dost, sağdıç; 17. -duruk /-dörük: boyunduruk, kümüldürük = at göğüslüyü; 18. -düz: kün - kündüz = gündüz; 19. -e: ög = akıl - öge = akıllı; 20. -en: eski çoğul eki, er - eren = adamlar; ört = alev, yananaş şey - örten = alevler; 21. -gak /-gek /-kak /-kek: er - erkek = her hayvanın erkeği; 22. -garu /-gerü /-karu /-kerü: Teyrigerü /Teyrikeri = Tanrı'ya yönelik; 23. -gen: yeti - yetigen = Yedi Kardeşler (Büyük Aylı) takım-

yıldızı; 24. -gu / -gü / -ku / -kü: *oglan* - *oglaga* / *oglangu* = bolluk içinde büyüyen; *bugragu* = *buğra* (erkek deve) gibi; "karşılık" değeri ile de *karak* = göz - *karagu* = kör; 25. -tl / -gil: *baş* - *başıl* / *başgil* = başında aki bulunan; 26. -k: küçültme eki olarak *çöp* - *çöpik* = çör çöp; 27. -kañ / -ken: *baş* - *başgan* = büyük bir bahığın adı; *tarkan* / *tarhan* = bir bey samı; 28. -kın / -kün: *ikirükün* = ikircim, tereddüt; *kökürükün* = güvercin; *kökegün* = gök sinek; 29. -ki / -hi: okşamalıksı olarak, *ataki* = babacığım; 30. -hi: içreki = içinde bulunan; *evdeki* = evde bulunan; 31. -kıya / -kiye: küçültme eki olarak, *közkiye* / *közgine* = gözceğiz; *sözkiye* / *sözgine* = sözceğiz; 32. -lag: *baş* - *başlag* = başıboş bırakılmış; 33. -lak: *kiş* - *kişlak*, *ot* - *otlak*; 34. -lan / -len: *arslan*, *burslan* = arslan, kaplan; 35. -lı / -li: *biligli* = bilgili; 36. -lıg / -lig: sıfat eki, *adaklıg* = ayaklı; *biliglig* = bilgili; 37. -lik / -lik: genel olarak isim eki, *edgü* = iyi - *edgülük* = iyilik; *aç* - *açlık*, fakat *kiş* - *kişlık* = kişlik, kiş için hazırlanmış; 38. -m: *tarım* = tekinlere ve hatunlara hitap; 39. -muk / -mük: *karamuk* = bir çiçek ve hastalık; *kızlamuk* = kızamık; 40. -y: *ne* - *ney* = şey, mal; *ot* - *otuy* = odun; 41. -nti / -ndi: *ikinti* / *ikindi* = ikinci, ikindi; 42. -rak / -rek: sıfatlarda ölçütürme eki, *edgü* - *edgürek* = daha iyi; *az* - *azrak* = daha az; 43. -sak / -suk: *bagır* = bağır - *bagırsak* = merhametli; *tavar* - *tavarsak* = davar, zenginlik seven; *tag* = şaşılacak şey - *taysuk* = şaşılacak, acayıp; 44. -sig: *oglan-sig* = çocuk huylu; *kulsig* = kula benzeyen; 45. -siz / -siz / -suz / -süz: yok-sunlama eki, *yazuksuz* = günahsız; *ög* = ana - *ögsüz* = öksüz; *ög* = akıl - *ögsüz* = akılsız; 46. -ş: *bag* = bağ - *bagış* = parmak ve başka organların ek yerleri, kamışın boğumları; 47. -şin / -şin: *kökşin* = göğümüş; 48. -t: eski çoğul eki, *ogul* - *oglu* = oğlanlar; *tegin* - *tegit* = tegin'ler, prensler; 49. -uk: *agır* = ağır - *agruk* = ağırlık, yük; 50. -zük: *bilek* - *bilezük* = bilezik.

II. Fiilden isim ve sıfat yapan (déverbal) eklər:

1. -aç / -eç: *kömmek* = gömmek - *kömeç* = gömeç; 2. -agan / -egen: *baragan* = sık sık varan; *kelegen* = sık sık gelen; 3. -çı / -çi: *akmak* - *akıncı* = akıncı; *ummak* - *umduçı* = dilenci; 4. -çek / -çük: *bürünmek* - *bütünçük* = bürüncük; 5. -dt / -di / -du / -dü: *ögmek* = övmek - *ögdi* = alkış; *ummak* - *umdu* = dilek, istek; 6. -duk / -dük: *barduk yerde* = varılan yerde; *uş keldüğüm bu* = gelişim şimdidi; *bilmiş yek bilmediük kişiden yeg* = tanılmış şeytan tanınmadık adamdan yeğdir; 7. -eyri: *sözeýri* = saçma sapan söyleyen; 8. -g / -k: *batıg* = batak, derin yer; *yaruk* = yerk; *anumak* = həzurlanmak - *anuk* = hazır; *yazmak* = şasmak, yanılmak - *yazuk* = şaskı, suç, günah; *bedümek* = büyümek - *bedük* = büyük; 9. -gaç / -geç / -kaç / -keç: *kismak* - *kısgaç* = kıskacı; -*gak* / -*gek*: *kap-* *kapgak* = kapak; *yapuş* = yapışmak - *yapuşgak* = dikenli bir ot, her işe karışan kimse; *tutmak* - *tutgak* = düşmanın gözcülerini yakalayan asker; 10. -gan /

-gen /-kan /-ken: *kabargan* = kabartı; *todgurgan* = her zaman doyuran; *basmak* - *basgan* = çekiç; 11. *-ga/-ge:* *bilmek* - *bilge* = bilge, bilgin; *ömek* = düşünüp anlamak; *öge* = çok akıllı ve yaşlı kimse; 12. *-gin/-gin /-kin /-kin:* *kaçın* = kaçan; *tutkun* = tatsız; *termek* = dermek - *terkin* = derli toplu olan; 13. *-glt/-gli:* *baraklı* = varacık olan; *keligli* = gelecek olan; 14. *-gu/-gü:* *tahsis*, *içgü* = içki; *yegü* = yiyecek; alet, *bıçgu* = bıçkı; *süpürgü* = süpürge; soyut isim, *külgü* = gülüş; *turgu* = duraklama; *aki öggüsü*, *saran söğüsü* = cömert övgüsü, cimri sövgüsü; "kılan" değeri ile sıfat eki, *kutadgu* = kutlu kılan (*kutadmak* = kutlu kılmak); "gerekli" anlamıyla, *yamagu* = yamanması gereklili; *karın todğu* = karın doyuracak; *bolgu* = olması gereken; *kelgü* = gelecek, gelmesi beklenen; *keçgü* = geçecek, geçmesi beklenen; *kirgü* = girmesi beklenen; 15. *-guçi/-güçi:* *barguçi* = varıcı, varmakta olan; *kelgülüci* = gelmekte olan; 16. *-guk/-gük:* *tapuzmak* = bilmeme sormak ve söylemek - *tapuzguk* = bilmeme; 17. *-guluk/-gülük:* *todgurguluk* = doyurma hakkı; *kedgülük* = giyecek; *turguluk* = durulacak; 18. *-ı/-i:* *kazmak* - *kazı* = kazılıp çıkarılan şey; *akmak* - *aki* = cömert, aki veren; *könmek* = doğrulmak - *köni* = doğru; 19. *-ım/-im/-um /-üm:* *akmak* - *akım*; *bilmek* - *bilim*; *istemek* - *istem* = arzu; *ölmek* - *ölüm*; 20. *-in/-in:* *akmak* - *akın*; *egmek* - *egin* = sırt, eğin; *tügmek* = düğmek - *düğün* = düğün; *kelmek* = gelmek - *kelin* = gelin (= güveyinin eşi); 21. *-k:* *todmak* = doymak - *tok*; *körmek* = görmek - *körk* = görk, görünüş, güzellik; *kılmak* - *kılık* = kılık, gidiş, huy; 22. *-l:* *kızıl, yaşıł* = yeşil; *yasıl* = yassı; *tükel* = tamamıyla, büsbütün; 23. *-maç/-meç:* *kavurmaç* = kavrulmuş buğday; 24. *-mak/-mek:* *ökmek* = yiğmak - *ökmek* = toplanmış olan şey, kadın kulaklarına takılan altın, gümüş halka; 25. *-man/-men:* *örtmek* - *örtmen* = dam, yüzey; 26. *-me:* *tügmek* = düğmek - *tügne* = düğme; 27. *-magu/-megü:* *birmegü* = verilememeyen; *bulmagu* = bulunamayan; 28. *-miş/-mis:* *eşitmiş söz* = işitilmiş söz; *sinanmış kişig* = sinanmış adam; 29. *-nç/-nçu/-nçü:* *kılmak* - *kılınç* = iş, kılma; *sevinç*; *kızlençü* = gizli; 30. *-ndı/-ntı:* *süpürmek* - *süpüründi* = süprüntü; *akmak* - *akındı* = akıntı; *süründiçi* = sürüntü adam; 31. *-η:* *yalınmak* = soyunmak - *yalıñ* = çıplak, kindan çıkmış; 32. *-r/-ar/-er/-ur/-ür:* *akar suv* = akar su; *körür köz* = görür göz; *togmak* = doğmak - *togar* = doğu; 33. *-rı/-ri:* *egmek* = eğmek - *egri* = eğri; 34. *-ş:* *biliş*; *tokuş*; *uruş* = vuruş; *ökmek* = yiğmak, biriktirmek - *öküş* = çok; 35. *-t:* *ólüt* = birbirini öldürme; *bermek* = vermek - *bert* = efendisinin köleden her yıl aldığı vergi; 36. *-taçı/-teçi/-daçı/-deçi:* *óldeçi*; *óldeçi sıçgan müş taşakı kaşır* = ölecek sıçan kedinin hayasını kaşır; *aymak* = söylemek - *aydaçı* = söyleyecek; 37. *-ug:* *kap- kapug* = kapı; 38. *-yuk:* *bulgamak* = bulanmak - *bulgayak* = bulanık; *usmak* = sanmak - *usal* = uyanık olmayan, *usal kişi* = gafil, iş bilmeyen, *usayuk er* = gafil adam; 39. *-z:* *umak* = gücü yetmek - *uz* = ustası, mahir; *uçmak* - *uçuz* = degersiz, ucuz; *bogmak* = boğaz.

III. İsim ve sıfattan fiil yapan (dénominal) ekler:

1. -a-/e-: *aş - aşamak* = yemek yemek; *yaş - yaşamak*; *küç - küçemek* = güç kullanmak, zorlamak; 2. -ad-/ed-: *kut - kutadmak* = kutlu kılmak;
3. -ayur: *yaş - yaşayurmak* = a. göz yaşarmak, b. yaşılanmak; 4. -ar-/er-/ur-/ür: *köl* = göl - kölernmek = göl haline gelmek; *tün* = gece - tünernmek = gece olmak; 5. -ga-/ge-: *bulgamak* = bulanmak, karışmak;
6. -gar: *suv* = su - *suvgarmak* = sulamak; 7. -i-/i-: *kan - kanıtmak* = kanamak; *öl* = ıslak - *ölimek* = ıslanmak; 8. -ik-/uk-: *yastamak* = yaşılanmak - *yastuk* = yastık; 9. -la-/le-: *kök - köklemek* = sıkı bağlamak; *kış - kışlamak* = kışlamak; *azıg - azıglamak* = azı dişi ile ısrımk;
10. -lan-/len-: *kök - köklenmek* = zengin olmak, sıkı bağlamak; 11. -laş-/leş-: *kök - kökleşmek* = ilişip sokulmak; 12. -ra-/re-: *kökremek* = kükremek; 13. -ri-/ri-: *semrimek* = semirmek; 14. -sa/-se-: *suv = su - susamak* = susamak; *balıksamak* = canı balık istemek; *kagunsamak* = canı kavun istemek; 15. -si-/ci-: *suv - suvisimak* = sulanmak; 16. -sır-/sire-: *baş - başıramak* = başını yitirmek; 17. -ta-/te-: *iz - izdemek/istemek* = izlemek, istemek; *soy* = son - *soydamak* = arkasından kovalamak; *ün - ündemek* = ünlemek; 18. -taş-/teş-: *kök - kökteşmek* = ilişip sokulmak.

IV. Fiilden fiil yapan (déverbal) ekler: Bu ekler, fiil köküne katılmakla kılımlı (aspect, Alm. Aktionsart), çatı (voix), hatta kip (mode) farklı meydana getirirler. Karahanlı Türkçesinde bunlar çok çeşitlidir. Örneğin, bir tek *keçmek* (= geçmek) fiili, türlü eklerin katılımıyle 10 kılımlı, çatı ve kip mastarı doğurur: *keç-il-mek* = geçilmek (edilgen, passif); *keç-iş-mek* = geçişmek (karşılıklı ve işteşlik, réciproque, contributif); *keç-it-mek* = geçirmek, geçmesini sağlamak (edimli, effectif); *keç-rüm-sin-ek* = geçer görünmek (görünürdelik, apparitionnel, simulatif); *keç-rüş-mek* = birbirini geçmek (yarışma, compétitif); *keç-set-mek* = geçmek umudunda bulunmak (umutlanma, Lat. sperabilis); *keç-tür-mek/keç-ürt-mek* = geçirtmek (ettirgen, factif); *keç-ün-mek* = geçinmek (öze dönüslü, réfléchi); *keç-ür-se-mek* = geçirmek istemek (kurma, isteme, désidératif); *keç-i-ber-mek* = geçivermek (kolaylık, tezlik, facilitatif, hâtit). Bunlar çekim (conjugaison) değil, mastar (infinitif) kalıplarıdır.

Karahanlı Türkçesinde edilgen (passif) fiilin aldığı ekler şunlardır: -l-, -n-, -l-n-, -l-l-, -l-ş-, -k-, -duk-, -u-. Örnekler: *körmek - körülmek* = görülmek; *atmak - atulmak*; *kılmak - kılınmak*; *okımak - okılmak/okınmak* = okumak; *ekmek - ekinmek* = ekilmek; *tökmek - töklünmek* = dökülmek; *svılamak - suylanmak* = sulanmak; *açmak - açılmak* = açılmak; *işlemek - işləmek* = işlenmek; *açmak - açışmak* = açılmak; *basmak - basıkmak/bassıkmak* = basılmak; *bulmak - buldukmak* = bulunmak; *boşamak - boşumak* = boşalmak, boşanmak; *çav - çavlanmak/çavıkmak* = sanlanmak.

Öze dönüslülük (réflechi) ekleri şunlardır: -n-, -l-, -k-, -t-. Örnekler: *körmek - körünmek* = görünmek; *örtmek - örtünmek*; *bilmek - bilinmek* = kendini bilmek,

İtiraf etmek; ekmek - ekinmek = kendisi için ekmek; suylanmak - suylanmak = sulanmak, su haline gelmek; bogmak - bogunmak = boğulmak; korkmak - korkunmak = korkmak ve korkusunu gizlemek; ekmek - ekilmek; kutgarmak - kurtulmak/kutulmak = kurtulmak; örmek/örlemek = belirmek; savmak - savılmak = savulmak; armak - arısmak = aldanmak; bir - birikmek = birikmek; bilmek - bilge - bilgetmek = akıllanmak.

Karşılıklılık ve işteşlik (*réciproque, contributif*) ekleri şunlardır: -*s-* ve -*laş-*/ -*leş-*. Örnekler: *kesmek - kesişmek; öpmek - öpüşmek; tanumak - tanışmak = da-*nışmak; *kaçmak - kaçışmak; sözlemek - sözleşmek; beklemek - bekleşmek; örtmek - örtüşmek.*

Istek (*désidératif*) eki olan -*sa-*/ -*se-*, Karahanlı Türkçesinde çok ve pek çok işlektir. Örnekler: *susamak = susamak; açmak - açsamak = açmak istemek; yu-*kardaki *kagunsamak, balıksamak* örneklerine *çiniştürük = fındığa benzer bir yemiş çiniştürüksemek = canı çiniştürük istemek örnegini de katabiliriz.*

Görünürdelik (*apparitionnel, simulatif*) genellikle -*sin-*, -*sır-*, -*issin-* ve -*imsir-* ekleri ile yapılır. Örnekler: *kelmek - kelimsinmek = gelir görünmek; külmek - kü-*lumsinmek/*külsirmek = gülümser görünmek; kaçrunsunmak = kaçırır görünmek.*

Sıklaştırma (*fréquentatif*) ve yineleme (*itératif*) ekleri genellikle -*i-* ve -*iş-*'tir. Örneğin, *kazmak - kazımak; tammak - tamışmak = sık sık damlamak. Yaklaş-*ma (*approximatif*) kılınlığı genel olarak -*gar-*/ -*gir-* eki ile anlatılır. Örneğin, *tamlamak - tamgurmak = damlayayazmak; kelmek - kelgirmek = geleyazmak, gibi.*

Ettirgen - oldurgan (*factitif, causatif*) kılınlı ekleri şunlardır: -*ar-*/ -*er-*/ -*ır-*/ -*ur-*/ -*ür-*, -*dar-*/ -*der-*/ -*dur-*/ -*tur-*, -*duz-*/ -*düz-*/ -*tuz-*, -*gar-*/ -*ger-*/ -*gur-*/ -*gür-*, -*n-*, -*rar-*, -*t-*/ -*it-*/ -*it-*. Örnekler: *çıkmak - çıkarmak; kitmek - kitemek = gidermek; kopmak - kopurmak = yerinden oynatmak; basmak - basırmak = bastırmak; yakmak = yaklaşmak - yakurmak = yaklaştırmak; yummak - yumdarmak = toplamak; kanmak - kandurmak / kanturmak = kandırmak; kaçmak - kaç-*turmak = kaçirtmak; *töymek - töydermek = döndürmek; ölmek - öldürmek; tökmek - töktürmek = dokturmek; bilmek - bildüzmek = bildirmek; bulmak - bulduzmak = buldurmak; armak = yorulmak - argarmak / argurmak = yor-*mak; *turmak - turgurmak = durdurmak; tegmek - tegürmek = değerlendirmek; könmek - köngermek / köndermek / köngürmek / köndögürmek = doğrultmak; kartanmak - kartenmek = sağaltmak; kutgarmak / kutrarmak = kurtarmak; abıtmak - abıdmak / abıtmak = gizlemek; bitimek - bititmek = yazdırma; okıtmak - okıtma = okutmak; bakmak - bakıtmak = baktırmak; kaçmak - kaçıtmak = kaçtırmak.*

Yeğinmeli (*intensif*) kılınlığı gösteren izler de elde bulunmaktadır, -*t-* ve -*d-*(-*δ-*)'nin -*y-*'ye kayması gibi. Örnekler: *kotmak / koðmak = bırakmak, yeğinlenmiş koymak = koymak; bunların her üçünü de Divan'da buluyoruz. Bunun yanibasında -*δ-* ve -*δ-z-*'nin -*r-*'ye kayması da bir yeğinleme sayılabilir, kõðmek (= gözleme), kõðezmek (= gözetmek), köztemek (= gözetmek), yeğinlenmiş körmek =*

görmek. Başka bir yeğinleme eki de *-i-/i-/u-/ü-* sayılabilir. Örnekler: *aşmak* (= aşmak, tepeyi örür yana geçmek) - *aşumak* = aşmak, koşmak; *sanmak* (= sanmak) - *sanamak* = saymak, üstün yeğinlenmiş *sakmak* = saymak (*sak* = işte uyanık ve zeyrek olan). Daha başka yeğinlemeler: *şaşmak* - *şaşurmak* = şAŞıRMak; *savmak* - *savurmak*. İsim kökünden yeğinleme örneği: *kölik* = gölge - *kölige* = koyu gölge.

* *

Karahanlı Türkçesi, görüldüğü gibi, oldukça zengin bir Türk dilidir, düzeni geniş, kıvrak, kuralları da dil tarihimizi ses, biçim, dizim ve anlam gelişmesi bakımından hüyük ölçüde aydınlatan. Örneğin, *istemek* fiili Karahanlı Türkçesinde bulunduğu gibi, Uygur Türkçesinde de vardır. Uygurca, "istemek; aramak" demek olan bu fiilin anlamda olarak *izdemek*'i de kullanmış, Karahanlı Türkçesi de *istemek*'in yanına *irtmek/irdemek*'i de katarak, bunları "istemek, aramak, arkasına düşmek" anlamına almıştır. Burada *is-* kökünü bırakıp *iz-* ve *ir-*'i ele alırsak, bunlar *is-*'in kök anlamına geniş ölçüde ışık tutacaklardır: *iz* = "izlemek, arkasından gitmek, izini bırakmamak, peşinden koşmak"; *ir-/er-* = "izlemek, arkasından gitmek" (Kök-Türk harfleriyle yazılı Tonyukuk ve Moyun-çuru yazıtları). Her iki kökten de *istemek*'in "bir şeyi izlemek, onun peşinden koşmak" kavramına bağlı bir sözcük olduğu meydana çıkmaktadır.

Bizde *imrenmek* kalibinde bir sözcük vardır; sözlük onu "görülen bir şeyi edinme ya da bir yiyeceği yeme isteğini duymak" şeklinde tanımlamıştır. Fakat, bu sözcüğün kökü ve kök anlamı nedir? Karahanlı Türkçesi bu soruna yine ışık tutmaktadır. Bu lehçede *amul* ve *amrak*, **am-* köküne bağlı olarak, "rahat, sakin", *amurtmak* da "yatıştırmak" anlamına gelmekte, Uygurcada aynı *amrak* sözcüğü "sevgili"; *amranmak*, "sevmek"; *amsak* "zevk, eğilm"; *amul* da "halim, yumuşak huylu" anlamlarını vermektedir. Böylece, "yumuşak, dingin" kavramlarından "yumuşak huylu, sevimli, cana yakın" ageçilmekte, bizim *imrenmek*'te de "sevimli bir şeye hayran olmak, onu edinmek istemek" anlamına varılmaktadır.

Daha başka bir sözcüğümüz: *uçkur*; bizdeki tanımı şöyle: "Eski biçim şalvar ve iç donunu bele bağlamak ya da torba, kese ağızını büzmek için bunlara geçirilen bağ." Bu sözcüğün kökünü ve kök anlamını bulmak için yine Karahanlı Türkçesi bize yardıma koşmaktadır. Bu lehçeye göre, *uçkur*'un eski şekli *içkur*'dur, çözümlemesi de şöyle: *iç* = *iç* + *kur* = kuşak, kemer; *uçkur*'un kök anlamı: "iç kuşak, iç kemer". Ne yazık ki Karahanlı Türkçesinin Kaşgarlı Mahmut'un eliyle yazılı gramer yitiktir. Kaşgarlı, *Divan*'ında (I, 25), bunu şu sözlerle bildirmektedir: "Çoğun, tekil, obartma, küçültme gibi 'i'rəb' la ilgili şeyler yazılmamıştır. Çünkü onun için ayrıca bir kitap yazarak adını *Kitabü Cevahiri'n-nahvi fi Lûgati't-Türki*" koydum. Yüce Tanrıının dileğiyile, nahiv ile ilgili kurallar orada bildirilmiştir. Böyle olmakla birlikte, Kaşgarlı Mahmut, *Divan*'ında da bu alanda bol bilgi serpiştirmiştir.

Karahanh Türkçesi yalnız ses, şekil ve dizim gelişmesi bakımından değil, anlam gelişmesi bakımından da bugünkü dilimizi aydınlatmaktadır. Örneğin, *sakınmak*'nın asıl anlamı "düşünmek", *silik*'ın asıl anlamı "arı, temiz" (*silig kız* = temiz kız, bakire), *bütün*'ün bir içlek anlamı da "doğru, dürüst" tür (*çin bütün kişi* = güvenilir, dürüst kişi); *kötürmek* üç anlama gelir: 1. götürmek, 2. yükseltmek, 3. kaldırırmak. *Yazık*, eskiden *yazuk* şekliyle "günah"; *yavuz*, "kötü"; *yaman* da "kötü" ve "şeytan" anlamına idi; *saşurmak*, "sıkıştırmak" da demekti. Eskiden "inat etmek"e *igemek*; "hasta olmak" a *iglemek/iglelmek* (*ig* = hastalık); "mezar" a *yerçü*; "vakit, zaman" a *ogur*; "ayna" ya *közüngü*; "selâmlamak" a *esenlemek*; "fakir" e *cigay*; "zengin" e *bay*; "cömert" e *aki*; "cimri" ye de *saran* denirdi.

Karahanh Türkçesi ikileme (hendiadyoin), sözcük koşacı (Alm. Zwillingsform), baştan uyak (allitération) ve yansima (onomatopée) bakımından da zengindir. Örneğin, *yag yaguk* = yakınlar, hisimler; *kut kır* = kut, saadet; *sarı sakısı yok* = sayısız; *uruş tokuş* = uğraşma ve savasma; *edgü yavlak* = iyi kötü; *evürdi tevürdi* = evirdi gevirdi; *tes tegirme* = des dejirmi; *balu balu* = ninni; *toz tuman, toz toprak* = toz duman, toz toprak; *cığıl tığıl* = çığıl tiğıl; *sart surt* = zart zurt; *şar şar, çak çuk* (yansımalar) v.b.

III. Kutadgu Bılıg

1. Konusu, vezni, iç bölümleri, ekleri

“Kişileri her iki dünyada kut'a (saadete) eriştirmeye yarayan bilgi” anlamına gelen *Kutadgu Bılıg* (*kut* = saadet, *-ad* = oldurgan *fiil* eki, *-gu* = “kılan” değeri ile *sifat* eki; *bılıg* = bilgi) Türk yazımının elde bulunan en eski İslâmî verimidir. Gerek Türklük, gerek İslâmî bakımdan, yazı sanatı ve ahlâk bilgisi ile öğüt alanında göğüs kabartıcı büyük bir başyapıttır. Önünde koşuk ya da düzyazı hiç bir Türkçe örneği, benzeri ya da kılavuzu bulunmayan Balasagun'lu Yusuf'u yapımı, önsöz ve giriş eklemeden, 85 bapa ayrılmış 6520 beyit halinde ve mütekârîp (faûlün, faûlün, faûlün, faûl, yanı . . . / . . . / . . . / . .) vezinde, öğretici bir destan (*épopée didactique*) ya da siyasetname olarak yazmıştır. Dili Karahanlı Türkçesi olup bu bakımdan Kaşgarlı Mahmut'un *Kitabü lügati't-Türk*'yle birleşir.

Türk yurdunda ve yurt dışında çok beğenilen bu destana sonradan iki kez önsöz şeklinde katmalar yapılmıştır. Bunlardan ilki şu biçimdedir: Başa 77 beyitlik bir giriş, sona 3 baplık 125 beyit ve baştaki 77 beytin sonuna, bu şekilde sayısı 88'e yükseltmiş olan bap başlıklarının dizini (*Fihristü'l-evbab*). İkinci katma ise, ilk katmanın başına getirilen 38 satırlık düzyazı önsözdür. Sonradan yapılan bu eklerle beyit sayısı 6645'e yükselir; sona doğru yer yer boşluklar da vardır. Sondaki 3 baplık ek, Yusuf'un kaleminden çıkmıştır.

Bu eklerde yer almış olan Fars ve Arap asılı sözlere (örneğin, Türk. *ilig* ya da *beg* yerine Arap. *melik*, daha sonra Fars. *padişah*; Türk. *ukuş* [=anlayış] yerine Fars. *hired* [= anlayış, zekâ]) bakılacak olursa, bu eklerin batıda Farsçanın ağır bastığı Semerkand gibi bir bölgede yapılmış olduğu anlaşılr.

Kutadgu Bılıg'in yapısı, sahneye konmuş allegorik, dört kişi arasında geçen bir münazaraya ya da atasözleri ve bilge deyimleriyle süslenmiş diyaloglu bir sahne yazısına benzer. Konu, *kut*'un (saadetin) elde edilmesidir. Dört *ney*'i (şeyi, temel ilkeyi) temsil eden konuşanlar şunlardır: 1. *Köni törü'yü* (doğru yasayı) temsil eden Kün-Toğđı adındaki ilig (hükümdar); 2. *Kut'u* (saadeti) temsil eden Ay-Toldı adındaki vezir; 3. *Veziirin, ukuş'u* (anlayış) temsil eden Ögdülmış adındaki oğlu; 4. Ögdülmış'in, *akîbeti*'i (hayat ve dünyanın sonu, ahiret) temsil eden Od-gurmış adındaki kardeşi ya da akrabası. Konuşmalar ve münazaralar (kitapta bu terim kullanılmıştır) daima ikili olarak bu dört kişi arasında geçer; arkadaş, uşak, haberçi ve mürit gibi ikinci derecedeki kişiler önemli bir rol oynamazlar.

Daha sonraki ilk katmalı nüshada, *neğ* yerine *nik şerif* (şerefli iyi), *ukuş* yerine *hired* (zekâ) *akibet* yerine kanaat (ve *afiyet*); ikinci katmalı nüshada da *neğ* yerine *uluğ ağır ul* (büyük şerefli zemin), "dört temel" sayılan allegorik ilkelerden *köni töru* yerine *adalet*; *kut* yerine *devlet*; *ukuş* yerine *akıl*; *akibet* yerine de *kanaat* kullanılmıştır.

* * *

2. Ana konuya giriş:

Bu dört kişinin hikâyesi, kitabın XII. babıyla başlar. İlk 11 bapta Balasagunlu Yusuf, İslâmındaki türlü usul gereklerini yerine getirdikten sonra, genel görüşlerini açıklamıştır. Usul gereklikleri şunlardır: Allaha hamdü sena (I. bap, beyt 1-33) Hz. Peygambere (II. bap, beyt 34-48) ve Dört Sahabeye (ilk dört halife: Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali) selâtü selâm (III. bap, beyt 49-62). Fakat Yusuf koyu Sünnî Müslüman olduğu kadar koyu Türkçü ve Türkçecidir de: kalıplasmış bazı formüllerin dışında Allah'a *Teyri* (Tanrı), Hz. Peygambere *Yalavaç* (Kök-Türkçe *yalabaç* = elçi) ya da *Savcı* (Kök-Türkçe *sabçı* = haberci), Dört Sahabeye de *Tört Eş* der.

Bu usul gerekliklerinden sonra, IV. bapta, *Kutadgu Bilig*'in en lirik parçası gelir: *Baharin* (*yaz yaruk faslı*), ardından da Hasan Buğra Han'ın övgüsü ve yazının ona sunulması, hepsi 61 beyt (beyt 63-123).

Bahar Şiiri

Aslı: Yaruk Yaz Faslı, Ulug Bugra Han Öğdişi

1. *Togardın ese keldi öndün yılı,*
Ajun itgüke açtı uşmaħ yolu.
2. *Yagız yır yıpar toldı kafur kitip,*
Bezenmek tiler dünya körkin itip.
3. *İrinçig kişiğ sürdi yazkı esin,*
Yaruk yaz yana kurdu devlet yasın.
4. *Yaşık yandı bolgay yana ornıja,*
Balık kudrukündin Kozi burnıja.
5. *Kurmuş yıgaçlar tonandı yaşıł,*
Bezendi yıpün, al, sarıq, kök, kızıl.
6. *Yagız yır yaşıł torku yüzke badı,*
Hıray arkışı yadı Tavgaç edi.
7. *Yazı, tag, kır, opri töşendi yadıp,*
İtindi koltı, kaşı kök, al kedip.
8. *Tümen tü çiçekler yazıldı küle,*
Yıpar toldı, kafur ajun yıld bile.

- 9. *Saba yili köptü karanfil yıldın,
Ajun bärça bütürü yipar burdu kin.*
- 10. *Kaz, ördek, kugu, kıl kalkığ tudi,
Kakılayu kaynar yokaru kodı.*
- 11. *Kayusu kopar, kör, kayusu konar,
Kayusu çapar, kör, kayu suv içer.*
- 12. *Kökiş, turna kökte ünün yanıklar,
Tizilmiş titir teg uchar yilkürer.*
- 13. *Ular kuş ünin tüzdi, ünder işin,
Sılıg kız okur teg köyül birmisin.*
- 14. *Ünin ötti keklig, küler katgura,
Kızıl agrı kan teg kaşı kap kara.*
- 15. *Kara çumguk ötti suta tumşikin,
Üni oglagu kız, üni teg yakın.*
- 16. *Çiçeklikte sandvaç öter miğ ünün,
Okır surı İbri tünün hem künün.*
- 17. *Elik, külümiz oynar çiçekler öze,
Sigun, muygak agnar yorur tip keze.*
- 18. *Kaltık kaşı tügdi, közi yaşı saçar,
Çiçek yazdı yüz, kör, küler katgurar.*
- 19. *Buödte ajun öziye bakıp,
Küvenip, sevinip ediye bakıp.*
- 20. *Iletü maya açtı dünya sözün,
Ayur: "Körmedigmü bu hakan yüzün?*
- 21. *Udir erdiğ erse tur aç emdi köz,
Eşitmediğ erse eşit minde söz.*
- 22. *Tümen yılda berü tul erdim tulaş,
Bu tul donı suçlup örüğ kedim as.*
- 23. *Bezendim, begim boltu hakan ulug,
Ötündüm; munu kolsa canım yulug.*
- 24. *Bulut kökredi, urdu nevbet tugi,
Yaşın yaşnadı, tartı hakan tugi.*
- 25. *Biri kinda çıktı sunup il tutar,
Biri küsi çavı ajunka yeter.*
- 26. *Ajun tutti Taşaç Ulug Bugra Han,
Kutadsu atı birsü iki cihan.*
- 27. *Ay din izzi, devletka nasır muin!
Ay milletka tac, ay yayığ kutka örк!*

28. *Bayat birdi barça tilemiş tilek,*
Bayat ok bolu birsü arka yülek.
29. *Ay dünya cemali, uluglukka körk!*
Ay mülketka nur, ay yayig kutka örк!
30. *Bolu birdi evren ilig birdi taht,*
Tuta birsü Tegri bu taht birle baht.
31. *Ajun undt ornap bu hakan öze,*
Anın idu dünya tayuklar tüze.
32. *Esirdin keligli kalık kuşları,*
Kayu ray-i hindi, kayu kaysart.
33. *Öger atın, ündep ünin türtüşüp,*
Küvenç birle avnur sevinçke tuşup.
34. *Bu türlüg çiçek yırde munça bediz,*
Yazı, tag, kır, opri yaşıł kök meyiz.
35. *Kayısı yıldı birle tapnur tapug,*
Kayu körk meyiz birle açtı kapug.
36. *Kayısı elig sundı, tütsüg tutar,*
Kayu büvkirer kin ajun yıld kopar.
37. *Kayısı togardin tutar miğ tayuk,*
Kayusi batardin tapugçı anuk.
38. *Tapugka kelip kut kapugda turur,*
Kapugda turuglu tapugda turur.
39. *Bu yanlıg topugka itindi ajun,*
Yagi boynı egdi kötürdi özün.
40. *Ajunda çavı bardı hakan küsi,*
Körümeli közlerde kitti usı.
41. *Ajun inçke tegdi tüzüldi törü,*
Törü birle atın kopurdu örü.
42. *Akı süretin kim köreyin tise,*
Kelip körsü hakan yüzini usa.
43. *Cefasız vefalıg tilese kutun,*
Yüzü kör, kılinci vefa ol bütün.
44. *Asığ kolsa barça özüŋ yassızın,*
Berü kel tapug kıl köğül bir ısnın.
45. *Tözün kılıktı alçak bagırsak köğül.*
Köreyin tise kel muni kör, amul.
46. *Ay edgü kılınç aslı edgü urug,*
Ajun kalmasunu siziysiz kurug.

47. *Bayat birdi devlet, ay terken kutt,*
Anıg şükri kulgu okıp miy attı.
48. *İdi kiçki söz ol meselde kelir,*
Ata orni attı ogulka kalır.
49. *Ata orni kaldı attı ma bile,*
Adın ma taki bolsu miy miy ula.
50. *Talu ney taşuk tuttu miy miy elig,*
Munu kıl taşukta Kutadgu Bılıg.
51. *Olarnıq taşukta kelir hem barır,*
Meniy bu taşuk boldı mejü kalır.
52. *Neçe tırse dünya tüker alkinur,*
Bitise kalır söz ajun tezginür.
53. *Kitabka bitindi bu hakan atı,*
Bu at mejü kaldı ay terken kutt.
54. *Ya Rab, üste devlet tükel kıl tilek,*
Kamug işte bolglı sen arka yülek.
55. *Severin esen tut yağışın kötüür,*
Sevinçin tolu tut sakınçın kotur.
56. *Yaga tursu yağmur yazılısu çiçek,*
Kurılmış yığaçtan salınsu küjek.
57. *Bolu birsü evren tuçı evriliü,*
Kodi bolsu düşman başı kavrılı.
58. *Yağrı yir bakır bolmagınça kızıl,*
Ya otta çiçek önmegince yaşıł,
59. *Tırılışını terken kuttı miy kutun,*
Yalınsunu körmez karakı otun.
60. *Taki ma negü erse arzu tilek,*
Bayat ok bolu birsü arka yülek.
61. *Sevinçin, avınçın, küvençin ili,*
Aşasu yaşasunt Lukman yıltı”.

Çeviri: Parlak Bahar Faslı, Ulu Buğra Han Övgüsü

1. Doğudan eserek geldi bahar yeli,
 Acunu bezeyerek açtı cennetin yolunu.
2. Yağrı yer miskle doldu, kâfur gitti,
 Dünya görke bürünerek bezenmek istiyor.
3. Sefil kişi sürdü götürdü bahar esintisi,
 Aydin bahar yine kurdu saadet yayını.
4. Güneş döndü yine yerine,
 Balık burcunun kuyruğundan Kuzu'nun burnuna.

5. Kurumuş ağaçlar donandı yeşille,
Bezendi mor, al, sarı, yeşil, kıızı renklerle.
6. Yağız yer, yeşil ipeği yüzüne bürüdü,
Orta Çin kervanı da yaydı Çin kumasını.
7. Ova, dağ, kır, dere bunu yayıp döşendiler,
Süsleni yamaç, kıyı yeşil, al giyerek.
8. Onbinlerce çiçek, türlü türlü, gülerek açıldı,
Misk ve kâfur kokusuyle doldu acun.
9. Saba yeliyle kalktı karanfil kokusu,
Bütün acuna baştan başa misk kokusu saçıldı.
10. Kaz, ördek, kuğu, yaban ördeği gökü kapladı,
Ötüş bağırtısıyle yukarı aşağı kaynaşıyorlar.
11. Bak, kimi kalkıyor, kimi konuyor,
Bak, kimi yüzüyor, kimi su içiyor.
12. Guguk, turna gökte ses yankıları bırakıyor,
Dizilmiş dişi deve gibi, uçup kanat çırpatıyor.
13. Erkek keklik sesini düzenleyerek eşine sesleniyor,
Gönül verdiği temiz kızı çağırır gibi onu çağırıyor.
14. Yüksek sesle öttü keklik, gülmekten katılıarak,
Kızıl ağızı kan gibi, kaşı kapkara.
15. Kara karga (kuzgun) ölüyor, güneş ışını gagasıyle,
Sesi nazik bir kızın sesi gibi (cana) yakın.
16. Çiçeklikte bülbül ölüyor bin ezgi ile,
Gece gündüz İbrani sureleri (Mezmur) okuyor.
17. Dişi karaca, erkek karaca çiçekler üstünde oynuyor,
Erkek geyik, dişi geyik debelenerek, yürüyerek geziyor.
18. Gök kaşını çattı, gözü yaş saçmağa başladı,
Çiçek açtı yüzünü, bak gülmekten katılıyor.
19. Bu zaman acun kendi kendine baktı,
Güvenip, sevinip mülküne baktı.
20. (Gözü) bana iliscece, açtı dünya sözünü,
Dedi: "Görmedin mi hakanın yüzünü?"
21. Uyuyordun ise, kalk aç şimdi gözünü,
İşitmedin ise, işit benden sözümü.
22. Binlerce yıldan beri dul idim, benzi soluk,
Bu dul giysimi çıkarıp beyaz kakım giydim.
23. Bezendim, beyim ulu hakan oldu,
Diledim: İsterse canım feda olsun.

24. Bulut kükredi, vurdı nöbet davulunu,
Şimşek çaktı, çekti hakanın tuğunu.
25. Biri kiminden çıktıp (ona) iller başbuğuğunu sunar,
Biri (onun) güzel ününü acuna yetiştirir.
26. Acuna egemen oldu Tavgaç Uluğ Buğra Han,
Kutlu olsun adı her iki dünyada.
27. Ey dinin izzeti, devletin nasırı muini,
Ey milletin tacı, ey dönek kutun yuları.
28. Tanrı verdi dilediğin dileklerin bütünü,
Tanrı her zaman olu versin (sana) arka ve destek.
29. Ey dünyanın güzelliği, ululuğun görkü,
Ey sultanatın ışığı, ey dönek huylu saadetin yularını tutan,
30. Olu verdi felek sana sultanat, taht verdi,
Sürekli etsin Tanrı tahtına bahtını.
31. Acun dindi, hakan (taht) üzerinde yerleşince,
Bundan dolayı bütün dünya değerliarmağanlar gönderdi.
32. Esirden gelen gök kuşları,
Kimi Hindistandan kimi Bizanstan.
33. Adını öwerler, ününü çağırıp yarışarak,
Güvence ve sevincə kavuşup avunarak.
34. Bu türlü çiçek, yerde bunca bezek,
Ova, dağ, kır, dere, mavi gök, görünüş.
35. Kimi kokusu ile kulluk eder,
Kimi güzel görünüşü ile kapıyı açar.
36. Kimi elini uzatıp tütsü tutar,
Kimi misk kokusu saçar, acun kokularla dolar.
37. Kimi doğudan bin armağan sunar,
Kimi batıdan kullukçu olmaya hazır olur.
38. Kulluğa gelen kut (saadet) kapıda durur,
Kapıda duran kullukta durur.
39. Bu gibi kulluk için hazırlandı acun,
Düşman boyun eğdi, özünü ortadan kaldırdı.
40. Acunda ün yayıldı, hakanın hoş kokusu,
(Onu) görmeyen gözlerden akıl kaçtı.
41. Acun erince kavuştı, töre düzeldi,
Adını töre ile yükseltti.
42. Kim cömerdin yüzünü göreyim derse,
Gelip hakanın yüzünü görsün.

43. Cefasız, vefali kutluyu görmek dileyen,
Gelsin hakanın yüzünü görsün; onun bütün işleri vefalıdır.
44. Zarar görmeden hep fayda dilerSEN,
Beri gel, kulluk et, gönül ver, isın.
45. Soylu, alçak gönüller, merhametli birini
Göreyim dersen, gel bunu gör ve sakinleş.
46. Ey iyi kılışlı, aşı iyi soydan olan (hakan)
Acun sızsız kupkuru kalmasın.
47. Tanrı, devlet, saadet verdi (sana), ey hükümdar!
Onun şükrynü kılmak gereklidir, adını bin kez okuyarak.
48. Sahibi eski bir söz şu meselde geber,
Atanın yeri, adı oğula kahr.
49. Atanın yeri, adı ile birlikte (sana) kaldı,
Bundan başkaları da bin bin katılsın.
50. Seçkin nesneler,armağanlar sundu (ona) binlerce el,
(Sen de) bunu "Kutadgu Bılıg" i armağan et.
51. Onların armağanı gelir, geber,
Benim bu armağanım ebedî olarak kahr.
52. Dünya (mali) ne kadar toplansa tükenir, yok olur,
Söz yazılırsa kahr, acunu dolaşır.
53. Kitaba yazıldı bu hakanın adı,
Bu ad ebedî kaldı ey kutlu hükümdar.
54. Ya Rab, artır (onun) devletini, dileklerimin bütünüyü
tamamla,
Her içinde sen (ona) arka, destek ol.
55. (Onun) sevdigiğini esen tut, düşmanını yok et,
Sevincini dolu tut, endişesini boşalt.
56. Yağa dursun yağmur, açılsın çiçekler,
Kurumus ağaçtan salınsın perçemler.
57. Felek daima evrile versin,
Düşmanın başı daima eğik kalsın.
58. Yağız yer kızıl bakır oluncaya kadar,
Ya da ateşten yeşil çiçek bitinceye kadar,
59. Devletli hükümdar bin kut içinde yaşasın,
İyi gözle bakmayanların gözü ateşte yansın.
60. Başka ne gibi arzu, dileği varsa,
Tanrı ona daima arka, destek olsun.
61. Sevinç, dirlik, güvenç içinde yurdunu (yönetsin),
Yaşı Lokman yılını aşsin!"

-SÖZLÜK

yaruk = ışık, parlaklı, parlaklı
 yaz = bahar
 ögdiş = övgü
 togar = doğar, doğu
 öñ = ön taraf, doğu, bahar
 yil = yıl
 ajun = acun, #dünya
 itgü /edgü = iyi, iyilik, üstünlük
 uştmalı /uçmak = cennet
 yagız = yağış, kızıl ile kara arası
 yir = yer
 ypar = misk
 kitmek = gitmek
 körk = görk, güzellik
 itmek = hazırlamak, düzenlemek
 irinçig = sefil, bahtsız
 esin = esinti, yıl
 yana = yine, gene
 ya = yay; yasın = yayını
 yaşık = güneş (burç olarak)
 yanmak = dönmek, gerilemek
 bolmak = olmak
 orun = yer
 kudruk = kuyruk
 kozu = kuzu
 yigaç = ağaç
 yaspıl = yeşil
 yipün /yepün /yepin = lotus çiçeğinin rengi, parlaklı
 kızıl, fırfırı
 sarıg = sarı
 kök = mavi, yeşil
 torku = ipek
 bamak = bağlamak, örgü yapmak
 Üntay = Orta Çin
 arkış = kervan
 yadmak = yaymak, açmak, sermek
 Tavgaç = Çin; Türklerde oymak adı
 ed = kumaş, ipeklî dokuma, eşya
 yam = ova
 tag = dağ
 oprı = çukur, dere
 itinmek = süslenmek, hazırlanmak
 kedmek = giymek
 kol = yamaç
 kaş = kıyı
 tümen = on bin
 tü = tür, çeşit
 yasılmak = yayılmak, açılmak
 külmek = gülmek

yıld = koku
 bile = ile
 kopmak = kalkmak
 barça = bütün, hep
 bütürü /bütrü = tamamıyla, baştan başa
 burmak = koku saçmak
 kin = misk; ypar misk = misk
 kıl = yaban ördeği
 kalık = gök
 tumak = kapamak, örtmek, kaplamak
 kakılacak = bağırarak ötmek
 kodı = aşağı
 kayu = kim, kimi
 körmek = görmek, bakmak
 çapmak = yüzmek
 suv = su
 kökiş = guguk
 üm = ses
 yanıkulamak = yankılamak, ses vermek
 titir = dişi deve
 teg = gibi, dek
 yilkümek = yel estirmek, kanat çırpmak
 ular (kuş) = erkek keklik
 tüzmek = düzenlemek
 iş = eş
 ündemek = ünlemek, seslenmek
 silig = temiz; silig kız = bakire
 okumak = okumak, çağırma
 köyöl = gönü'l
 birmsin = vermiş gibi
 külmek katurmak = gülmekten katılmak
 kara çumguk = kara karga, kuzgun
 sita = güneş ismini
 tumşuk = gaga
 oglagu = nazik
 sandvaç /sanduvaç = bülbül
 mij = bin, 1000
 suri İbri = İbrani sureleri (Mezmur)
 tün = gece
 elik /ilik = dişi karaca
 külümiz /külümüz = erkek karaca
 öze = üzerinde, yukarıda
 sigun = erkek geyik
 muygak = dişi geyik
 agnamak = debelenmek, kıvrınamak
 yoramak = yürümek
 tip /tep (temek'ten) = üstelemə edati
 kesmek = gezmek, dolasmak
 tiğmek = düğmek, düğümlemek, çatmak

köz = göz
 yazmak = yaymak, çözmek, açmak
 kör = gör!, bak!
 öd = zaman
 öz özürje = kendi kendine
 küvenmek = güvenmek
 ed = mülk, servet, hazine
 iletmek / eletmek = iletmek, ilişmek
 maya = bana
 aymak = demek, söylemek
 udit erdiŋ = uyuyordun
 ese = ise
 turmak = kalkmak, durmak
 emdi = imdi, şimdı
 eſitmek = iſitmek
 minde = benden
 berü = béri
 tul = dul
 erdim = idim
 tulas = benzi soluk
 ton = giysi, don, elbise
 suçulmak = soyunmak
 örün = açık renkte, beyaz
 as = kakım
 ötünmek = dilemek, rica etmek
 manu = bunu, şunu
 kolmak = istemek
 yulug = vergi, fidye
 bulut = bulut, gök
 kökremek = kükremek, gürlemek
 urmak = vurmak
 nevbet = nöbet
 tug = 1. davul, 2. tuğ
 tartmak = çekmek
 yaſın = şimşek
 yaſnamak = şimşek çakmak
 il tutmak = yurda sahip olmak
 küsi / kuiji = güzel, hoş kokulu
 şav = ün, şöhret
 yetmek = yetiştirmek, götürmek
 kutadı = kutlu; kutadı birsü = kutlu
 oluversin
 at = ad
 birmek = vermek
 Bayat = Tanrı
 tilik = dilek
 ok = zaman, vakit
 bolu birsü = olu versin
 yülek = destek; yülemeſ = desteklemek
 yayık = dönek huylu

örök = yular
 evren = felek, devran
 tutu birsü = sürekli olsun
 birle = ile
 tunmak = dinmek, dinlenmek
 ornamak = yerleşmek
 anım = bundan dolayı
 idmak = göndermek
 taŋuk = değerli armağan
 tüze / töze = her biri, bütün
 kelmek = gelmek
 ray-i hindî = (Hindistan mühracesi) Hintten ge-
 len kuş
 kaysarı = (Doğu Roma, Bizans İmparatoru)
 Bizanstan gelen kuş
 ögmek = övmek
 ündemek = ünlemek, çağırılmak
 türüşmek = yarışmak
 küvenç = güvenç, umut, neşe
 küvenç sevinç = mutlu sevinç
 tuşmak = kavuşturmak
 bediz = süs, bezek
 menjiz = beniz, görünüş
 kayusu = kimi
 tapunmak = kulluk etmek
 tapug = kulluk, hizmet, tapma
 tapuqcu = kul, hizmetçi, işyar, memur
 kapug = kapı
 elig = el
 sunmak = uzatmak, sunmak
 büvkirmek = saçmak
 kin = misk kokusu
 kopmak = kopup gelmek, dolmak; kop = çok
 togar = doğu
 batar = batı
 anuk = hazır, anık
 turugh = duran
 yanlıg = gibi, tür; yan = biçim, çeşit
 yağı = düşman
 kötürmek = götürmek, ortadan kaldırmak
 körümeli = göremeyen
 us = akıl
 inç = assayış, düzenlik, güvenlik
 tegmek = değimek, kavuşturmak
 tüzülmek = düzelmek, düzene girmek
 töri = töre, nizam, örf
 kopurmak = kaldırırmak, yükseltmek
 örү = yukarı
 aki = cömert
 timek = demek

kılınç = içraat, işler, edi
 asıg = fayda
 kolmak = dilemek, istemek
 yas = zarar; yassun = zarar görmeden
 tapug kılmak = hizmet etmek
 bir = ver
 tüsün = soylu, asıl
 kuhk = huy, yaradılış, gönül
 bağırsak = mehametli
 mum = bunu
 amulmak = sakinleşmek
 edgü = iyi
 urug = kuşak, soy
 sizisiz = sızsız
 kurug = kuru
 terken = hükümdar
 anıñ = onun
 idi = sahip
 kiçki/keçgü = geçmiş, eski; idi çicki = sahibi
 eski
 adın = başka
 ma = dahi
 taki = dahi, bundan başka; admnmataki = bun-
 dan başkaları da
 ulanmak = katılmak
 talu = seçme, seçkin
 nej = eşya, nesne
 olarnuj = onların
 kelir hem barın = gelir ve geçer
 mejü = ebedi
 neçe = ne kadar
 tirmek/termek = dermek, toplamak
 tükmek = tükenmek

alkınmak = yok olmak, bitmek, tükenmek
 bitimek = yazmak
 tezginmek = dönmek, dolaşmak
 terken kutu = hükümdar kutu
 üstemek = artırmak
 tükel = bütün; tükel kılmak = tamamlamak
 tilek = dilek
 kamug = hepsi, bütün
 bolgil! = ol!
 severin = sevdigini
 yagi = düşman
 kötürmek = götürmek, yok etmek
 sakinç = düşince, endişe
 koturmak = boşaltmak, ortadan kaldırmak
 yazılımak = yayılmak, açılmak
 yığaç = ağaç
 kükük = perçem, zülfü
 bolu birsü = olu versin
 tuçi = her vakit, daima
 kodı = aşağı
 kavrılmak = eğilmek, kıvrılmak
 bolmaguna = oluncaya kadar
 ot = ateş, ot
 önmek = bitmek, yetişmek
 tirilmek = dirilmek, yaşamak
 yalınmak = alevlenmek, yanmak
 körməs = iyi gözle bakmayan
 karak = göz
 negü = ne gibi
 avınc = dirlik, huzur
 asasu = arşın
 yaşasunu = yaşı
 yaşagu = hayat, yaşam

* * *

Yapitta bu bahar şiirinden ve Buğra Han övgüsünden başka, yer yer, güneşin batmasını, günün kararmasını, gece karanlığını, günün ağarmasını, şafağın sökmesini ve güneşin doğmasını betimleyen parçalar da Yusuf'un güçlü bir şair olduğunu gösterir; bu parçalardan örnekler ileride verilecektir.

Yukardaki şiiri verdikten, övgüsünü yaptıktan, yapının adını, anlamını ve konusunu açıkladıktan sonra, V. bapta, Balasagun'lu Yusuf evreni anlatır (beyt 124-147): 7 gezegen (*yıldız*, o çağın kavrayışıyle) ve 12 burç (*ükek*). Gezegenler, Türkçe adlarıyle: *Sekentir* (Saturn, Arap. Zühal, Lat. Saturnus), *Oğay* (Jüpiter, Arap. Müsteri, Lat. Jupiter), *Küründ* (Mars, Arap. Merih, Lat. Mars), *Yaşık* (Güneş, o çağın kavrayışıyle gezegen olarak; ayrıca *kün* = güneş, gün), *Sevit* (Çulpan, Çobanyıldızı, Arap. Zühre, Lat. Venus), *Arzutilek* (Arzitilek, Utarit, Arap. Utähr, Lat. Mercurius), *Yalçık* (Ay, o çağın kavrayışıyle gezegen olarak; ayrıca,

ay = ay). Burçlar, mart'tan başlayarak: *Kozi* (Koç, Arap. Hamel, Lat. Aries; *kozi* = kuzu), *Ud* (Boğa, Arap. Sevr, Lat. Taurus; *ud* = inek, sığır), *Erenîr* (İkizler, Arap. Cevzâ, Lat. Gemini), *Kuçük* (Yengeç, Arap. Seretân, Lat. Cancer), *Arslan* (Aslan, Arap. Esed, Lat. Leo), *Bugdaybaşı* (Başak, Arap. Sünhüle, Lat. Virgo), *Ülgü* (Terazi, Arap. Mizân, Lat. Libra; *ülgü* = ölçü), *Çadan* (Akrep, Arap. Akreb, Lat. Scorpius; *çadan* = akrep), *Ya* (Yay, Arap. Kavs, Lat. Sagittarius), *Oglak* (Oğlak, Arap. Cedi, Lat. Capricornus), *Könek* (Kova, Arap. Delv, Lat. Aquarius; *könek* = kova, su kabı), *Balık* (Balık, Arap. Hût, Lat. Pisces). Mevsimler: *Yaz* (bahar), *Yay* (yaz), *Küz* (güz), *Kış* (kış).

VI-X. baplarda Yusuf, genel olarak, kendi dünya görüşünü özetleyip şu üç nokta üzerinde durmaktadır: *bilgi*, *dil* ve *iyilik*.

VI. bap (beyt: 148–161), *yalnız oglanının*, yani kişi oğlunun, kendi değerine *bilig* (bilgi) ve *ukuş* (akıl, anlayış) ile eriştiğini konu etmiştir. Buna göre, bilgi her şeyin üstündedir, ona değer biçilmez, üstün bir varlıktır, bir erdem, bir güçtür. Kişioğlu onunla övünebilir. Bilgi anlayışla edinilir, bunu da Tanrı bize vermiştir. Bu baptaki önemli özdeyişlerden:

*Ukuş kayda bolsa ulugluk bulur,
Bilig kimde bolsa bedükkük akur.*

*Biligni bedük bil ukuştu ulug,
Bu iki bedütür ödürmiş kulug.*

*Yor ay biligsiz, igiyni ota,
Biligsiz otın sen ay bilge kuta.*

Anlayış nerede olursa (orası) ululuk bulur,
Bilgi kimde olursa (o) büyülüklük kazanır.

*Bilgiyi büyük bil, anlayış da ulu,
Bu iki (şey) yükseltir seçkin kulu.*

Git, ey bilgisiz, hastalığını onult,
Bilgisizin ilâcını sen söyle, ey bilge, kurtar.

SÖZLÜK

ödürmek = seçmek

yorumak = yürümek, gitmek

ig = hastalık

ot = ilaç

otçi = hekim, ilaç yapan

otamak = onultmak, sağaltmak

aymak = söylemek

kutarmak/kutarmak = kurtarmak

VII. babın (beyt: 162–191) konusu, dilin erdemî (*erdem*), kusuru (*mün*), faydası (*astığ*) ve zararı (*yas*) dır. Bizanslı yazar Maksimos Planoudës'in (1260–1310) anlatıldığına göre, ünlü Yunan hayvan hikâyeleri yazarı Aisopos'un efendisi, bu kölesini bir gün çarşıya gönderip orada bulduğu en iyi şeyi satın almasını istemiş, Aisopos da gitmiş bir dil alıp eve getirmiştir; bir başka gün efendisi onu en kötü şeyi satın almak üzere çarşıya göndermiş, bu kez köle yine dil getirmiştir ve bu duru-

mun açıklamasını şöyle yapmış: "Dil, dünyanın hem en iyi, hem en kötü şeyidir; bu fark, dili kullanma biçiminden doğar." Balasagunlu Yusuf dilin erdemini, kusurunu, faydasını ve zararını bir araya getirmekle, bu gerçeği Bizanslı yazardan 200 yıl önce bize söylemiş oldu. Yusuf'a göre dil, Tanrı'nın kişioğluna bağıtladığı en değerli armağanıdır; iyiyse kullanılmalıdır. Bilginin ve anlayışın tercümanı dildir; kişi ölü, sözü kalır. Bu baptaki önemli özdeyişlerden:

*Mini emgetür til idı ök telim,
Başım kesmesünü keseyin tilim.*

*Bilip sözlese söz biligke sanur,
Biligsız sözi öz başını yiyyür.*

*Öküş sözleme, söz birer sözle az,
Tümen söz tügünün bu bir sözde yaz.*

*Biligsız karagu turur belgülüg,
Yort ay biligsiz bilig al ülüg.*

*Kişi togdı, öldü, sözi kaldı, kör!
Özi bardı yalıyük, attı kaldı, kör!*
*Beni pek çok üzüyor gerçekten, dil sahibi olmak,
Başımı kesmesinler, ben keseyim dilimi.*

*Bilerek söylenen- söz bilgi sayılr,
Bilgisizsin sözu kendi başını yer.*

*Çok konuşma, sözü az ve birer birer söyle,
Yüz bin sözün düğümünü bu bir sözde çöz.*
*Bilgisiz kördür, besbelli,
Yürü ey bilgisiz, bilgiden pay al.*

*Kişi doğdu, öldü, sözü kaldı, bak!
Özü gitti insanın, adı kaldı, bak!*

SÖZLÜK

mini = beni	togmak = doğmak
emgetmek = emek çektmek, yormak, üzmek	körmek = görmek, bakmak
idi = sahip	barmak = gitmek, varmak, ayrılmak
ök = pekitme edati, "öz kendi", "gerçekten"	yahyuk = insan
gibi	at = ad
telim = çok	öküş = çok
sanmak = saymak	söalemek = söylemek, konuşmak
karagu = kör	tümen = on bin
turur = -dur	tügün = düğüm
belgülüg = belli, besbelli	yazmak = çözmek, yasmak.
ülüg = pay, nasip	

VIII. bapta (beyt: 192-229), Balasagunlu Yusuf kendi özürünü şöyle söyler: yaplığını bilgisizler için değil, bilginler için yazmıştır, bundan dolayı, çekinerek, bilgi-

lilerden özür dilemektedir; yanlışmış ya da şaşırılmış olabilir; anlayışlılar bu süreçmeleri düzeltsinler; söz anlayan adam, söz eden için azizdir. Bu baptaki önemli özdeyişlerden:

*Budun tili yavlak sini sözlegey,
Kişi kılık kirtüç etiyni yigey.*

Halkın dili kötüdür, seni çekisitirir,
Kişinin yaratılışı kıskançtır, etini yer.

*Bu yalıyük atı boldı yalıyük üçün,
Bu yayluk uruldu bu yalıyük üçün.*

Bu insan (yalıyük) adı yanılan (yalıyük) için oldu,
Bu yanılan (yalıyük) da insan (yalıyük) için oldu.

*Biligsiz biligligle boldı yagi,
Biligsiz biliglige kıldı çogi.*

Bilgisiz bilgiliye düşman oldu,
Bilgisiz bilgiliye savaş yaptı.

*Burunduklug ol söz tive burnu teg,
Barur kança yetse titir boynu teg.*

Yularıldır söz deve burnu gibi,
Gider nereye yedekte götürülürse dişi devenin boynu gibi.

*Kamug edgülüükler bilig asğı ol,
Bilig birle buldu mesel kökke yol,*

Bütün iyilikler bilginin faydasıdır,
Bilgi ile göke bile (örneğin) yol bulunur.

*Biliglig çıkarmasa bilgin tilin,
Yarutmad anıñ bilgi yatsa yalın.*

Bilgili (ortaya) çıkarmazsa bilgin dilini,
Aydınlatmaz (etrafını) onun bilgisi, yıllarca yatsa bile.

*Ajun tutguka er ukuşlug kerek,
Budun basguka ög kerek hem yürek.*

Acunu tutmak için insana anlayış gerek,
Halka egemen olmak için hem akl gereklidir, hem yürek.

*Ukuş birle aslur kişi artakı,
Bilig birle süzlür budun bulgakı.*

*Bu ikin itümese kodgil bilig,
Kılıçka tegürgil sen ötriü elig.*

Anlayışla asılır kişinin kötüsü,
Bilgi ile süzülür halkın karışıklığı.

*Bu ikisi yetmezse bilgiyi bırak,
Kılıçla değdir sen hemen elini.*

*Bügü, bilge begler, budunka başı,
Kılıç birle itmiş biligsiz işi.
Akıllı, bilgili beyler, halkın başı olanlar,
Kılıçla görmüşlerdir bilgisizin işini.*

SÖZLÜK

budun = halk
yavlak = kötü
sini = seni
sözlemek = söylemek, dile düşürmek, çekitmek
kuk = huý, yaradılış
kirtuç = kıskanç, çekemeyen
yalnuk = insan
yanlıluk = yanulan
urmak = vurmak, yapmak, takmak
yagi = düşman
çogi = savas
burunduk = yular, burunduruk
tive = deve
teg = gibi
kança = néreye
yetmek = yedeğinde götürmek
titir = dişi deve
kamug = bütün
edgülük = iyilik

asig = fayda
tutmak = tutmak, yönetmek
kök = gök
yarutmak = aydınlatmak
ajun = acun, dünya
ukuşlug = anlayışlı olma
kerek = gerek
basguk = egemen olma
ög = akıl
artak = kötü, bozulmuş
bulgak = karışıklık
itümek = yetmek
ukuş = aylayış, usa vurma, muhakeme
kodmak = bir tarafa bırakmak
teğirmek = değiirmek
öträ = sonra, hemen
elig = el
bügü = akıllı
itmek = etmek, yapmak.

* *

IX. bapta (beyt: 230-286), Balasagunlu Yusuf iyilik etmenin (*edgülük kılmak* = hayır işlemek) övgüsünü yapmış ve bu işin faydalarını açıklamıştır. İyilik etmek büyük bir erdemdir. Hayır işlemek, suç bağışlamak, verilen sözü tutmak bu erdeme bağlıdır. Kişi ölü, yaptığı iyilik kahr, yaþar ve kişiyi tarihte yaþatır, Türk beylerinden Tonja Alp Er'in (Fars, Afrasiyab) kitaplarda hâlâ yaþadığı gibi. Tonja Alp Er seckin bir kahraman olduğu kadar, yüksek bilgi ve erdeme de sahipti. Bu nitelikleri göstermiş ve önemli kılglarda bulunmuş olmasaydı, şindi onu kim tanıyacaktı? Bu baptaki önemli özdeyişlerden:

*Tiriglikni mün-kıl, asig edgülük,
Yarın bolga edgü yigü, kedgülük.
Yaþamını sermaye yap, faizi iyilikir,
Yarın olur (sana) iyi yiyecek, giyecek.*

*Ísizke söküþ edgü ögdi bulur,
Özükke baka kör, kayusın kolur?
Kötüye sövgü; iyi alkış bulur,
Özüne bak gör, hangisini ister?*

*Bilig kimde erse ajun begleri,
Törü edgü urmuş kişi yigleri.
Bilgi kimde olmuşsa dünya beylerinin,
İyi yasa koyan yeğ kişiler (onlar olmuştur).*

*Begü beg kim erse biligke yakın,
Biliklig kişig kılmış özke yakın.*

*Elig urmuş işke bakıp işlemiş,
Bilik işke tutmuş budun başlamış.*

*İlin itmiş ötrü bayumış kara,
Kara baylıkın kılmış özke tura.*

*Akıllı bey kim olmuşsa, bilgiye yakın,
Bilgili kişileri kendisine yaklaştırmıştır.*

*El vurdugu işe bakıp işlemiş,
Bilgi, iş (yolunu) tutmuş, halka kılavuz olmuştur.*

*Yurdunu düzenlemiş, sonra halkı zenginleştirmiştir.
Halkın zenginliğini kendine kalkan etmiştir.*

*Kalt bilgeke tegse ilde orun,
Ol il boldi törde takı ked burun.
Eğer bilgiliye eşikte (bir) yer rastlarsa,
O eşik baş köşeden daha öne alınmış olur.*

*İki türlüg ol, kör, bu aslı kişi,
Biri beg, biri bilge, yalçuk başı.*

*İki türlü olur, bak!, soylu kişi,
Biri bey, biri bilgin, (bunlar) insanlığın başı.*

*Anıyda naru barça yıldı sanı,
Tilese muni tut, tilese ani.*

*Onlardan başka hepsini hayvan san,
İstersen bunu tut, istersen onu.*

*Ukuş körki til ol, bu til körki söz,
Kişi körki yüz ol, bu yüz körki köz.*

*Aklın süsü dildir, dilin süsü söz,
Kişinin süsü yüzdür, yüzün süsü de göz.*

(Ünlü atasözü)

SÖZLÜK

tırıglık = dirilik, hayat, yaşantı, yaşam

mün = sermaye

asig = fayda, kâr, faiz

edgülük = iyilik

yigü = yiyecek

kedgülük = giyecek

isiz = kötü

sökük/söğüş = sövgü, küfür

ögdi = alkaş

kayu = hangi

kolmak = istemek

yig = yeğ

bügü = akıllı
 başlamak = kılavuzluk etmek, baş olmak
 bayumak = zenginleştirmek
 kara = (kara buğun) = halk tabakası
 bayık = zenginlik
 tura = kalkan
 kah = eğer
 tegmek = değilmek, rastlamak, isabet etmek
 il/el = eşik
 orun = yer
 tör = odanın baş köşesi

takt = dahi
 ked = daha... (ölçüştürmede obartma ve pekitme)
 burun = çıkmı, sıvırılmış, önde bulunan
 ash = asıl
 naru = başka
 barça = hep, bütün
 yulki = hayvan
 munu = bunu
 ukuş = anlayış, usa vurma
 körk = görk, güzellik, süs
 ol = ...dır, olur.

Yapıtın X. babı (beyt: 287-349), bilgi ile aklın erdemini ve faydalari konusuna ayrılmıştır. Daha önceki baplarda olduğu gibi, Balsagunlu Yusuf bu konuyu da özdeyişlerle ele almış, işlemiştir, genişletmiş ve açıklamıştır. Bu baptaki önemli özdeyişlerden:

*Ukuş ol yula teg karajku tüni,
 Bılıg ol yarukluk yarutti sini.*

*Ukuşun agar ol, bilgin bedür,
 Bu iki bile er agırlık körür.*

Akıl meşale gibidir, karanlık gecede,
 Bilgi ışıkları, aydınlatan seni.

Kişi akılla yükselir, bilgi ile büyür,
 Bu ikisi ile kişi saygı görür.

(Bu konuda örnek olarak, Balasagunlu Yusuf, İranlılarda Nüşin Revan'ın "akıl gözü" [ukuş közi] ile dünyayı aydınlattığını, hayatı doğrulukla uyguladığını ve böylece halkı zenginleştirdiğini, tarihte bir ad bıraktığını anmaktadır.)

*Kali tilve ursa, kör, ölse kişi,
 Ölüm yok ajar, hem birlmez şishi.*

Eğer (bir) deli vurup, bak! öldürürse birini,
 Ölüm yoktur ona, ve zarar verilmez.

*Ukuşka turur bu agırlık itig,
 Ukuşsuz kişi bir avuçça tetig.*

*Körü barsa yakşı ayur bu sözüg,
 Ukuşsuz, bilgisiz bedütmez özüg.*

*Körü barsa barça urur bu kedük,
 Ukuşlug, bılıglig, kör, aslı ked ök.*

Bu saygı anlayışa yönetilmiştir (itilmiştir),
 Anlayışsız kişi bir avuç balçıktrı.

*Dikkat edilirse, iyi söylemiş şu sözü,
 Anlayışsız, bilgisiz, yükseltemez kendini.*

Dikkat edilirse, herkes (sırtına) giysi vurur,
Anlayışlı, bilgili, giysi ile değil, aslı, özü (ile değerlidir).

*Yagız yir öze yalnuk oğlu elig
Kötürdi, kamugka yetürdi bilig.*

Yağız yer üzerine insan oğlu elini
Uzattı; her şeye bilgisi ile erişti.

*Bu tört ney azın azka tutma negü,
Bügü sözlemiş söz eşitgü, ögü.*

*Bu törte biri ot, birisi yagi,
Üçüncü ig ol, kör, tırıglık agı.*

*Basası bilig ol bularda biri,
Bu tört ney ucuza tutma, yüksek töri.*

Şu dört şeyin azını az tutma hanı,
Akıllının söyledidiği sözü işit, öv.

Bu dörtten biri ateş, biri düşman,
Üçüncüsü hastalık, hayatın tuzağı.

Sonrası, bilgidir bunlardan biri,
Bu dört şeyi degersiz sayma (küçümseme), yüksektir değeri.

*Yıpar kızlese sen yidi belgürer,
Bilig kızlese sen tilig ülgüler.*

Miski gizlersen kokusu belli olur,
Bilgiyi gizlersen dilin oynamasından (belli olur).

*Bilig baylık ol, bir çigay bolgusuz,
Tegip ogri tevlig anı algusuz.*

Bilgi bir zenginliktir, hiç fakir olamaz.
Hırsız, dolandırıcı onu ele geçiremez.

*Kişen ol keşike bilig hem ukuş,
Kişenlig yaragsızka barmaz öküş.*
(Bir) köstektir kişiye bilgi ve anlayış,
Kösteklenen (kişi) yakışıklısız (şeylere) pek gitmez.

*Bilgisizke bilgi kılınçı yagi,
Adın bolmasa tap bu iki çogi.*

Bilgisizin, bildiği ve yaptığıdır düşmanı,
Başka (düşmanı) olmasa bile, yeter bu iki rezalet.

*Biligligke bilgi tükel ton, aş ol,
Bilgisiz kılınçı yavuz koldaş ol.*
Bilgiliye, bilgi yeter giysi ve yiyecektir,
Bilgisizin kılgıları, ona kötü arkadaş olur.

*Ökünlüğ bolur tutrı övke işi,
Yazuklug bolur işte buşsa kişi.
Pişmanlık olur komşusu öfkeli işin,
Yanılma olur işte kişi öfkelenirse.*

*Ukuşlug kerek ked ödürse kişig,
Biliklig kerek ked bütürse işig.
Anlayışı olmak gerek, iyi seçmek isterse kişi,
Bilgili olmak gerek, iyi başarmak isterse kişi.*

*Bolur ötrü işler bütün hem hisig,
Biliklig kişiler bisig yir aştg.
Sonunda işler doğru ve olgun olur,
Bilgili kişiler pişmiş yer aşı.*

*Bu bir kaç nej ol, kör, kişiye yavuz,
Muni bilse yalıyük ılıkar et öz.*

*Bularda birisi bu til yalgani,
Muni da basası sözüg kiygani.*

*Üçüncü takı bir bor işce seve,
Siziksiz bu er boldı birtem yava.*

*Taktı biri erke bu arkuk kılınç,
Bu arkuk kılınçlıgka bolmaz sevinç.*

*Yana bir arıgsız bu kılıktı otun,
Kişiler evinde bu koprur tüütün.*

*Yana bir tili il busı övkelig,
Ulittır kişig sökse açsa tiliig.*

*Şu birkaç şey, bak, kişiye kötüdür,
Bunu bilirse insan, ihr eti, özü.*

*Bunlardan biri dil yalanıdır,
Bundan sonra gelen de sözden dönmetkir.*

*Üçüncüsü de içki içmeyi sever,
Şüphesiz bu adam sürekli boşuna yaşamış olur.*

*Biri de insanın inatçılığıdır,
Bu inatçılıkla sevinç olmaz.*

*Bir yakıksızlık da kaba huydur,
(Bunlar) kişi evlerinde duman kaldırır.*

*Biri de dilli (konuşkan), kızgın, öfkeli (olmaktadır),
Bükér (kırar) insanı, söküp açarsa dilini.*

SÖZLÜK

yula = meşale
 karanju = karanlık
 tün = gece
 yarumluk = ışık, aydınlichkeit
 yarutmak = aydınlatmak
 agmак = yükselmek
 bedümek = büyümek
 agrılık = saygı, beğeni; alkış
 kah = eğer
 tilve/telve = deli
 şisi = zarar
 tetig/titik = çamur, balık
 yakşı = iyi, yahsi
 aymak = söylemek
 bedütmek = büyütme, yükseltmek
 barsamak = varmak
 körү barsa = görü varılırsa, dikkat edilirse
 kedük = giysi, elbise
 ked = pekitme edati
 ök = kendi, özü
 öze = üzerinde, üstünde
 yalıyük oğl = insan oğlu
 elig = el
 kötürmek = götürmek, yükseltmek
 kamug = bütün, her şey
 yetirmek = erişmek
 nej = şey, nesne
 negü = nasıl, ne, niçin, hani
 bügü = akıllı
 ögmek = övmek
 ot = ateş, ot
 yagi = düşman
 ig = hastalık
 ag = ağ, tuzak
 tirilik = dirilik, yaşam
 basa = sonra, sonunda
 bular = bunlar
 uçuz = degersiz
 tutmak = saymak
 tör = değer
 yipar = misk
 kizlemek = gizlemek
 yd = koku
 belgürmek = belirmek
 ülgülemek = tartmak, terazi gibi aşağı yukarı oynamak
 bayılık = zenginlik

çigay = fakir
 bolgusuz = olamaz
 tegmek = değimek, ele geçirmek
 ogrı = hırsız
 tevlig = dolandırıcı
 algusuz = alamaz
 kişen = köstek
 yaragsız = yakışıklısız
 öküş/üküş = çok
 adım = başka
 tap = yeter, elverir
 çogi = gürültü, kavga, rezalete
 tükel = tamam, bütün
 ton = giysi, don
 yavuz = kötü
 koldaş = arkadaş
 öküncülük = pişmanlık
 tutşı = komşu
 yazuklug = yanılma, suç işleme
 buşmak = öfkelenmek, sınırlenmek
 ödürmek = seqmek
 bütürmek = başarmak
 ötrü = sonra, sonunda
 bisig = olgun, pişmiş
 ilkmak = ilhamak
 et öz/etüz = et ve öz, gövdə
 yalgal = yalan
 basa = sonra
 kiymak = vazgeçmek
 kiygan = sözünden dönen
 taki = dahi, de
 bor = şarap, içki
 işe/ise = içme
 siziksiz/seziksiz = sezmeden, şüphesiz
 birtem = sürekli, bitemeye
 yava = boşuna
 erke = ere, adama
 arkuk = aykırı
 arkuk kılınç = aykırı iş görme, inatçılık
 yana = yine, de
 arıgsız = yakışıklısız, kirli
 kılık = huy
 otun/utun = ahlaksız, çirkin, kaba
 kopurmak = yerinden kaldırma, koparmak
 tütin = duman
 busı = kızgın, öfkeli
 ulıtmak = bükmek.

Balasagunlu Yusuf, yukarıda önemli konu olarak ayırdığı *bilgi, dil ve iyilik*'ten, en çok *bilgi* üzerinde durmuştur. Bu yazının başında belirtildiği gibi, bilgiye son derece önem verme ilkesi Yunan filozoflarından Eflatun'dan, Aristo'dan, ve Müslümanlardan Türk filozofu Farabi yolu ile Karahanlı yazarlara, bu arada Balasagunlu Yusuf'a geçmiştir. Yusuf, en yüksek erdem olarak tanıttığı ve uzun uzun üzerinde darduğu, övdüğü bilgiye, insanlık niteliğini bağlayıp, onu insanı hayvanдан ayıran sınır olarak tanıyor. *Kutadgu Bilig*'in sonundaki üçüncü, son ekte, bu ilkeyi hatırlatıp hem kendini öğütlemiş, hem de bu gerçeği bize korkunç bir beyitle özetlemiştir:

*Bilig bil, kişi bol, bedüigil özüň,
Ya yalkı atangıl, kişide yıra!*

*Bilgi bil, adam ol, yükselt kendini,
Ya da hayvan adını al, insanlardan iraklaş!* (beyt: 6611)

* * *

Bu gerçekleri, ilke ve erdemleri böylece önumüze serdikten sonra, yapının XI. babında (beyt: 350–397), Balasagunlu Yusuf, kitabın adını, anlamını ve kendisinin sağlık durumunu açıklar. Tavgaç Hasan Buğra Han'a sunduğu yapının adı *Kutadgu Bilig*'dır; okuyana kutlu olsun, elinden tutup yol göstersin; "uzanıp iki dünyayı, burasını ve aහreti elinde tutan bir yapıtır; kişi yer yüzünde iken bu iki dünyayı elinde tutarsa kuta erişir." Bu açıklamadan sonra, yazar, kitabın allegorik konusunu ve bu allegoriyi oynayan dört kişiyi bize sunar: 1. Yukarda belirtildiği gibi, 1. hükümdar, bey ya da *ilig*, *Kün-Togdu*, doğru yasayı (*köni töرү*), 2. vezir *Ay-Toldı*, saadeti (*kut*), 3. vezirin oğlu ve ardası *Ögdülmış*, anlayışı (*ukuş*), 4. bunun kardeşi, zahit *Odgurmış* da dünya işlerinin sonunu (*akibet*) temsil eder. *Kün-Togdu*, "doğan güneş" tir; *Ay-Toldı*, "dolunay" dir; *Ögdülmış*, "övülmüş" (*ögmek* = övmek), *Odgurmış* da "uyanmış" (*odgurmak* = uyanmak) anlamını taşır. Balasagunlu Yusuf kendinden söz etmeden önce, gençliğe seslenerek şöyle der: "Ey genç, gençliğini boş geçirme, faydalanan, çabuk geber, doğruluk yolundan şasma."

Yusuf, otuzundan sonra sağlığı sarsılmış olan bir adamdır. Kitabını yazdığı zaman altmışına yaklaşmış bulunuyordu. Kendi anlatıstyle, otuz yaşında iken ok gibi dimdik, saçları da kuzgun tüyü gibi simsiyahı; fakat "otuzun getirdiğini elli götürmüştür", şimdi altmışa merdiven dayadığında, otuzundaki dimdik ok, kıvrık, büük bir yaya çevrilmiş, başındaki kuzgun tüyü de kuğuların ak tüyüne benzemiştir. Bu benzeri, Yusuf'un öz kaleminden çıkmıştır. Bağrı yanaktır Yusuf'un: Adım atamıyor, gözü iyi görmüyor. Tanrı'ya yakarıyor: "Ey Tanrı, beni biraz daha yaşat, bu yapımı tamamlayabilmem için bana güç, kuvvet bağısla, *Kutadgu Bilig*'imi tamamlayım; günahım çoktur, kara toprağa girdiğimde yarlıgamı bana ulaştır, bütün inanç sahiplerini de yarlıga."

* * *

Bu genel giriş baplarından sonra, XII. bapla (beyt 398) "*Kutadgu Bilig*"ın asıl hikâyesi başlar ve LXXXV. babın ortasına (beyt 6424) dek sürer. Bu

geniş hikâyede, yer yer türlü ansiklopedik bilgilere de yer verilmiştir: 1. Devletin niteliği, 2. Adaletin niteliği, 3. Baba öğütü, 4. Akıl niteliği, 5. Devlet ve ordu örgütü, 6. Başbuğ - görevli ilişkisi, 7. Doğru yasa ve hak, 8. Halk tabakalarının sınıflanması, 9. Şehirli görgüsü, 10. Devlet düzeltimi, 11. Dünyadaki ödevlerimiz ve ahret, 12. Gök cisimleri, bunların devimi, düş yorumu; v.b. Yapıldığı Kün-Togdı, Ay-Toldı, Ögdülümlü ve Odgurmış hikâyesi, yapı bakımından dört perdelik bir sahne yazısına benzer. Kesintisiz perdeler halinde olan devimleri, bilimsel tartışmaları, gidiş gelişleri gruplayıp dörde ayırarak, bu hikâyeyi dört perde halinde ele alacağız. Hiç bir düz yazı parçası bulunmayan ve sonuna dek süreli olarak koşuklu geçen bu yapıt, baştan başa özdeyişlerle doludur. I. ve II. bölümleri düz olarak anlattık, önemli özdeyişleri de sonda toplayarak asılları ile birlikte Türkiye Türkçesini de verdik, sözlük de ekledik. III. ve IV. bölümleri özetleyerek, çoğunlukla, asıllarına daima uygun olarak, sahne yazısı şekline koyduk; özdeyişleri serpiştirdik. İllerde bu yapıtin tamamı lehçe mize çevrilerek sahne yazısı biçimine sokulmuş olduğunu görmek isteriz.

3. Ana konu

I. bölüm (bap XII – XXIII, beyt: 398–1547)

Eskiden Kün-Togdı (gün doğdu) adında bir *ilig* (bey, başbuğ) vardı. Kendisi *köni töri*, yani “doğru yasa” adamı olduğu ve bilgili adamları koruduğu için yurt, gerek adalet, gerek ahlâk ve gerek geçim, gonenç bakımından iyi bir durumda idi. Beyin başbakanı (*vezir*) olmadığı için yönetim yükünün bütünü kendi omuzlarına çökmüştü. Ay-Toldı (dolunay) adında genç, akıllı ve bilgin bir yurttaş, beyin ününü işiterek ve ona yardımcı bir adam gerektiğini duyarak, görev almak üzere yerini yurdunu bırakıp başkente geldi. Uzun bir süre gurbet acılarını çekti, sonunda Küsemış (= istekli) adında bir arkadaş buldu. Bu adam Ay-Toldı'nın isteğini sarayın hacibine (mabeynici) anlattı, onun aracılığıyle Ay-Toldı saraya götürülüpmeye tanıtıldı ve uzun bir sorgu ve denemeden sonra vezirliğe atandı, böylece de Ay-Toldı sabrı ve nazik davranışın ödülüne almış oldu. Ay-Toldı,meye, bir hizmetçi olarak geldiğini, hizmet etmenin bir erdem olduğunu, kendisinin *kut'u* (saadet) temsil ettiğini, kuta erişmek için, çok kez, kızmamak, göz yummak gerektiğini söyledi. Adı olan “ay-toldı”ya (dolunay) işaret ederek, saadetin aya benzediğini, daima büyüyüp küçüldüğünü, talihe ve zenginlige inanmanın ve güvenmenin doğru olmadığını da bildirdi. Bir tartışma sırasında Ay-Toldı cebinden bir top çıkararak üzerine oturdu ve temsil ettiği saadetin top gibi oynak olduğunu, adını almış bulunduğu Ay'ın da yerini, evini, hacmini, şeklini daima değiştirdiğinden dolayı, saadetin güvenilir bir şey olmadığını bu top denemesiyle göstermiş oldu. Buna karşılık, her gün süregelen bu tartışmaların birinde, me de, temsil ettiği adaletin, doğruluk, ödül ve ceza üzerine kurulduğunu anlattı ve bunları simgelerle göstermek için, birbirine bağlanmış üç ayaklı ve dengesi tam, gümüş bir taht üstüne oturarak, eline büyük bir bıçak aldı, soluna acı Hint otu, sağına da şeker koydu. Bıçak, yargıyı; Hint otu, cezayı; şeker de ödülü simgeliyordu. Haksızlığa uğrayıp beyin kapısına sıçınan ve

adaleti onda bulanlara şeker verilecek; zorba olan ve doğruluktan kaçanlara da acı Hint otu içirilecekti; bu işte beyin yargı bıçağı keskin ve amansız olacaktı. Beyin adı, Kün-Togdı, güneşten alınmıştı. Güneş, Ay gibi küçülmek, parlaklığını değimez, aydınlatır fakat kendinden bir şey eksilmez, onun sıcaklığı ile çiçekler açılır. Güneşin burcu olan Arslan da güçlü ve ulu gönüllüdür, evren çarkında yeri değişmez. Ay'ın burcu olan Akrep, insanı sokar, evren çarkında yeri oynar.

Günler geçtikçe beyle vezir türlü konular üzerinde durup tartışmalarda bulundular: dilin erdemli, mutluluk (*kut kwlık*) gibi. Kün-Togdı, Ay-Toldı'nın düşüncelerini ve konuşmasını çok beğendi. Ona vezir giysisi ile, kılığını tamamlamak üzere, mühür, tuğ, davul, kuşak ve zırh verdi. Tüzeli, doğru ve erdemli bir yönetimden sonra, vezir yaşlandı, hastalandı ve yatağa düştü. Bey çok üzüldü, vezirini görmeğe geldi, dua etti, altın, gümüş toplamıştı, pişman oldu, fakirlere dağıttı, ağladı, fakat hekimler bir kurtuluş yolunu bulamadılar (Molière gibi Yusuf da *otacı* ve *ebci*'lerden yakınılmaktadır). Durumu ağırlaşınca Ay-Toldı, oğlu Ögdülmüş'i (övülmüş) çağırdı, onun anlayışını, anlığını denedi, gönlü kandı, sevindi ve ona son baba öğütlerini verdi (aşaşıya bakınız). Beye de bir *kumaru bitig* (vasiyetname) yazıp ona adalet ve merhametten ayrılmamasını vasiyet, öksüz kalacak oğlunu da emanet ettikten sonra gözlerini bu dünyaya kapadı. Ögdülmüş de yasa girdi ve bir süre bey vezirsiz kaldı.

Ölüm döşeğinde Ay-Toldı'nın Ögdülmüş'e verdiği baba öğütü (*ata pendi*, beyt 1278-1341; seçme parçalar):

1. *Köyül, til köni tut, Bayatka tapın,
Usanma, yarınlık ışığını itin.*
Gönlünü, dilini iyi tut, Tanrıya tapın,
Savsama, yarınki işini düzenle.
2. *Kamug edgü isiz Bayat hükümi bil,
Bayatka inangıl, Anıy tapçı kıl.*
Bütün iyilik ve kötüükleri Tanrı hükmü bil,
Tanrıya inan, Onun kulu ol.
3. *Negü kim kerekliq Anıydan tile,
Anı da adın yok saşa küçük bile.*
Ne gibi gerekligin varsa Ondan dile,
Ondan başka seninle olacak güç yoktur.
4. *Agır tut negü erse yarılgıların,
Agır kulga Teyri bu kün hem yarin.*
Ne olursa olsun buyruklarını dinle,
Tanrı senin ödülüünü verir bugün de yarm da.
5. *Yorıkıq köni tut yanılma özüyg,
Köyül, til kiçig tut, bedütme sözüyg.*
Davranışların doğru olsun, kendini yaniltma,
Gönlünü, dilini alçak tut, sözünü obartma.

6. *Özüyü otka atma bu dünya üçün,
Kişi nejin alma küçeme küçün.*
Kendini ateşe atma bu dünya için,
Kimseden bir şey alma gücünü zorlayarak.
7. *Kayu işte bolsa yorık utru tut,
Yorık utru tutsa, saya örge kut.*
Hangi işte olsa onu uz dille karşıla,
Uz dille karşılaşarsan, saadet sana bağlanır.
8. *Tiliyeni küdezbil, közüyeni küdez,
Boguzun küdezbil, halal yigil, az.*
Dilini gözetle, gözünü gözetle,
Boğazını gözetle, helâl ye, az ye.
9. *Budun munka bolsa, yırak tur, saç'a,
Kara bulgakıya katılma, kaça.*
Halk kargaşada olursa, irak dur, dağıl,
Avamın karışıklığına katılma, kaç.
10. *Kişi yası kolma, özüy kılma yas,
Neçe edgülüük kıl; hava, arzu bas.*
Başkasının zararını isteme, kendin de zarar verme,
Çok iyilik yap; heves, arzularına hâkim ol.
11. *Kayu işke kirse, çıkışlığı kör,
Çıkış körmese, iş bolur erke kor.*
Hangi işe girersen, çıkışına bak,
Çıkışı görülmeyen işler insana zararlı olur.
12. *Kali kelse övkej katıqlan serin,
Serimlik kişiniy sevinci yarın.*
Eğer öfken gelirse, katılış, sabret,
Sabırlı kişinin sevinci yarın (sonra) gelir.
13. *Ölümüğ unutma, anuk tur, sakın,
Özüyeni unutma, tübüyük'e bakın.*
Ölümü unutma, anık dur, düşün,
Kendini unutma, aslini, sonunu düşün.
14. *Kiriş körü sen, çıkış kıl neyiñ,
Sözüy sözlemegil, meger öz teñiñ.*
Girişine göre çıkışını yap malın,
Söz söyleme, eğer senin özüne denk değilse.

15. *Tiliyde çikarma bu yalgan sözüg,
Bu yalgan sözün er uçuzlar öziug.
Dilinden yalan söz çıkarma,
Yalan söz insanın özünü degersizlendirir.*
16. *Kadaş, yak yagukka yakınlık ula,
Ulugka, kiçigke sevüg bol küle,
Tuz, etmekni kiy tut, kişiye yitür.
Kardeş hisim akrabaya yakınlık ula (göster),
Büyüge, küçüğe sevgili ol, gülerek.
Tuzunu, ekmeğini bol tut, başkalarına yedir.*
17. *Bolu birse devlet, küvezlenmegil,
Usa edgülük kıl, isiz kılmagul.
Olu verirse saadet, kibirlenme,
Susa iyilik etmeye, kötülük yapma.*
18. *Tayanma tirilikke, tüş teg keçer,
Küvenme kivi kutka, kuş teg uchar.
Güvenme hayata, düş gibi geçer,
Güvenme süreksiz saadete, kuş gibi uchar.*
19. *Tiriglig yava kulma, edgü kılın,
Keçer kün içinde kerekij alın.
Hayati boş geçirme, iyilik yap,
Geçmiş günlerden gerekeni (ibreti) al.*
20. *Bor içme, fesadka katılma, yıra,
Zina kılma, fasik atanma kara.
Şarap içme, fesada katılma, iraklaş,
Zina işleme, sapıkın olmakla kara adlandırılma.*
21. *Bu bordın kopar mıñ yazukka yürek,
Zinadin kaçar kut, yüzükke sudar.
Bu içkiden hareket eder bin günaha yürek,
Zinadan saadet kaçar, (zina işleyenin) yüzüne tükürür.*
22. *Saya sözledim söz, kumaru attı,
Unitma bu sözler, köyülke biti.
Sana sözlerimi söyledim, adı vasiyyettir,
Unutma bu sözleri, gönlüne yaz.*

SÖZLÜK

köñül = gönü'l
til = dil
kõni = doğru
Bayat = Tanrı
usannmak = savsamat

itinmek = hazırlamak, düzenlemek
kamug = bütün
edgü = iyi
isiz = kötü
negü = ne gibi

adın = başka	anuk = anık, uyanık
agr tutmak = önem vermek, saygı göstermek, dinlemek	sakunmak = düşünmek
yarlıg = buyruk	tüb = dip, asıl, kök
agr kılmak = ağrılıamak, değerlendirmek	bakınmak = sonunu düşünmek
york = gidiş, davranış	kiriş = giriş, varışat, gelir
bedütmek = büyütmek, obartmak	teş = denk
ot = ateş, od	yalgan = yalan
neş = mal, şey	ucuzlamak = değerini düşürmek, alay etmek
küçemek = zor, güç göstermek, zulmetmek	kadaş = kardeş,
kayı = hangi	yak yaguk = yakınlar, akrabalar
york = uz, yumuşak	ulamak = ulamak, uzatmak, katılmak
utru = karşı	sevüp = sevgili
utru tutmak = karşılaşmak	küle = gülerek
örmek = bağlamak, örmek	etmek = ekmek
küdezmek = gözetmek, korumak	kıç = bol
köz = göz	küvezlenmek = kibirlenmek
boguz = boğaz	usamak = susamak
yimek = yemek	tayamak = dayanmak, güvenmek
mun = sapınç, bun, karışıklık	tırıglık = dirilik, yaşam
sacmak = dağıtmak, saçmak	tüş = düş
kara (budun) = avam	kivi = kısa, süresiz
yas = zarar, ziyan	yava = boş
kolmak = istemek	bor = şarap, içki
neçe = nice, çok	yıramak = iraklaşmak
hava = heves, aşk, merak	fasik = (Arap.) = fisk işlemi, sapıkın
hava arzu = merak, ihtiras	atanmak = ad almak, adlandırılmak
kor = zarar	kopmak = hareket etmek çökmek
kah = eğer	mij = 1000
katılgamak = katılışmak, kendini tutmak	yazuk = günah
serinmek = sabretmek	sudamak = tükürmek
serimlig = sabırh	kumaru = vasiyet
	bitimek = yazmak.

Bu bölümden başka özdeyişler:

Dünya :

*Bu ırsel yayig kulkı kurtga ajun,
Kilinci kiz ol, körse yaşı uzun.*

*Bu dirişmez, dönek huylu kocakarı dünya,
Davranışı kız gibi, bakarsan yaşı büyük.*

*Erej kolsa, emgek tutası barır,
Sevinç kolsa, kadgu tutası yorır.*

*Rahathlik istersen, emekle (zahmetle) komşu olarak gelir,
Sevinç istersen, kaygıya komşu olarak yürüür.*

Yasa:

*İdi edgü beglik, takı edgürek,
Törü ol; anı tüz yoritgu kerek.*

*Bey beylik iyidir, (fakat) daha iyisi,
Yasadır (törü); onu düz (doğru) yürütütmek gereklidir.*

Bilgi:

*Ukuş kadrini hem ukuşlug bilir,
Bilig satsa bilge, bilihlig alır.*

*Anlayışın değerini anlayışlı olan bilir,
Bilgi satsa bilgin, bilgili alır.*

Gurbet:

*Yatig yarlıkagil, içür bir yigü,
Ümeg edgü tutgil, ay bilge bügü!
Yabancıyı bağısla, onu içir, yedir,
Yolcuya iyi davranış, ey akıllı bilgin!*

Halka iyilik:

*Bu yaqlig bolur bu kişi edgüsü,
Kişi edgüsü ol budun yüdgüsü.
O adam olur insanların iyisi ki,
(İnsanların iyisi) halkın kaygısını taşıır.*

*Kimiñ devleti baş kötüürse örtü,
Kamug edgü kilgu budunka töri.
Kimin olgunluğu başını yukarı yükseltirse,
Halka hep iyi yasa uygulamalıdır.*

*Kimiñ elgi bolsa budunka uzun,
Silig bolgu kılık, kılıncı tüzün.
Kimin eli halka uzarsa (halkı elde ederse),
Huyu temiz olmalı, edileri de soylu.*

Kut:

*Bu kutka inanma, usa edgü kıl,
Bu kün munda erse, yarın anda bil.*

*Bu talihe inanma, iyilik etmeğü düşün,
Bugün bunda ise, yarın orada bil.*

*Saya tegse beglik, ulugluk oka,
Kiçiglik anuk tut, örüyü bolguka.
Sana erisirse beylik, ululuğu anla,
Alçak gönüllükle hazırlan ağarmağa.*

Acele:

*Kayu işke ivse uzar, kiç kalur,
İve kılmış işler ökünçlüg bolur.*

*Hangi işte acele edilirse, uzar, geç kalır.
Acele edilen işler pişmanlıkla olur (biter).*

Kız:

*Bu mundag kişiler bolur idi kız,
 Bu kız kızlıkla kaldı kız atı kız.
 Böyle kişiler çok kıt olur,
 Bu değerli nadirlikten, nadirin adı kız kaldı. (Nadire)*

Yükselme:

*Tegimsiz tapug birle, törke tegir,
 Yaragsız yaransa, kör ilke tegir.
 İllerlememiş kimse, görevi (çalışması) ile yüksek oruna erişir,
 Elverişsiz, yaransa da, kapi eşigine varır.*

Uz Dil:

*Akar suv, yorık til, bu kut turmadı,
 Ajun tezgürler, yarıp tinmadı.
 Akar su, uz dil, ve kut, durmadan,
 Acunu dolaşırlar, yorulup dinlenmeden.*

Huy:

*Mini bulguçı kılıkla alçak kerek,
 Köyül kodktı, til sözde yumşak kerek.
 Beni (saadeti) bulanın huyu yumuşak olmalı,
 Gönlü alçak, dili de konuşmada yumuşak olmalı,*

İlimlilik:

*Özini küdezse, ayı ertmese,
 Yavuz, yunçig işke yakın turmasa.
 Kendini gözetmeli, aşırı geçmemeli (varmamalı),
 Kötü, çirkin işe yanaşmamalı.*

Denge:

*Teji birle tutsa tirilmiş neğin,
 Yorık tüzse kılıkla, kılinci yayın.
 Dengeli olarak idare etmeli derilmiş malı,
 Ustaca düzenlemeli huyunu, işini, hareket tarzını,*

Büyük-Küçük:

*Özinde ulugka tapug kılısa öz,
 Özinde kiçigke sücig tutsa söz.
 Kendinden büyük olana saygı göstermeli,
 Kendinden küçük olana tatlı idare etmeli sözünü.*

Tutum:

*Kişig satgamasa küvezlik bile,
Basıtmasa özde kiçigke külle,
Kişileri kibirlikle tahkir etmemeli,
Kendini çığnetmemeli küçüklerin gülünçüne.*

Boşuna:

*Yavalık bile borka baş sokmasa,
Yavalıkka boşlag nejin saçmaza.
Boşuna içkiye baş sokmamalı,
Boşu boşuna malını saçmamalı.*

Oyun:

*Oyunka katılmasa elgin, tilin.
Könilik öze tutsa kılık, yayın.
Oyuna katılmamalı elle, dille,
Doğruluk üzere yönetmelidir huyunu, davanişını.*

*Yayig kut kişeni bu negler turur,
Bu yaylıg basa kutnı kaçmaz, kalur.
Kaypak saadetin kösteği bu şeylerdir,
Böyle yapıldıktan sonra saadet kaçamaz, kalır.*

Yalan:

*Özüm taplamaz nej biri yalgal ol,
Muniyyda basası bu küçük kılgan ol.
Benim kabul etmediğim şeylerden biri yalandır,
Bundan sonra, zulum yapandır.*

Açgözlülük:

*Suk erse kılınçı, yig erse özi,
İvek erse kılık, uvutsuz közi.
Açgözlü ise edisi, çığ ise özü,
Aceleci ise huyu, yüzsüz ise gözü,*

Öfke:

*Buşt erse işte, yime övkelig,
Yava erse borç, ya kiygan elig.
Sinirli ise işte, öfkeli de ise,
Faydasız (olarak, boşuna) işkici ise, ya da doğru değilse eli.*

*Bu yaylıg kişiler yaramaz maya,
Ayu birdim emdi açuklug saya.
Bu türlü kişiler yaramaz bana,
Söyleyi verdim imdi sana açık olarak.*

Iyilik:

*İlig aydt: edgü bu kalkı yayı,
Tusulur bolur halkka asğı öyi.*

Bey dedi: iyinin huyu, tarzı,
Yararlı, halka faydalı olmak; budur rengi.

*Tözü halkka barça kilur edgülük,
Yana minnet urmaz kişiye külük.*

Bütün halka hep iyilik eder,
Yine de minnetini vurmaz kişiye (boşuna), soylu adam.

*Öz asığın tilemez, kişiye asığ,
Birür ol, asığın bu kolmaz yanığ.*

Kendinin faydasını dilemez, başkasına yararlı olur,
Verir o, faydanın istemez karşılığını.

Doğruluk:

*İlig aydt: körgil köni er özi,
Tili, köyli birle biriker sözi.*

Bey dedi: gör, doğru kişinin özünü,
Dili, gönüü ile bir olur sözü.

*Taşı teg içi ol, içi teg taşı,
Bu yağlıg bolur ol köni çin kişi.*

Dışı, içi gibi olur, içi de dışı gibi,
Bu insan doğru, gerçek kişi olur.

*Köyulin çıkarsa ayada urup,
Yorisa uyadmasa, yalçuk körüp.*

Gönlünü çıkarım ayasına koyarak,
Yürümelidir utanmadan, insanları görüp.

*Könilik kerek erke kopsa kutun,
Könilik attı ol kişilik, bütün.*

Doğruluk gereklidir insana, yükselmek için kuta,
Doğruluğun adıdır insanlık, inan!

İnsan-İnsanlık:

*Kız ermez bu yalçuk, kişilik kız ol,
Az ermez bu yalçuk, könilik az ol.*

Azrak değildir insan, insanlık azraktır,
Az değildir insan, doğruluk azdır.

Iyi - Kötü:

*İlig aydt: edgü iki türlüg ol,
Munıyda biri çın tutar edgü yol.*

Bey dedi: iyi iki türlü olur,
Bunlardan biri doğruca tutar iyilik yolunu.

*Bir edgü bolur, kör, anadan togup,
Yorır ol köni çın, kör, edgü bolup,
Biri iyi olur, bak!, anadan doğma,
Yürür o doğru dürüst, iyi olarak.*

*Takı biri edgü, kör, ötgünç bolur,
Isizke kılısa ol isiz kılur.*

Biri de iyi olur, bak!, taklit ederek,
Kötüye katılsa o kötülük yapar.

*Iki türlüg ol, kör, bu isiz yime,
Ikigünü bir tip isizke sama.
İki türlü olur, bak!, bu kötü yine,
Ikisi de bir deyip kötü sayma.*

*Toga isiz ol, kör, munıyda biri.
Bu er ölmegince arımañ kiri,*

Doğuştan kötüdür, bak!, bunlardan biri,
Bu adam ölmeyince temizlenemez kiri.

*Takı biri ötgünç bolur bu isiz,
İşti edgü bolsa, tüzer bu ma iz.
Biri de taklit ederek kötü olur,
Arkadaşı iyi olursa, o da yolunu düzenler.*

*Toga edgüdin tutçı edgü kelir,
Ajun budñi andın asıglar alır.*

Doğuştan iyi olandan daima iyilik gelir,
Dünya halkı ondan faydalar alır.

*Toga isiz erse ajar yok ott,
Ajunka bela ol budunka yutt.
Doğuştan kötü ise ona çare yoktur,
Dünyaya bela olur, halka da kırın.*

*Bu edgü agış teg, agır agguka,
Yavuz nej iniş ol, uçuz bulguka.*

Bu iyi, yokuş gibidir, güçtür çıkan için,
Kötü şey iniştir, kolay bulunur.

*Bu edgü oy ol, kör, isizlik bu sol,
Soluydın tamu orni, ustmah oy ol.
İyilik sağıdadır, bak!, kötülük de solda,
Senin solun cehennemin yeridir, cennet ise sağıdadır.*

Dil ve Söz:

*Kara baş yağsı kızıl til turur,
Neçe baş yidi bu takı ma yiyür.
Kara başın düşmanı kızıl dildir,
Nice baş yedi bu, yine de yemektedir.*

*Tirig sözlenmese idi ök muhal,
Meger iki türlüh kişi ol bilin,
Birisı bilsiz, biisi agın.*

*Yaşayanan hiç konuşmaması olamaz,
Ancak iki tür kişi olabilir (bunlar), bunu bil,
Biri bilgisiz, öbürü de dilsiz.*

*Biligsiz sözi yirke suv teg turur,
Akutsa suvug, yirde nimet önür.
Bilgilinin sözü yer için su gibidir,
Suyunu akutrsa yerde nimet biter.*

*Biligsiz kişi köyli kum teg turur,
Ögüz kirse tolmaç, ap ot, yem önür.*

*Biligsiz kişinin gönlü kum(sal) gibidir,
Irmak girse dolmaz, ot, yem bitmez.*

*Ayıtmalık erkek turur ay ilig,
Cevabı tişi ol, yetürse biliğ,*

*Tişike bir erkek bolur kör, eri,
Anıydın togar togsa iki uru.*

*Sormak erkektir, ey bey,
Cevabı dışıdır, bilgi (bu işe) yeterse,*

*Dişiyeye bir erkek koca olur, bak!,
Ondan, doğacaksa, iki erkek çocuk doğar.*

Boş Söz ve Boğaz:

*Kara karnı todşa, kör, ud teg yatur,
Yava sözke avnur, özün semritür.*

*Yise, todşa, yatsa bu yıldı turur,
Bu yıldı tiküdüm bu kılıcı turur.*

*Biligiği kişiler et öz yavrıtur,
Biligi birle avnur canın semritür.*

Et öz ülgi barça boguzdın kirür,
Bu can ülgi, çın söz kulaktın kirür.

*Biligi belgüsü, kör, iki neğ turur,
Bu iki bile er kızıl ej urur.*

Biri til turur, kör, birisi boguz,
Bu iki basa tutsa asğı ögüz.

Kara budunun (avamın) karnı doyarsa, bak!, öküz gibi yatar,
Boş söyle avunur, özünü semirtir.

Yese, doysa, yatsa, bir hayvandır,
Bu hayvan diye saptadığım(in) huyudur.

Bilgili kişiler gövdelerini yıpratır,
Bilgi ile avunur, canlarını semirtirler.

Gövdemin nasibi hep boğazdan girer,
Canın nasibi, doğru söz, kulaktan girer.

Bilginin belirtisi, bak!, iki seydir,
Bu iki ile insan mutlu olur.

Biri dildir, bak!, birisi de boğaz,
Bu ikisine söz geçirirse çok fayda görür.

Söz ve Susma:

*Bu Ay-Toldı aydı: söz ornu sırlı ol,
Söz ülgi on ol, sözlegüsü bir ol,*

Biri sözlegü ol, tokuzu tıdig,
Tıdig söz tüpi, aslı barça yıldig.

Ay-Toldı dedi: sözün yeri sırdır,
Sözün sayısı (bölmü) ondur, söylenebileni birdir,

Biri söylenebilir, dokuzu yasaklanmıştır,
Yasak sözün dibi, aslı hep kötüdür.

*Söz asığı bile, kör, yağız yerdeki
Yaşıl kökke yoklar, bolur tördeki.*

Kalı sözleyü bilmese til sözüg,
Yaşıl kökte erse, kör, indriür özüg.

Söz sayesinde, bak!, yağız yerdeki,
Mavi göke değer, başköşeye geçen olur.

Eğer dil söz söylemesini bilmezse,
Mavi göktekini, bak!, (yere) çağrıp indirir.

*Öküş söz eşitgil, telim sözleme,
Ukuş birle sözle, bilgi birle tiz.
Çok söz işit (dinle), fazla söyleme,
Anlayış ile söyle, bilgi ile düzenle.*

*Tilig sökse bolmaz telim öggüsü,
Sözüg öggüsü bar yime sökgüsü.*

*Kamug teprenigli bu sansız kalın,
Tanukluk birür bir Bayatig tilin.*

Dile sövmek olmaz, çoktur övgüsü,
Sözün övgüsü de var, sövgüsü de.

Bütün canlılar, bu sayısız kalabahk,
Tanıklık verir, tek bir Tanrı diliyle.

Ay-Toldı'nın beye vasiyeti (parçalar):

*Bela, küç yirinde sen edgü kilin,
Budunug sevindürgil, elgin, tilin.
Bela, zulüm yerine sen iyilik yap,
Halkını sevindir, elinle, dilinle.*

*Törü tüz, yorutgil budunka köni,
Künüğ edgü bolgay könilik künü.
Yasa düzenle, halkı doğru yürüt
Ki, günün iyi olsun, doğruluk (kiyamet) gününde.*

*Küvezlenme artuk, kötüreme köyül,
Inanç kılgu ermez bu dünya, tönyül.
Çok kibirlenme, gönlünü yükseltme,
İnanmak olmaz bu dünyaya, dön (vazgeç).*

*Kişi neyi alma, yime tökme kan,
Bu iki yazukka ulyr çıksa can.
Kişilerin malını alma, kan da dökme,
Bu iki günahтан inler (insan), canı çıkarken.*

*Saran bolma, ilig, aki bol, aki,
Kalır meyü ölməz akılık attı.
Cimri olma, bey, cömert ol, cömert,
Cömertlik ebedidir, ölməz cömertliğin adı.*

*Haramka katılma, yime kılma küç,
Kişi kanı tökme, hasım kılma öç.
Harama katılma ve zor kullanma,
Kişi kanı dökme, düşman olma, kin besleme.*

*Kiçig erken öğret ogulka bilig,
Kiçigde bilih bilse kötrür elig.
Küçüğe erken öğret, oğula da bilgi,
Küçükken bilgi öğrenirse, elini yükseltir.*

SÖZLÜK

irsel/ersel = değişken, dirişmez
yayıg = dönek
kilk = huy, gidiş
kurtga = kocakarı
erej/erinj/erinç = rahatlık, huzur
kolmak = istemek
emgek = emek, çaba
tutası = yakın, komşu
kadgu = kaygı
yormak = yürümek
idi = sahip, bey, Tanrı
takı = daha
edgürek = daha iyi
tüz = düz, doğru
yat = yabancı
yigü/yegü = yedir
ümeg = yoleu
bügü = akıllı
yaňlıg = insan, adam
yüdmek = yüklemek, yüklenmek, taşımak
baş kötürmek = başını yükseltmek
elig usamak = el uzatmak, elde etmek
sılıg = temiz, arı
tüsün/tösün = soylu
usmak = düşünmek
tegmek = değmek, erişmek
okmak/ukmak = anlamak
kiçilik = küçüklük, alçakgönüllülük
anuk tutmak = hazırlanmak
örüp/ürüp = ak
örüp bolmak = ağarmak
kayu = hangi
ivmek/evmek = acele etmek
kiç = geç
ökünc = pişmanlık
mundag = böyle
idi/edi = çok

kız = 1. kız, 2. değerli, pahalı, nadir şey
kızılık = değerliklik, nadırlık
at = ad
tegimsiz = ilerlememiş
tapug = hizmet, görev
tapucu = görevli, memur
tör = yüksek orun
yarasız = işe yaramaz, elverişsiz
il/el = kapı eşiği;
suv = su
yarık til = uz ve usta dil
tezginmek = dönmek
tunmak = dinlemek
kodku = nysal, yumuşak
küdezmek/ködizmek = gözetmek
ayı = asırı, çok
ertmek = geçmek
yavuz = kötü
yunçig = yakışmaz, çirkin
yakın turmak = yanaşmak
tej = denk
teji birle = dengeli, ölçülu olarak
tutmak = idare etmek, yönetmek
tirilmek/terilmek = derilmek, toplanmak
neş = mal, şey
york = uz, ustaca
york tütmek = ustaca düzenlemek
yan = tarz (davranış)
tapug kılmak = saygı göstermek
süçig = tath
satgamak = çığnemek, hakaret etmek
küvezlik = kibir
basıtmak = çiğnetmek, bastırmak
külmek = gılmek
yava = gereksiz, faydasız, boş
yavalık bile = boşuna
bor = şarap, içki

boşlag = boşu boşuna
 könilik = doğruluk
 öze/öze = üst, üzeri
 yayığ = dönek, kaypak
 turur = ...dir (durur)
 bu yaşıhg = bu şekilde, böyle
 basa = sonra
 taplamak = kabul etmek, razi olmak
 yalgal = yalan
 ol = olur, ...dir
 küç = güç, zor, zulüm
 kılgan = kılan, yapan
 suk = açgözlü
 yig = olmamış, ciğ
 ıvek = aceleci
 uvutsuz = utanmaz, gözü doymaz, yüzsüz
 busı = öfkeli, sinirli
 yime/yeme = dahi, de, yine
 borç = içkici
 kıyanın = eğri, doğru olmayan
 ayu birmek = söyleyi vermek
 açuklug = açık olarak
 tusulmak = yaramak, faydalı olmak
 asıg = fayda
 öj = renk
 tözü barça = her, bütün, hep
 yana = yine de
 külük = soylu, ünlü
 yang = karşılık
 körgil = gör, bak
 birikmek = bir olmak
 taş = dış
 teg = gibi
 çin = doğru, gerçek
 aya = avuç içi, aya
 urmak = vurmak, koymak
 yormak = yürümek, dolasmak
 uyadmak = utanmak
 kopmak = kopmak, kalkmak, yükselmek
 bütünmek = inanmak
 kız = azrak, nadir
 ermez = olmaz, değildir
 ötgünç = ödünç
 ötgünmek = taklit etmek, yansılamak
 isiz = kötü
 ikigü = ikisi
 samak = saymak
 toga = doğuştan
 iş = eş, arkadaş
 ma = da, dahi (pekitme edati)

iz = yol
 tutçı = daima
 budrı = budunu, halkı
 andın = ondan
 ajar = ona
 ot = ilâç, çare
 yut = yıkım, kırın
 aşığı = yükseliş, yokuş çıkışma
 ağır = ağır, güç
 agguk = yokuş çıkan
 uçuz = ucuz, degersiz, kolay
 oj = sağ taraf
 isizlik = kötülük
 tamu = cehennem
 orrı = orunu, yerı
 ustımañ = cennet
 yagi = düşman
 tirig = diri, yaşayan
 ök = hic (onay ve olumsuzlama edati)
 muhal (Arap.) = olursuz, olanaksız, imkansız
 agın = dilsiz
 yırke = yere, yer için
 önmek = bitki, bitmek
 ögüz = ırmak
 ap = olumsuzluk edati
 ayıtmak = söylemek, sormak
 tişi = dişi
 er = koca
 uri = erkek evlât
 kara (budan) = avam
 todmak = doymak
 ud = öküz
 yava = boş
 semritmek = semirtmek
 yılık = hayvan
 tikmek = saptama, tespit etmek
 et öz/etöz = vücut, gövde, et ve öz
 yavırtmak = zayıflatmak, yıpratmak
 ülüg = pay, hisse, nasip
 boguz = boğaz
 kirmek = girmek
 çin = doğru, gerçek
 belgü = belge, alâmet
 kızıl ej urmak/ej kızartmak = mutlu olmak,
 fayda görmek
 basa tutmak = hâkim olmak, sözünü geçirmek
 orun = yer
 ülüg = parça, bölüm
 sözlegüsü = söylenebilen
 tudig = alıkoyulmuş, yasaklanmış

tüp = dip, asıl, kök
 parça = hep
 yıldığ = kötü
 asıgı bile = faydası ile, sayesinde
 yoklamak = değmek, yoklamak, yükselmek
 tör = odañın en önemli yeri, başköşe
 kah = eger
 özügmek/öçükmek = çağırmañ
 öküş = çok
 telim = fazla
 tizmek = dizmek, düzenlemek
 sökmek = sövmek
 bolmaz = olmaz
 öggü = övgü
 bar = var
 teþrenigli = deprenen, canlı
 sansız = sayısız
 kahn = kalabalık
 birmek = vermek
 Bayat = Tanrı

küç = güç kullanma
 törü = yasa, kanun
 tüzmek = düzenlemek
 yorutmak = yürtmek, yönetmek
 bolgay = olsun
 könilik kuni = kiyamet günü (doğruluk günü)
 küvez/kövez = kurumlu,
 kivezlenmek = kibirlenmek
 artuk = fazla, çok, askin
 kötürmek = yükseltmek
 töňülmek = dönmek, vazgeçmek
 yime = dahi, da
 tökmek = dökmeñ
 yazuk = günah
 ulumak = ulumak, inlemek
 saran = cimri
 aki = cömert
 öç = öç, kin
 oglul = oğul

II. bölüm (bap XXIV – XXXVIII, beyt: 1548–3186)

Ay-Toldı'nın yaşı bitince, Kün-Togdı onun oğlu Ögdülmış'ı saraya çağırıp teselli etti, ögüt verdi, sonra ona "ben sana babalık edeyim, sen de bana oğul ol" dedi. Ögdülmış teşekkür etti ve babasının yazdıgi mektubu beye verdi. Bey vasiyet-mektubu okudu, gözlerinden yaş aktı. Ögdülmış de üzüldü, kalktı evine gitti, babası Ay-Toldı için "cenaze aşısı" (*yog aşısı*) yaptı, fakirlere gümüş ve ipekli kumaş dağıttı. Bey de eski vezirin vasiyetini okuduktan sonra, yurdu için doğru kanunlar (*koni törü*) yaptı, her tarası düzenledi, halkı zenginleştirdi, halk dameye dua etti.

Bir süre sonra, bey kitap okurken Ögdülmış aklına geldi ve onu saraya çağırıldı. Ögdülmış huzura çıktı, bey ona "babadan sonra felek sana neler yaptı?" diye sordu. Ögdülmış üzüntü içinde olduğunu, fakat beyi görünce yüzünün güldüğünü söyledi. Bey ona türlü sorular sordu, bilgisini denedi, Ögdülmış hepsine uygun cevaplar verdi, bey de genci hizmetine aldı ve onu yetiştirmeye karar verdi. O günlerde bey ona faydalı ve kötü şeylerin neler olduğunu sordu. Ögdülmış faydalı şeylerin: 1. iyilik (*edgülükk*), 2. utanç (*uvut*), 3. doğruluk (*könilik*); kötü şeylerin de: 1. inat (*arkuk kılınç*), 2. yalan (*yalgan*), 3. cimrilik (*saranlık*) olduğunu bildirdi. Bey bu cevaplardan memnun oldu ve ona başka bir soru sordu: "İnsan anadan mı bilgin olarak doğar, yoksa yaşı ilerledikçe mi öğrenir?" Bu soruyu Ögdülmış şöyle cevaplandırdı: "İnsan bilgisiz doğar ve yaşlandıkça öğrenir. Çalışmakla elde edilemeyen şey akıldır; Tanrı onu insanın hamuruna katar. İnsan akıldan başka bütün erdemleri öğrenir ve böylece bilgisi gelişir." Bey bu cevapları da beğendi ve genci yetiştirmeye devam etti. Onu günden güne kendine yaklaştırdı, ona inandı ve bütün işleri onun eline verdi. Sonunda da ona ün, mühür, at, koşum ve hilat vererek vezir yaptı.

Ögdülmüş doğru kanunları çıkarmağa devam etti, yurt düzeni sağlamlaştı, halkın gönencî arttı, bey de rahatladı.

Bir gün bey, Ögdülmüş'ten temsil ettiği anlayışın (*ukus*) tanımını istedi, vezir de bu tanımı söyle yaptı: "Anlayış bir meşaledir, kör için gözdür, ölü vücut için can, dilsiz için de sözdür" (*Yula ol ukuş, kör, karaguuka köz; Ölüğ tenke can ol, agın tilke söz.*) Anlayışın belirtileri de şunlardır: "Akıllı adam doğrudur, yumuşak huyludur, dingindir ve çok sabırlıdır." Başka bir gün bey, vezirine şunu sordu: "Gönül kıvancı nedir, göz kıvancı ne?" Vezirin cevabı: "Göz için, sevdığı yüzü görmek kıvançtır; gönül için arzusuna kavuşmak kıvançtır." Bunun arkasından bey şu soruyu yetiştirdi: "Sevgilinin belirtisi nedir?" Vezirin cevabı: "Göz için, bakarken her şey örtülü olabilir, fakat gönül için örtü yoktur. Seven insan yüzünden bellidir."

Bu anlayışla bilgi ve gözle gönül konusundaki konuşmadan sonra, devlet ve saray örgütü ele alınarak, beyden, yani hükümdardan, buyrukçularдан görevlilere (*tapugçı*) ve içkicibaşıya kadar bütün yönetici ve görevlilerin durumu, onlarda aranan nitelikler görüldü ve ülküsel bir saray görevlileri örgütü tablosu yapıldı. *Kutadgu Bılıg'*ın devletçilik bakımından en önemli bölümlerinden biri olan bu bapların ayrıntıları şunlardır:

1. *Beg*: Bey, doğarken beylikle doğar; görerek öğrenir. Tanrı kime beylik verirse, ona işi ile oranlı akıl ve gönü'l de verir. Bey cesur, kahraman, güçlü ve pek yürekli olmalıdır. Bilgili, akıllı, cömert ve yumuşak huylu, gözü tok, gönlü zengin olmalı; iyiye el uzatmalı, merhametli ve adil olmalı. Gınahtan sakınmalı ve temiz olmalı. Yanlış hareket etmemek için daima titiz davranış malı. Sabırlı ve dingin olmalı, aceleden kaçınmalı, ölçülü davranışan, sakıngan ve uyanık olmalı ve sözünde durmalıdır. Çıkardığı kanunlar doğru (*köni törü*) olmalı, kendi de zalim olmamalı; vefakâr olmalı, cefakâr olmamalı. Şu dört şeyden kaçınmalı: 1. Acelecilik, 2. cimrilik, 3. öfke, 4. inat. Ağızdan çıkan söz şekerden daha tatlı olmalı. Kendi, vücutça güzel yüzlü olmalı, saç sakal düzgün, yakışıklı ve orta boylu olmalı; iyi ad ve ün sahibi olmalı. Boyu çok uzun olmamalı (kısa boylu ve bodur kimseler hırçın olur). İçki içmemeli, vaktini oyuna vermemeli, kibirli olmamalı, gelenek, görenek ve yasayı gözetmeli. Kisacası, bütün erdemleri herkesten üstün olmalı. İnsanlar doğuştan birlidir, fakat bilgi edinmekle er erden yüksek ve büyük olur.

2. *Vezir*: Vezir, beylerin eli demektir; vezir iyi olursa bey rahat eder ve temeli sağlamlaşırlı. Vezir, halk arasında yükselsmiş, aklı gönlü eren ve işe candan bağlı bir insan olmalı. Bilgisi deniz gibi, kendi de çok becerikli olmalı. Soylu, bir aileden gelmeli ve dürüst davranış malı. Yasa adamı olmalı, beyin yüzünü güldürmeli. Elini halk üzerine sevgi ile uzatmalı. Namuslu, tokgözlü ve nazik olmalı. Yüzü güzel ve düzgün, kendisi de heybetli, doğru, yumuşak huylu ve adil olmalı. Hesap bilmeli, anlayışlı olmalı, yazı bilmeli, alçak gönülli, tath dilli, dingin davranışlı ve olgun olmalı. Merhametli, uyanık olmalı ve işe yarayani yaramayandan ayırt edebilmelidir. Emanete karşı titiz, erdem sahibi olmalı, kendi dengini kendisine arkadaş seçmeli. Vezir, beyin danışmanıdır. Vezir iyi olursa, hem beyin işi tam olur, hem yurt düzene girer, halk da kuta kavuşur.

3. *Sübaşı* (ordu başkomutanı): Ordu başkomutanı cesur, gözü pek, çevik, sert ve tecrübeli bir adam olmalıdır. Tedbirli, uyanık, soğukkanlı, temkinli ve aynı zamanda cömert ve sofrası açık bir üstün asker olmalıdır. Bütün malını askere dağıtmalı, dost ve silâh arkadaşı edinmeli ve etrafına seçkin kimşeler toplamalı. Kendisine bir at, silâh ve yeter giysi sahibi olmak yeter. Kahraman adı kazanıp dünyaya ün salması kendi kazanıcı olacaktır. Ailesi basit olmalı; eş, çocuk çocuk, mal mülk ikinci derecede kalmalı, çünkü asıl işi cenktir. Üstün isteğini kılıçla bildirmeli, vurmalı, almalı ve ün kazanmalıdır: "Gelin kızın sevinci düğün geceleridir; yiğit, kahraman erin övünçü savaş günleridir" (*Kelin kız sevinci küden tünleri; kör, alp er küvençi çerig künleri*). Silâh arkadaşlarına iyi bakmalı, onları her bakımından doyurmamalıdır. Ölümden korkmamalı, öcünü almadan düşmandan yüz çevirmemelidir. Asker şerefine sahip olmalı, halka karşı da alçak gönüllü olmalı, kötü dil kullanmamalıdır. Heybetli, fakat kibirli olmamalıdır. Ordu siyasetini bilmelidir. O, düşmana karşı domuz gibi inatçı, kurt gibi güçlü, ayı gibi azlı ve yabanlığı gibi kineci, kırmızı tilki gibi hileci olmalı, deve aygır gibi de öç gütmelidir. Saksagandan daha ihtiyath davranış malı, gözünü kaya kuzgunu gibi uzaklara çevirmelidir. Aslan gibi alicenap olmalı, baykuş gibi, geceleri uykusuz kalmalıdır. Tuzu, ekmeği ve yemeği bol; atı, giysisi ve silâhi da buna göre olmalıdır. Doğru söylemeli ve sözüne güven katmalıdır. Dırışken ve kesin kararlı olmalı ve askerlerini tutabilmelidir; seçkin askere ve keşif kollarına önem vermelidir. Konak yerlerini ve nöbet işini düzenlemeli, sorguya çekmek üzere düşman askeri (*til*) yakalamaya ve düşmana *til* vermemeye çalışmalıdır. Savaşa acele etmemeli, tedbir almalı, düşmanı rahat bırakmamalıdır. Elçi göndererek barış yapmağa çalışırken düşmanı sözle oyalamalı ve asker toplayarak savaşa girmelidir. Düşmana yahin hücum etmeli, ağırlığını düşmana bırakmamalıdır. Pusuya yatmasını, düşmanı yiğit asker göstermesini bilmeli; önce uzaktan okla, sonra yakından kılıç ve balta ile savasmalıdır. Düşman kaçarsa onu ölçülü olarak izlemeli, esir yakalayan askeri övmeli ve ona ödül vermelii, yaralanan askerlerine iyi bakmalı, yara sarmalı, ölen varsa ailesine bakmalıdır. Böyle bir insan orduya baş olursa, bey, yurt ve halk iç ve dış güvene erişir. Vezirle ordu başkomutanı yurdun düzenini ve dizginini ellerde tutar, vezir kalemlerle, başkomutan da kılıçla. Yurdu alan onu kılıçla almıştır. Yurdu tutan da onu kalemle tutmuştur (*Kılıç birle aldı, kör, il alguçı; kalem birle bastı ol il basguç*). Görüldüğü gibi, bu *sübaşı* bölümünde, Balasagunlu Yusuf, yaşadığı çağın bir genelkurmay başkanı bilgisini önmüze sermiş bulunmaktadır: Ordu örgütü, asker, silâhlar, savaş, strateji, taktik, ordu ahlâkı v.b., kendi ansiklopedik bilgisinin salt bir bölümü olarak.

4. *Ulug hacib* (ulu mabeyinci): Güvenilir, doğru ve iyi bir kişi olmalıdır. Soyu temiz, gözü tok, anlayışlı, bilgisi geniş, yeyintiye karşı sert, ince davranışlı, uyanık, yakışıklı, üstü başı temiz, gönül sahibi, dili yumuşak, güler yüzlü, alçak gönüllü, kulağı delik, sabırlı, erdem ve kalem sahibi olmalıdır. Kısaca, kendisinde şu on erdem bulunmaktadır: 1. keskin göz (*yiti köz*), 2. delik kulak (*sak kulgak*), 3. geniş gönül (*kig köñül*), 4. yakışıklı yüz, 5. sevimli görk, 6. orta boy, 7. uz dil, 8. anlayış (*ukuş*), 9. akıl (*ög*), 10. bilgi (*bilig*), davranışları da bunlara denk olmalıdır. Yasa, usul ve töre-

nin yerine getirilmesini bilmelidir. Devlet saymanına, görevlilere, gelen giden elçilere, bunların kılavuzlarına, törenlere, fakir fukaranın dileklerine dikkat etmeli, haksızlığın önüne geçmeli, uygunuz kişilerin hakkından gelmeli, her işte ihtiyatlı davranışmalı, yalancı olmamalı, kötü huyları olmamalı, sıra saklamasını bilmeli, görmemesi gereken şeyleri görmemiş gibi olmalı ve kendisine hâkim olmalıdır. Beyine karşı gereken saygıyı beslemeli ve onunla konuşma yol ve yöntemi bilmelidir. Ulu hacib, vezirin yardımcısı sayılır.

5. Kapug başçısı (kapı amiri ve teşrifatçı): Sadık olmalı, protokol yollarını bilmeli; gece saray nöbetçilerini gereken yerlere dikmeli, nerden geldikleri belli olmayan yabancıları soruşturmalı, sabahleyin de görevlileri toplayıp beyin huzuruna çıkarmalı, sonra saray görevlilerinin dileklerini toplayarak beye bildirmeli, ödül ve üstelemeleriyle görüşmeli, beyin buyruklarını gerekenlere bildirmeli; yemek tepsisini denetlemeli, beyin ününü sanını yemek konusunda da yüksek tutmalı, şarapçayı, döşekçiyi, aşçıyı, tuğcuyu gözetlemeli, doğancıyı, avcı ve okçuları da daima hazır bulundurmmalıdır. Bunlarla daima ilgilenmeli, haklarını vermelii ve her türlü gereksemelerini karşılamalıdır. Disiplini sıkı tutmalı, fakat her işte haktanır, alçak gönüllü, tatsı dilli ve güler yüzlü olmalıdır. Savaşta, avda, cirit oyununda ve yurt gezilerinde beyi korumalı, muhafiz alayının düzenlenmesinde başkomutan'a yardım etmelidir. Zaten kapı amiri, birçok alanlarda, başkomutanın yardımcısı sayılır.

6. Yalavaç (elçi): Dışa gönderilecek elçi seckin, anlayışlı, bilgili, serin kanlı, terbiyeli, görgülü, ince davranışlı, konuşmasını bilir, güvenilir, doğru, devletine ve beyine içten bağlı, ince düşünüşlü olmalıdır. Çok kitap okumuş, kafası dolu, söz söylememesi bilen, şiirden de anlayan, kendisi de şair olan bir kişi olmalı, astronomiden, hekimlikten, düş yorumlarından, söz yorumundan, hesaptan, geometristinden de anlamalı. Tavla ve satranç oyunlarını da bilmeli, usta ciritçi, okçu, kuşcu ve avcı da olmalı, kısacası her alanda geniş bilgi ve edi sahibi olarak tanmış ve sivrilmiş bulunmalıdır. Böyle bir adam hem devletinin hem beyinin yüzünü ağartır, değerini yükseltir, böyle olmazsa dış memleketlerde yurdun değeri düşer. Elçi sıra saklamasını bilmeli. İçki içmemeli ve özünü baskı altında tutmalıdır, çünkü "şarap karına girerse, sözü dışarı çıkarır, bu çıkan söz de kendisini yakar" (*Karınka sücig kirse çikrur sözüğ, bu çikmiş söz ök yandru örter özüg; örtemek = yarmak*). Elçi yakışıklı, boylu boslu, belleği güçlü, konuşkan, fakat sıra saklama alanında ağızı sıkı olmalıdır.

7. Bitigci ulmga (saray kalemi yazmanı): Her şeyden önce, saray yazmanı sıra saklamasını bilmelidir. Bu bakımından yazman, vezirin yardımcısı sayılabilir. Devletin ve sarayın bütün sırları bu iki kişide bulunur; ağızları sıkı olmalıdır, çünkü "ağzını bir in say, sözün oradan çıkarsa seher yeli gibi olur" (*Bu agzin misali üğür sanı teg; sözün çıksa andın seher tani teg; sabah, akşam seen serin yel*). Yazman bilgili ve akıllı, yazısı güzel ve uslup sahibi olmalıdır. Elçi konuşmasını bildiği gibi, yazman da yazmasını bilmeli. Gözü tok olmalı, tamah bilmemeli, altın ve gümüşe kapılmamalı, görevine bağlı olmalı. Yazman da içki içmemeli; içki içenin elinə sıra ve yazı işi bırakılmaz.

8. Agıcı (hazinedar): Altın ve gümüş cana ilaç olduğu için, hazinedarın doğru ve güvenilir bir adam olması gereklidir. Bu adam, altın gördüğü zaman yüreği yumuşayıp ahlaklı bozulmamalı; çok mal görmüş, gözü doymuş ve Allahtan korkar olmalıdır. Hesabı haramdan ayırdı etmemeli. Bu işe gönlü ile bağlı, uyanık, ihtiyatlı ve anlayışlı bir kişi olmalıdır. İçki içmemeli, çünkü içkili insan cömert davranış gösterir, malı şuna buna dağıtır. Hazinedarın, bunun tersine, eli sıkı olması gereklidir; o, beyini zengin etmemeli, daima uyanık olmalı ve malı hesaplı tutmalıdır. Akıllı ve zeki olması vazgeçilmeyen bir koşuldur, çünkü hesap akılla yapılabilir. Hazinedarın aynı zamanda iyi bir sayman ve hesap kaydını iyi bilen bir adam olması gereklidir. Yılını, ayını, gününü bilmeli, hesapları buna göre deftere geçirirmeli; her şey kayda bağlı olmalıdır; söz ancak yazılmakla kahr, yoksa uchar. Hazinedar yalnız hesap bilmekle kalmamalı, hendese de bilmeli, derin hesaplar hendese ile yapılmır. Hazinedar, bilgili, akıllı, davranışları da doğru olmalıdır. Gözünü iyi gözetlemeli, dilini de iyi tutmalıdır. Her şeyin değerini ve alışveriş yapmasını bilmeli, savsaklama alan kaçınmalıdır, para verilme emri çıkışına alacaklıya hemen parayı ödemelidir.

9. Aş-başçı (aşçıbaşı): Ruhu ve eli temiz, güvenilir ve olgun bir adam olması gereklidir; yoksa beyin yemesi içmesi tehlikeye girer. Yemekleri zevkle ve vaktinde hazırlamalı, üşenmemeli ve emeğini esirgememelidir. Ömür değil, yemek azızdır. Aşçıbaşıının yüzü, kiyafeti temiz ve gözü tok olmalıdır. Kirden, pislikten kaçınmalıdır. Eli daima temiz olmalıdır. Yamaklarının temizliğine de dikkat etmelidir. Sadık olmalı, beyini çok sevmeli, yemek vaktinde elini çabuk tutmalıdır, sofra göreneğini iyi bilmemeli ve kusurda bulunmamalıdır.

10. İdişçi başı (içkicibaşı): Uzun yıllar denenmiş, güven kazanmış, gözü, gönlü tok, doğru bir adam olması gereklidir. İçki hazırlamasını ve onu iyi muhafaza etmesini bilen biri olmalıdır. Elinde üç türlü içki bulunmalıdır: Sindirim içkisi, kuvvet içkisi, ve müshhiliçkisi. Kuru ya da yaş meyva, içki ve şarap hep onun elinden geçer. Bundan dolayı aşçı ve içkicinin temiz ve güvenilir kimseler olması gereklidir; bunların bilgili ve akıllı olmaları da vazgeçilmeyen bir koşuldur. İçkicibaşı çok titiz olmalıdır, içkiyi kendi eli ile karıştırmalı ve mühürleyerek saklamalıdır. İçkiye karıştırılan otları da iyi seçmeli ve kendi eli ile katmalıdır. Gül balını, gül şurubunu kendi yapmalıdır. İçki dağıtan kadehçileri (saki) güzel yüzlü gençlerden seçmeli, fidan boylu, beyaz tenli, kırmızı yanaklı bu gençlere renkli ipek elbiseler giydirmelidir; sunulan içkilerde de kıl, tüy gibi şeyler bulunmamalıdır.

Saray görevlilerinin ülküsel nitelikleri böylece uzun uzadıya görüşüldükten sonra, bu görevlilerin (*tapugçı*), beyler üzerindeki hakları da bu münzara sırasında ele alındı. Önce Ögdülmüş,meye, "kollar üzerinde beyin hakkı var da, beyler üzerinde kullanan hakkı yok mu?" diye sordu. Bey de, vezirinden, bu hakların neler olduğunu söylemesini istedi. Bu buyruk üzerine Ögdülmüş bu hakları birer birer sayıdı: 1. Bey, görevliyi işe koymadan önce ona giyecek vermelii, onun yiyecek ve içeceğini hazırlamalıdır; 2. görevliler canla başla beyi korudukları için, bey onların hakkını ödemeli onlara sevecen davranış malı; görevli kapıda umut ile hizmet eder, bey onun umduğunu

İti vermezse iyiseverlik gider; 3. bey, görevliye, işe yaradığı oranda bağısta bulunma-
lı, hizmeti oranında da onun hakkını vermelidir; 4. görevde iki türlü insan bulunur,
biri hür, biri kul. Kul, kendi isteği dışında hizmete alındığı için, dayak yiyebilir, fa-
kat hür görevlilere iyilik yolunun daima açık tutulması gereklidir; 5. faydalı insan, kul
bile olsa, oğuldan daba yakın olduğu için, bey, kula da merhamet göstirmelidir;
6. Asker, beylerin kanat tüyü olduğu için, askerlere iyi bakmak gereklidir; yurdu tutan
som altın ile kılıctır, orduya daima memun etmeli.

Genel olarak da, halktan ve ordudan aldığı yardıma karşılık, beyin daima cö-
mert olması gerekmektedir. Dünyanın her yerinde “cimri sövülür, cömert övülür”
(*saranka söküş, akka ödü*).

Bu münazara ve tartışmalardan sonra, bey, *ukuş* (anlayış) sahibi vezirin göster-
diği yoldan yürüyerek, gönüünü doğrulttu, iyi ve doğru kanunlar çıkarttı, yurdunu
kalkındırdı, kurt ile kuzu eşit oldu. Vezir, can yakıçılığın ve kırıcıılığın nedenlerini
savsama-boşlamada (*usal bolmak*), zayıf kisilerde (*basıncak er*) ve tamahta (*suk*) bu-
larak, hunlarımeye anlattı. Bey düşündü, bu işleri yoluna koymak için Ögdülmüş'e
bir yardımcı bulmak gerektiğini duydular, ve vezire, akrabaları arasında böyle bir kim-
senin bulunup bulunmadığını sordu. Ögdülmüş, “var, adı Odgurmuş'tır (Uyanmış),
akillidir, ama kendini ibadete vermiş bir zahittir, dağa çıkararak inzivaya çekilmişdir.”
dedi. Bey, Odgurmuş'a mektup yazıp, ona vezirinin eliyle ulaştırılmasına karar verdi.
Bu bölümdeki özdeyişlerden:

*Ata pendini sen katig tut, katig,
Kutadgay künög birge künde tattig.*

*Baba öğütünü sen sıkı tut, sıkı,
Kutlu olur günün, verir (sana) her gün tat.*

*Atayı anayı sevindür, tapın,
Yanut birge tapguñ, tümen miy asig.*

*Atanı, ananı sevindir, onlara hizmet et,
Karşılık verir hizmetin, onbinlerce fayda.*

*Kimi emgek ıdsə saya belgülüg,
Unutma ol emgeknı, bolma ölüg.*

*Biri belli bir emek salarsa sana,
Unutma o emeği, ölü gibi olma.*

*Uruglug kişi ölse, urğu kalır,
Soylu kişi ölse, soyu kalır.*

*Kamu bolgu neyke bolur belgü tej,
Kiçigde bedüğince ol bolgu tej.*

*Bütün olacak şeylerin (kendi) belirtisi olur,
Küçüklükten büyüyünceye kadar (kendi) belitisi olur.*

*Tiri bildiğ altun, yiyü bilmediğ,
Bu altun yiğip bir nelük birmediğ.*

*Altın dermesini bildin, yemesini bilmedin,
Bu altını yiğip, bir (tanesini) niçin vermedi? (başkasına)*

*Ukuş ol anı yalıgık öğrenmedi,
Tadu birle kılıp törütür idi.*

*Anlayış, insanın (çalışmakla) öğrenmediği şeydir,
Tabiatı ile karıştırarak yaratır Tanrı.*

*Köni, çin kişi bolsa közke süre.
Doğru, dürüst kişi bulursan gözüne sür.*

*Bu emgek neçe bogrı, egni üçün,
Tirer nej, yimez, ölse emger kücün.*

*Bu nice emekler boğazı, sırtı içindir,
Mal derler, yiyez, öldüğünde zulmün azabını çeker.*

*Aya beg, işig iş biliğlike bir,
Yaraglıg köni, tüz yoraklıka bir.*

*Ey bey, işi, iş bilene ver,
Yarayana, doğru dürüst hareket edene ver.*

*Biligsizke devlet kelür erse kut,
Budun barça buzlur bolur, ilke yut.*

*Bilgisize devlet, saadet gelirse
Bütün halk bozulur, yurt için de yıkım olur.*

*Kişi köngli bag ol, yaşargu suvi,
Bu begler sözi birle edgi savı.*

*Kişinin gönlü bir bahçedir, onu yaşatan su,
Beylerin sözü ile iyi savlarıdır.*

*Bagırsak Bayat, kör, ödürmiş kulın,
Kişide ukuş birle kılkin tilin.*

*Aciyıcı Tanrı, bak, seçtiği kulun
Gidişini ve dilini anlayışla kösteklemiştir.*

*Bilig seçildi kişi yıkıldıñ,
Biligde bedüdrek negü bar adın?*

*Bilgi ayırdı insamı hayvandan,
Bilgiden daha büyük başka ne var?*

Ukup tiylayu al kişi arbuzı!

Dinleyerek anlamaga çalış, insanların karpuzu!

Eşitmek ked ol sözlemekte körü.

Dinlemek elbette söylemekten üstünür.

Eşitmek bile boldı bilge kişi.

Dinlemekle insan bilgin olur.

Sözüğ sözlemese sav altın sanı,

Bakır boldı tildin çikarsa ant.

Söylenmeyen sözü yerdeki altın san,

Bakır olur dilden çıkarırsan onu.

Kör, arslan bolu birse utka başı,

Bu it barça arslan bolur öz tuş.

Bak, aslan itlere baş oluverirse,

Bütün itler arslan olur karşılarındakine.

Tanuk kayda bolsa bu hüccet anuk.

Tanık nerede ise hüccet oradadır.

Kılıç baldu boldı bu il sakçısı.

Kılıç, balta yurdun koruyucusu oldu.

Urup berge başı büter, terk sôner,

Tilin sökse bütmez açığı yılın.

Vurulan kamçının başı (yarası) kapanır çabuk, sôner.

Dilin yırtıldığı ise kapanmaz, acır yillarca.

Bitip kodmasa erdi bilge, bügû,

Bizinde ozaklı kim erdi tigü?

Yazıp koymasalardı bilgeler, hakîmler,

Bizden öncekilerden kim söz edebilirdi?

SÖZLÜK

end (Fars.) = öğüt

zatig = katı, sıkı

tatig = tat, lezzet

tapınmak = hizmet etmek

yanut = karşılık, yanıt

tapug = hizmet

tümen = 10000

tümen miğ = 10000×1000

asig = fayda

emgek = emek

ıdmak = salmak

belgülük = belli

ölüg = ölü

uruglug = soylu

urug = soy

nej = mal, şey

tej = denk, eşit, kendi; iyelik eki

bedümek = büyümek

tirmek = dermek

nelük = niçin, neden

yalnuk = insan

tadu = insanın tabiatı

törütmel = yaratmak

ıdi = sahip, Tanrı

çin = doğru, dürüst

bogus = boğaz

egin = sırt
 emgemek = zahmet, sıkıntı çekmek
 küç = güç, zor, zulüm
 tüz = düz, dürüst
 yorıhg = hareket eden, yürüyen
 bareca = bütüm
 il = yurt, memleket
 yut = yıkım, felâket
 sav = kışsa, özdeyiş
 bagırsak = merhametli, acıycı
 Bayat = Tanrı
 ödürmek = seçmek
 kişemek = kösteklemek
 kulk/kuluk = gidiş, huy
 yılkı = hayvan
 bedriürek = daha büyük
 adın = başka
 ukmak = anlamak
 tuylamak = dinlemek
 arbuz = karpuz
 ked = elbette; pekitme edati

eşitmek = işitmek, dinlemek
 körül = göre fazla, üstün
 sav = yer, toprak
 it = it, köpek
 tuş = bir şeyin karşısında
 kayda = nerede
 anuk = hazır, orada
 baldu = balta
 sakçı = koruyucu, saklayıcı
 urmak = vurmak
 berge = kamçı
 bütmek = bitmek, yara kapanmak
 terk = çabuk, tez
 sökmek = yarmak, yırtmak
 açıg = acı
 bitimek = yazmak
 kodmak = koymak
 bügü/bükü = hakim
 ozaklı = öneki
 timek = demek, söz etmek.

III. bölüm (bap XXXIX – LXVII, beyt: 3187–4933)

Odgurmuş'a mektup yazmak için, bey, divit kâğıt istedi. Sözüne Tanrı adını anarak başladı, Odgurmiş'in erdemlerini, zekâsını, anlayışlı olduğunu işittiğini ve memnun olduğunu söyledi. Sonra sözlerine şöyle devam etti: "Sana Ögdülmüş'i gönderiyorum, onunla birlikte bana gel. İbadet için tek başına dağa çıkmışın, fakat bu ibadet uzun sürmüştür. Gel burada yaşı; akraba akrabadan faydalansın. Bilgi edin. Bilgisiz olarak edilen ibadetten fayda gelmez. İki türlü insana insan derler: biri öğreten, öbürü öğrenen. Üçüncü türü hayvandır, bundan kaçın. Bilgisizin ibadetinden, bilgiliinin uyumasının sevabı daha çoktur. Köy ve şehir içinde yapılacak çok ibadet vardır. Gel, halka faydalı ol. Yetim, dul, güçsüz, kör, kötüüm, topallara yardım etmek, fakirlere para dağıtmak da ibadettir. Başkalarına faydan dokunsun, gel! Farz namazlarını da cemaatla kıl. Gel, halk topluluğundan uzak kalma". Bey, yazdığı bu mektubu veziri Ögdülmüş'e verdi. O da onu alıp evine götürdü ve yattı.

Tuma torku kalkan kötürdiuşun,

Yaruk yüz küler teg yarudi ajun.

(Güneşin) fişkiran kalkanı (yüzünü örten) ipek kumaşı omuzuyla sıyırip attı,
Güler parlak yüz gibi acun işidi.

SÖZLÜK

tuma = fişkiran
 torku = ipek kumaş
 kötürmek = sıyırip atmak

uşun = omuzun ucu
 yaruk = parlak
 yarumak = işimak

Sabah olunca Ögdülmış kalktı, atına binip dağa çıktı, Odgurmuş'ın kapısını caldı. Odgurmuş ibadetini bırakarak geldi kapıyı açtı, Ögdülmış'le kucaklaşarak öpüştü, onu içeri aldı, akrabalarını sordu, niçin dağa çıkıp yanına geldiğini anlamak istedi. Ögdülmış onu özlediğini, onun dünyadan çekilmiş yaşamamasını artık istemediğini, şehrde inmenin doğru olacağını bildirdi. Böylece münazara başladı:

ÖGDÜLMİŞ: İnsan kendi isteği ile yol yürürse sıkıntı çekmez. Niçin kendine böyle eziyet ediyorsun?

ODGURMIŞ: Dinimin esenliğini, kendimin kurtuluşunu bu yolda gördüğüm için. Dünya işleriyle uğraşan kimse ibadet ve ahiret işini yerine getiremez.

ÖGDÜLMİŞ: İnsan, hayatında kendini yükseltmek ve adını yaşatmak için başkalarına faydalı olmalıdır. Evlenmeli ve çocuk çocuk sahibi olmalıdır. Öldükten sonra evlâdi kalan bir baba için "yaşamıyor" denemez.

ODGURMIŞ: Eğer çocuk çocuk iyi ve hayırlı olursa, bu iş senin dediğin gibi olur. Fakat evlât hayırsız çıkarsa, hayatı seni inletir. Çoluk çocuk insana düşmandır, küçük bir sineğin kocaman file düşman olduğu gibi. Düşman küçüktür diye onu hiç küfürmememeli.

ÖGDÜLMİŞ: Doğru, insanı dalga uykusundan uyandıran düşmandır. İyi insanın düşmanı belli olur. Düşman ile çarpışa çarpışa insanın adı büyür. Fakat unutma, cefa edenlere karşı ses çıkmadan vefa göstermelisin; sana kim sövere onu övmelisin. Can yakıcıları bağıtlamalısın, din yolu budur. Dağdan in dünyaya katıl. Tek başına burada kapanmaktan ne fayda umuyorsun? Sen erinci, isteği ve ergiyi gözünle görmedin, gümüše, altın sahip olmadın. Ne buldun ki sonra ondan vazgeçtin? Erkek o kimsedir ki, bir isteğini bulur ve ondan mertçe yüz çevirir.

ODGURMIŞ: İsteğin nedir, ne yapmamı istiyorsun?

ÖGDÜLMİŞ: Bey seni gereksiz. Çağrıçı olarak beni yolladı. (mektubu verir).

ODGURMIŞ: (mektubu okuduktan ve bir süre düşündükten sonra) Bana bir akıl öğret; ne yapmalı?

ÖGDÜLMİŞ: Bey, tüzelî ve haktanır bir beydir. Böyle bir insanın yüzünü gören kutlu olur. Doğruluğa dayanan yasa bu gökün direğidir. Gönül kimi severse, göz daima onu görür; göz nereye bakarsa, orada o uçar. Bey seni görmek istiyor; "gidelim" demekten başka bir sözüm yoktur. Bana danışın, fikrimi sordun. İyi, ben bu işte kendi yararımı düşünmüyorum. Danışmada kendi yararını düşünelerle görüşmek doğru değil. Ben halkın düşünüyorum. Kalk, şehrde inelim, insanlara karış, onlar gibi yaşa, Müslümanlara faydalı ol, onların işini gör, cennette yerin olur.

ODGURMIŞ: (dünyanın *akbet*'ini temsil eden Odgurmuş, dünyanın *ayıplarını*, yani kusurlarını uzun bir monologla anlatır; *Odgurmuş*, dalgadan uyanmış, gerceği anlamış demektir, *odgurmak/odgarmak* = düşünce sonunda anlaması): Bu dünya

kendisini sana çok sevdi; onun için bu ayılar sana erdem gibi görünmüştür. Adem cennette günah işleyince Tanrı bu dünyayı ona zindan yaptı. Bu dünyanın saadeti insanı Tanrı'dan uzaklaştırır. Din için asıl yıkım budur. Alçak gönüllülük ancak fakirlikle sağlanabilir. Dünya malını toplamak neye yarar? Dünyaya çiplak gelmiş olan insanı bu dünyadan yine çiplak gidecektir. Dünyayı gonenince dini yüzüstü bırakır. Bu dünya malının üç niteliği vardır: O, ya helâl, ya şüpheli, ya da haramdır. Hayatın ucu nimet ise, dibi mihnettir; başı mihnât ise, sonu nimet olur. Akıllı ve ağırbaşlı insan, gelecek olanı hazırlar. Bu dünya misafirhanesinde çok fazla şey aranıza. Yeryüzündeki bütün tadım ve eğlence şu üç şeyden olmadır: 1. Yemek-içmek, 2. erkeğin avutarı kadın, 3. sağlıklı yaşamak. Bunların en gerekliliği, sağlıklı yaşamaktır. Yemek-içmek zevki üç parmaklık boğaz içindir (*bu tatgin üç ernek boguzka turur*). Kadın zevkini de sıkıntı izler. Yeryüzünde insanı üç düşman bekler: 1. Dünyanın kendi, 2. gövde, 3. şeytan. Şeytan din hırsızıdır. Gövde ise tam bir av köpeğine benzer; semirirse sahibinin hakkını tanımaz, azar. Yaşamın bütünü tam üç gün sürer: Dün, bugün, yarın; bundan ötesi birkaç düş ve gecedir. Bundan başka daha ne varsa onu yaşam sayma. İster şeker, helva, ister arpa, dari, yemiş olsun, doyup yatan sabah yine aç kalkar (*şeker, helva yigili, ya arpa, üyür, todup yatsa, tayda yana aç turur*). Geçmiş ile gelecek arasını bir düşün, yaşarken sesini bu kadar yükseltme (*keçürmiş keçürgü ara bir tüşün, tırılıkka munça bedütme ünүү*). Yaşamla ölüm arasındaki bir karış yolda koparılan bu gürültü değer mi?

ÖGDÜLMİŞ: Yazıklı kulunu Tanrı daima yarlıgar. Dağa çıkmak gerekmeyez. Bütün halk işini bırakıp dağa çekilirse, dünya bozulur, insan soyu yok olurdu. Ahiret dağda değil, dünyada, yeryüzünde kazanılır, insanlar arasında yaşamakla. Tanrı, bütün bu halk için iki ev yaratmıştır: Biri cennet, öbürü cehennem. Kula da iki göz ve iki kulak vermiştir; biri ile dünyaya bakarsa, öbürü ile ahirete bakmalıdır. Tanrı kula iki de el vermiştir; birini bu dünya için kullanırsan, öbürünü ahiret için kullan. İki dünyayı da Tanrı yarattı, birini bulunca koş, öbürünü de ara. Tanrı, kulunu açıkan ve doyan yaratık olarak dünyaya koydu; yemek ve giysi yaşantı ilâclarıdır. Helâl dünya ağızı bulmak gereklidir. Yalnız ibadete güvenerek, ibadette aşırılığa gitmemeli. Bunları cevapla, kanarsam seni bırakıp geri dönerim.

ODGURMIŞ: (başını elleri arasına alıp bir süre düşündükten sonra): Ey kardeş sana zahmet oldu ama gönlüm, anlattığın işi beğenmedi, oñdan çekiniyor. Gönülün beğenmediği işe girmek tehlikelidir. Beni özürlü görmeni dilerim. Kendini Tanrı kulluguña vermiş bir kimseñin, insana kulluk etmesi yakışır mı? Sen şere döñ, gerektiğinde ben seni arar bulurum.

ÖGDÜLMİŞ: Ben seni zorlamam. Ama, beye bir ceyap yaz, beni utandırma.

ODGURMIŞ: (divit, kâğıt alarak beye mektup yazar): Tanrı adıyla, ey bey! Tanrı'ya övgü olsun. O birdir ve vardır. Yeri, göğü O yarattı. Yarattığı kubbe evin içi balıktan yapılmıştır ve karanlıktır; yalnız O'nun egemen gücü bu evi güneş ile aydınlatır. Altı kara toprak ile mavi sudur, üstü süzülmüş yel ile ateşteşir. Bey'e duaci

olarak bu mektubu yazıyorum; ey tez anlar insan, sana selâm eder, sağlık dilerim. Bana bağışladığın mektubu okudum, fermanında yazılı öğütleri öğrendim. Fakat düşündüm, ben oraya gidersem, saydığınız iyiliklerin arkasından kötülükler gelecek. Çünkü, bir kere ben istedığınız hizmet ve görevleri bilmiyorum. Bende görenek, düzen bilgisi (*törü toku*) yok; bu bilgiden yoksun olan görev alamaz. Sonra, şu üzücü dünya beni çok üzecektir. Kulun kula kulluk etmesi yakışmaz. Elimde olan şeyler, yiyecek ve giyecek bana yeter. Bunları yaradan Tanrı bana eksik etmez. Ben ölümsüz bir yaşam isterim, ihtiyarlığı olmayan bir gençlik isterim, daima diri ve sağ olmak isterim, tükenmez bir zenginliğe sahip olmak isterim. Bu dört isteğimi sağlayacak gücünüz varsa, gelir size kulluk ederim. Bu gidecek can bir emanettir, emanet olan bir şey başkasına bırakılmaz. Ey beyim, dalgıda olma, burada ben sana duacı olayım, sen kendine faydalı ol, sana ve bana insanlardan fayda yoktur. Beni kendi halime bırak (mektubu tamamlar, katlayıp bağlar, Ögdülmüş'e verir ve der): Bak, sözümü yazdım, sana anlattıklarımı da bunlara katarsın, beni kendi halime bırak. Sen elçisin, elçi işittiği sözü olduğu gibi anlatırsa ona ölüm ve ceza yoktur.

ÖGDÜLMİŞ: Söylediğin sözlerin hepsini işittim. Şimdi bana izin ver, mektubunu beye götüreyim, fakat, iyi biliyorsun, o beni buraya gönderecektir. Sen oraya gitmedikçe o rahat edemeyecektir.

ODGURMIŞ: Kardeşim, böyle söyleme. Ben oraya gitmem. Zahmet edip yine buraya gelme.

ÖGDÜLMİŞ: Sana söyleyecek başka sözüm yok. Artık gidiyorum.

Odgurmuş kardeşini uğurladı. O da atına binerek geri döndü. O akşam evinde dinlendi,

*Yaşık yırke yandı, yüzin kızıldı,
Kalık meyzi kiş teg bolup örledi.*

*Acun türtti yüze kömür teg bodug,
Körür köz yumuldu, udidi odug.*

Güneş yere doğru eğildi, yüzünü gizledi,
Gökün benzi samur gibi belirdi.

Dünya yüzüne kömür gibi boyalı sürdü,
Görür gözler yumuldu, uyanıklar da uyudu.

SÖZLÜK

yâşık = güneş

yanmak = yana dönmek, alçalmak

kahk = gök, hava

meniz = beniz

kış = samur

örlemek = belirmek

türtmek = sürmek, sıvamak

bodug = boyalı

udımk = uyumak

odug = dinç, uyanık

Böyle olunca Ögdülmış uyudu, sabaha karşı başını kaldırdı,

*Togardın butiklandı ot teg yalın,
Yarudi yarı yüz açar teg kelin.*

*Kopa keldi örlep sita kalkanı,
Ajun meyzi boldı örüyü erdini.*

Doğudan dal budak saldı ateş gibi alev,
Aydınlatdı gelin, yüzünü yeni açmış gibi.

*Kopa geldi yükserek güneşin ışını kalkanı,
Dünyanın benzi oldu ak cevher gibi.*

SÖZLÜK

togar = doğu
butiklanmak = dal budak salmak
ot = ateş
yalın = alev
yarumak = ışımak, aydınlatmak
yani = yine
örlemek = yükselmek
sita = güneş ışımı, mızrak

örü = cevher ağı
erdini = iri inci, cevher
rumî kız = meczat olarak, batmakta olan güneş, batı güneş
kurtış = yüz rengi, beniz, deri
kalık = gök, hava
öñ = renk
yün = yün, yün tüyü

Güneş böyle doğduktan sonra Ögdülmış kalktı, giyindi, saraya gidip beyin huzuruna çıktı ve cevap-mektubu ona sundu. Bey, mektubu okuduktan ve Ögdülmış'ı dinledikten sonra, üzüntüsünü bildirerek "ben ona ipek gönderdim, o ise diken islemeş" (*ayar torku idtim, tiken çiknemiş; çiknemek* = sıkı dikmek, teli sıkı islemek) dedi. Ve hemen şunu ekledi: "Ama doğru söylemiş, doğru söz sert ve kırıcı (*irig*) olur, zararı yok."

Az sonra bey yine Odgurmış'ı görmek istedî ve bey olarak dağa, onun yanına gitmeyi düşündü. Fakat Ögdülmış bunu uygun bulmayarak, kendi gidebileceğini bildirdi. Bunun üzerine bey, Odgurmış'a ikinci bir mektup yazdı: "Esirgeyen ve yarlıgayan Tanrı adıyla. Ey olgun insan, bey seni çok överecek, sağlık dileyerek sana selâm gönderiyor. Mektubunu okudum, kardeşinin anlattıklarını da dinledim. Fakat benim sözümü de dinle. Kalk buraya gel, halk arasına karış, helâl dünya malı kazan, acları doyur, çiplakları giydir. Tanrı'nın kullarına faydalı ol. Ben seni Müslümanların faydalaması için buraya çağırıyorum, hem de üsteleme ve direnme ile, çünkü faydasız kimse diriler arasında bir ölüdür. Bu sözü şimdi yeter say, akla ve bilgiye karşılık direnme. Daha başka ne gibi söyleyeceğim varsa, kardeşine emanet ettim, ondan işiteceksin" (mektubu mühürleyip katlar, bağlar, Ögdülmış'e verir ve der:) Ögdülmış, bunu götür kardeşine ver, bildiklerini de ağızdan söyle, daha ne gerekiyorsa yap, gayret et, onu şehrle getirmeye çalış."

Ögdülmış mektubu aldı, evine gitti, akşam oldu,

*Yüzün kızledi yirke rumî kızı,
Ajun kırtışı boldı zengi rengi.*

*Kalk bütürü tuttu kara kuş öyi,
Ajun barça toldı kara kuş yüyi.*

Yüzünü yere gizledi rumî kızı,
Dünyanın yüzü zenci rengi gibi oldu.

Hava tamamıyla tuttu karakuş rengini,
Bütün dünya doldu karakuş tüyüyle.

Ögdülmış yattı, uyudu, sabaha karşı,

Kara tün kötürmüş etekin örü,

*Yaşık koptı yıldırın kötürdi başın,
Yaruk yüz küler teg yirişti tişin.*

Karanlık gece yukarı kaldırmıştı eteğini,

Güneş yükseldi yerden, başını kaldırdı,
Aydın, güler yüz gibi dişlerini gösterdi.

SÖZLÜK

tün = gece

örü = yukarı

yaruk = aydın

yirişmek = çiplak olarak göstermek

tiş = diş

Sabah olunca Ögdülmış atına binip yine Odgurmiş'a gitti. Onun evine yaklaşınca atından indi ve yürüyerek evine yaklaştı, kapayı çaldı. Odgurmiş ibadetini bırakarak hemen kapayı açıp kardeşini içeri aldı.

ODGURMIŞ: Ey kardeşim, niye yine zahmet ettin? Sana son sözümü söylemiştim. Niçin benu bu işe zorluyorsun?

ÖGDÜLMİŞ: Kardeşim, bana gücenme, beyin buyruğu ile geldim. Sana ondan bir mektup var (mektubu verir).

ODGURMIŞ (mektubu okuduktan sonra): Kardeşim, senin ne eksığın var ki bey bu kadar direniyor?

ÖGDÜLMİŞ: Şehir ve kasabalarda birçok iyilikler vardır. Orada da çalışarak Tanrı kayrasına erişir ve ödüllenebilirsin. Gel şehire inelim.

ODGURMIŞ: Göreve girmek ve ödev alabilmek için gereken töreyi, göreneği, yolları bilmem.

ÖGDÜLMİŞ: Bu iş sandığın kadar güç değildir. İnsan bilmediğini öğrenebilir.

ODGURMIŞ: Bu görevler nelerdir ve nasıl yapılır? Anlat bâkalım.

ÖGDÜLMİŞ: Şimdi beni dinle. (Balasagunlu Yusuf, bu münazaraada devlet örgütünü ve hizmet düzenini, yol ve yöntemini incedeninceye anlatmaktadır). İki türlü *tapugçı* (görevli) vardır: 1. Çocukken görevde girenler, 2. sonrasında görevde alınan-

lar. Birinci türü daha iyidir. Töre, yol ve yöntemi bilmek gerekir, erken kalkmalı, alçak gönüllü, kurumsuz olmalı; her işi çabuk ve vaktinde yapmalı; gözü, kulağı tetikte bulunmalı; dilini tutah, akıllı ve doğru adam, iyi huylu olmalı. İyi görevli çabuk yükselsel. Uşaklıktan (*ayakçı*) yükselmek için alt aşamalar şunlardır: 1. İyi nişancı ve gözü pek ise görevli, okçu ve yayıcı (*ok yaşı*) olur; 2. güvenilir, doğru bir kişi ise mühürdar (*tamgaçı*) olur; 3. temiz ve güzel yüzlü ise içki dağıtan (*idişçi*) olur; 4. yazı ve hesap işlerinden anlarsa hazinedar (*agıçı*) olur; 5. anlayışlı ve kalem sahibi biri ise yazman (*bitigçi*) olur. Genel olarak, görülmeyecek şeylere bakmamalı, sözü kısa ve öz söylemeli, beyin önünde elleri kavuşturmalı, ayakları bitiştirmeli, sağ eli sol elin üstüne koymalı, kapıdan girerken önce sağ ayağı atmalı, bir şey sunarken elleri aşağı sarkıtmalı, iki diz üzerine çökneli, sonra eli uzatıp sunmalıdır. Bu yolda iyi iş gören yükselsel. Aşamalar şunlardır: 1. *Hil-başı* (takım başı), 2. *on-otag* (on çadır komutani), 3. *süü-başı* (ordu komutam), 4. *il-başı* (vilâyet, eyalet valisi), 5. *hacib* (mabeynici; Türkçesi: *tayayu*), 6. *agıçı* (hazinedar), 7. *ülmgä* (şır kâtipi), 8. *öge* (saray danışmanı), 9. *kök-ayuğ* (alçak gönüllü ve ulu baş danışmanı), 10. *inanç-beg* (inal, mutemet), 11. *cagrı-beg* (doğan beyi), 12. *tigin-beg* (köle beyi), 13. *çavlı-beg* (ünlü bey), 14. *yavgu* (yüksek idareci), 15. *yugrus* (bakandan bir aşama aşağı), 16. *il-beg* (içişleri bakanı), 17. *er-ögi* (vezirden bir aşama aşağı, tek bir kışının samı), 18. *vezir* (başbakan). Bayağı *tapuğcu*'lar da *tösekçi* (döşekçi), *kuşcu* (kuşcu), *aşçı* (aşçı) gibi adamlardır. Fakat kul ne kadar yükselsel sebeple yükselsin, kulun adı yine kuldur. Şu üç şeye dikkat etmelidir: 1. Yanar ateş, 2. akar su, 3. beylerin ünü, sancı. Şu üç şeyden de uzak durmalı: 1. beylik taslama, 2. yalan, 3. açgözlük. Görevliler dedikodu yapmamalı, doğrularını gizlememeli, yüksek sesle gülmemeli, başkaları bakarken tırnak kesmemeli. Şu üç şeyle görevlinin başını yiyebilir: 1. Beylerin sözünü tutmamak, 2. güveni kötüye kullanmak, 3. uygunsuz işler görmek. İşte bey böyle, görevli de öyle olur. Ben söyledim, sen dinledin, görevde nasıl bulunacağımı iyice öğrendin.

ODGURMIŞ: Evet, bu sözleri dinledim. Sana soracak bir sözüm daha var. Ben beyin hizmetine girmek için şerefe inersem her gün onun kapısına gitmek gerekecek. Orada insanların dostluklarını nasıl tanıabileceğim? Onlarla ilişkim nasıl olmalıdır? Bunu da anlatırmısın?

ÖGDÜLMİŞ: Kapıdaki insanlarla iyi geçinmeli, onlarla kardeş, dost olmalı. Oradaki insanlar üç sınıfır: 1. Senin büyüklerin; bunlara saygı göster. 2. Sana denk olanlar; bunlarla dostça geçin. 3. Senden sonra gelen küçükler; bunlarla ciddî ol, düşmanlık kazanma. Kapıda kötü arkadaş edinme, çıkışın için dostluk etme. Dost ya da arkadaş denen adam, sevinç ve kaygıda, iyi ve kötü zamanlarda insana faydalı olan kimsedir. Tuz ve ekmek yedir ve güleryüz göster; bu iki davranış insanı kendine isindırır. İki yüzlü düşman vardır: 1. Din düşmanı; bu kâfîrdır. 2. Çıkar yüzünden düşman; bunlarla barışabilirsinsin, fakat din düşmanı ile uğraş ve çarpış. Şu iki türlü insandan uzak dur: 1. Kara çalıcı ve söz taşıyıcı, 2. iki yüzlü, çıkarcı. Sen kendine saygı gösterilmesini istersen, başkalarına saygı göster. Gönül sırrını herkese açma, her işe el sokma, dedikoduuya uyma. Sana "siz" diyene "siz", "sen" diyene de "sen" de.

ODGURMIŞ: Bu sözleri dinledim, iyi. Şehre gidersem halk arasına karışmak, onlarla ilişki kurmak nasıl olmalı? Bunu da anlatır mısın?

ÖGDÜLMİŞ: *Kara budun* (avam) denen alt toplumun niteliği ve huyu tamamıyla başkadır. Görgüsüz olur. İlişkilerinde töre ve görenek yoktur. Onlarla iyi davranış, ama arkadaşlık etme. Boğazdan başka bir kaygıları yoktur. Bu alt toplumun karnı doyarsa, ileri geri konuşmağa başlar; iyice sıkıya alınmazsa, baş kaldırır, sözünü geçirmeye çalışır, kendini egemen görmek ister. Onların yiyecek içeceklerini eksik etme, onlara karşı yumuşak dil kullan ve çok konuşma. Görevlilerden ve bey'in adamlarından başka, halk topluluğunda şu katmanlar bulunur (Balasagunlu Yusuf, önce açıkladığı saray ve devlet örgütlerinden sonra, burada toplumun türlü katmanlarını söymektedir): 1. *Ali oğulları* (Alevi'ler), yani Hz. Peygamberin soyu ve torunları. Bunlara sevgi ve saygı göstermelisin, onların içini dışını araştırma, kendilerine iyi bak ve yardımda bulun. 2. *Bilginler* (âlimler): bunların bilgisi halkın yolunu aydınlatır. Onları pek çok sev ve kendilerine saygı göster. Bilgilerini öğrenmeye çalış, çünkü onlar meşale gibidir, etraflarını aydınlatırlar. Kendi malından onlara pay çıkar, onları yedir, içer. Onları dinle. Bunlar başa geçip sürüyü doğru yola götürsünler. 3. *Hekimler* (otaçları): Bütün hastalıklara ve agravilere bakıp insanı sağaltır, onulturlar. Gerekli kimselerdir. Yaşam ve sağlık işi onlarsız olmaz. Bunlarla iyi geçin, onları kendine yakın tut ve haklarını gözet. 4. *Efsuncular* (muazzimler): Cin ve perilerin çarpmasından ileri gelen hastalıkları bunlar sağaltır. Bu gibi hastalıkları bunlara okutmak gereklidir. Efsuncularla iyi davranış malı. Hekim, efsuncunun sözünü beğenmez, efsuncu da hekime değer vermez. Birinin sözüne göre ilâç alırsa hastalığa iyi gelir, öbürünün sözüne göre de muska taşırsan cinler senden uzaklaşır. 5. *Düş yoranlar* (tüs yorguçları): Düş yormak bir bilimdir. Düş görünce, yoran kimse onu iyiye çevirir, düş böylece iyi çıkar ve insan sevinir. Düş kötü ise, fakirlere sadaka vermek, vücutu onun kötüüğünden kurtarmak gereklidir. Kötü düş görünce Tanrı'ya sığınmalı. Ey düş yoran kimse düşü iyi incele ve iyiye yor. Düş yoranlarla da iyi geçinmelidir. 6. *Yıldız falcılar* (yıldızçılar): Bu da bir bilim ve çok gerekli bir şeydir, bu yıl, ay, gün hesabı. Geometri (*hendese*) ve hesap (*hesab*) okumalı, çarpma (*darb*) ve bölme (*taksim*) okumalı ve kesirleri (*kesir*) öğrenmelisin. İki ile katlamayı (*tazif*) ve ikiye bölmeyi (*tansif*) de bilmelisin. Sonra sayı kökünü (*aded cezri*) ele al, bundan toplamaya (*cemi*), ayırmaya (*tefrik*) ve ölçmeye (*misahat*) geç, yedi kat felegi (*yiti kat felek*) avucunda tut, cebir (*cebr-ü mükabel*) oku ve Eukleidös'in (*Oklides*) kapısını çal. Yıldız falçısı bunları bilir, bu ve gelecek dünyayı birbirinden hesap ile ayırarak elinde tutar. Gün ve ayların da kutusu ve kutsuzu vardır. Bunu yıldız falçılarına sor, fakat dediklerine inanma. Her şeyi bilen yalnız Tanrı'dır. 7. *Şairler* (şairler): Bunlar söz dizen kimselerdir. İnsanları överler ya da yererler. Bunların dili kılıçtan daha keskinidir. Denizden, değerli taş, inci ve yakut çıkarılan insanlara benzerler. Birini överlerse onun ünү bütün yeryüzüne yayılır, yererlerse insanın adı kötü kalır. Bu nedenle onlara iyi geçin, övülmek istersen bunları sevindir, kendini bunların dilinden satın al. 8. *Tarımçılar* (tarıçalar): Gerekli insanlardır. Her canlı bunlardan faydalananır. Sen de bunlara yanaş ve artık boğaz ve yiyecek için kaygılanma. Boğazının ve sırtının ma-

lı helâl olmalıdır. Zina işlememeye de çalış, bozgunçuluk etrafında da dolaşma. Çiftçilerin elleri geniş olur, onlar Tanrı'nın verdiginden harcarlar. Bunlara katil, onlara güleryüz göster. 9. *Satıcılar* (satıcılar): Bunlar mal alıp satarlar, alışveriş yapar, kazanç peşindedirler. Doğudan batıya kadar dünyayı dolaşır, istedığını bulur sana getirirler: Türli ipekler, kara samur kürkü gibi. Orta Çin (Hitay) kervanları inci dizileri getirir. Satıcıların kazanç ve yitim (*asig-yas*) hesapları çok incedir, dikkatli ol. Bunlar çok yolculuk ettikleri için yolcularla, bunlarla, kervancılarla iyi geçin. 10. *Hayvan yetiştirenler* (igdişçiler): Ordunun binek atlarını, ayırları ve yük hayvanlarını bunlar yetiştirir. Ayrıca kumuz, süt, yün, yağı, yoğurt, peynir (*kurut*), yaygı (*yadım*), keçe (*kidiz*) de bunlardan gelir. Bunlarda görüğü ve bilgi aranmaz. Bilgisiz ve kaba insanlardır, ama onlarla iyi geçinmeli, tatlı dil kullanmalı. Onlara pek katılma. 11. *El sanatları uzmanları* (uzlar): Bunlar demirci (*temürçi*), ayakkabıcı (*etükçi*), derici (*kumaççı*), cilacı (*sırçı*), boyacı (*bedizçi*) ve okçu-yayıcı (*okçu yaçı*) gibi orta halli insanlardır. Bu yaşam bir sermayedir, onurla iyi ad kazanmağa çalışmalıdır. El sanatları ustaları ile tanış ve onlarla iyi geçin. 12. *Fakirler* (çigaylor): Bunlara dal ve iyilik et. Onları yedir, içir, giydir; sana dua ederler. Karşılık olarak mal bekleme; onlara acı, ve iyi davranış. İşte, Odgurmış, şehrde inersen, halk topluluğunun türlü katanımlarına giren bu gibi insanlar göreceksin. Herkesle iyi geçinmen gereklidir.

ÖGDÜLMİŞ (devamlı): Eğer orada evlenmek isterSEN, çok dikkatli ol ve iyi kız ara. Kimi alacaksan, soyu sopo ve ailesi de iyi olsun. Alacaksan, el değimemiş ve senden başka erkek yüzü görmemiş olan bir aile kızı almağa çalış. İşte sana iki koşul: 1. Evleneceksen, kendinden aşağı derecede biri ile evlen; kendinden yüksek ailelere yaklaşma, sonra onun kölesi olursun; 2. onda yüz güzelliği arama, güzel huy ara. Şu üç türlü kadınla evlenme: 1. zengin kadın, 2. güzel kadın, 3. yüksek soylu (*uruglug*) kadın. Çünkü zengin kadın, malına güvenerek, dilini uzatır, başına kakar; güzel kadın baş belası olup seni maskara eder; yüksek soylu kadın yüksekte konuşur. Sen namuslu, temiz kız (*sakınık tişi*) ara. Böyle birini bulursan, öbür üç şeyi - zenginliği, güzelliği, soyluluğu - da onda bir arada bulacaksın. Kadının güzelliği onun huyu ve davranışıdır (*kılık*). *Sakınık tişi* (sakingan, iffet sahibi dişi) bulursan, çabuk davranış ve onunla hemen evlen. Bu evlilikten çocuk doğarsa, oğlunu ve kızını evde yetiştir, eğit, öğret, eğitimci iyi bir adam tut; bu işi başka ellere bırakma; süit ninesi de tutabilirsın. Oğlun yetişince kız al, kızını da ere ver. Oğlunu başıboş dolaşmaya bırakma. Kızını da çabuk evlendir. Kadınları daima evde koru; kadının içi, dışı gibi olmaz. Yabancıya eve sokma; kadını çok dışarıya çıkarma, çünkü kadınları sokakta gören göz onların gönülini çeler; göz görmezse gönül arzu etmez. Yemekte, içmekte kadınları erkeklerle katma, çünkü kadının aslı ettir (*tişi aslı et ol*). Fakat kadına saygı göster, ne isterse ver (*agır tut tişig sen, negü kolsa bir*). Evin kapısını kilitli tut. Kadın zahmetle süren ve yetişen bir ağaca benzer; meyvası zehirdir, onlara karşı aaklı duyma (*cefa birle önmış, igidmiş yığaç; yimisi agu ol, ayan bolma aç*). Binlerce ünlü kişileri kadınlar diri olarak yere gömmüşlerdir (*tişiler anı yirke kömdi tirig*). Evdeki hizmetçilere (*elig asrakı*) yiyecek, içecek ver, onlara iyi davranış. Güçlerine göre onlara iş ver; güçlerinden yukarı iş verirsen Tanrı'yı karşısında bulursun. Üzme, can yakma,

onlar da Tanrı'nın kuludur. Alçak gönüllü ol, büyüğe alçak gönüllülük yakışır. Gelirine göre giderini ayarla; doğru yoldan yürü. Elin darda ise başkalarına sızlanma. His-seli işlere girişme ve böyle işe mal yatırma. Evin büyük, işlek yollara yakın olmasın, taşan ırmağa komşu olma, hisara yakın oturma. Bu üç komşuluğun sana zararı dokunur. Ev almak istersen komşunu sor, yer almak istersen suyunu sor. Ey kardeşim Odgurmış, alt toplum dediğim işte budur, davranışı da böyledir. Bunları anladınsa, artık soracak bir şeyin kalmamıştır.

ODGURMIŞ: Bunları dinledim. Fakat sana soracak bir şeyim daha var. Ben şehre inip insanlara karışırsam, onlara gidip gelirsem, beni yemeğe çağrırlarsa, ben de onları çağrırsam, yol ve görenek nedir, nasıl gidilir, yemek yenir, nasıl çağrırlar, şölene gitme töresi (*aşka barma töresi*) nedir?

ÖGDÜLMİŞ: Yemek şöleni türleri şunlardır: 1. Düğün yemeği (*küdenke aş*), 2. sünnet yemeği (*sünnet aşı*), 3. ad, san alma aşı (*at aşı*), 4. doğum yemeği (*togum aşı*), 5. arkadaş yemeği (*koldaş aşı*), 6. cenaze aşı (*yog aşı*)*. Eş, dost, arkadaş yemeğinden başka şölenlere gitme. Gönlün yaralanır, kalabalık olur, sarhoş olurlar, kavga çıkar, yediğin içine sinmez. Boğazını sıkı tut, onun kölesi olma. Yemekte göreneğe göre davranış. Senden büyük kişi yemeğe başladıkten sonra elini uzat; önünde ne varsa sağ elinde al, ye, başkalarının lokmasına dokunma. Sofrada bıçak çikarma ve kemik sıyırmaya. Obur (*kovdaş*) olma, yemeği isır ve azar azar çiğne, yerken sofra üzerine sürünenme. Ne kadar tok olursan ol, sana sunulan şeyi al ve sunanı memnun ederek iştah ile ye, ev hanımı da seni görerek memnun olsun. İnsan gönüllü incedir, o bir surçaya benzer, kaba söz söyleme, kirilir. Yemeği ölçü ile ye; unutma, hastalık boğazdan girer. Sana uygun olmayan şeyleri yeme. Gençsen soğuk şeyler kullan, kanın bunları ısıtır. Yaşın kirki geçmişse yemeğini sıcak şeylerle ayarla. Altmışını aşmışsan, soğuk şeylere yanaşma. Kuruluk ve soğukluk artarsa, sıcak ve yaşı şeyleri hazırla. İnsanın doğal özelliği (*tab = tabiat*) kırmızı, sarı, ak ya da kara olur; bunların her biri öbürlerine düşmandır. Az yemeli! "Az" adlı ilaç al ve öyle yaşa. Rahat yaşamak istersen "dil" adlı eti ye. Yaşılandığı halde bunları öğrenip olgun kişi (*bügü*) olamamış yaratıklara "insan" (*kişi*) değil, "hayvan" (*yılık*) demelidir. Bu söylediklerim yemek çağrısına gitmek (*aşka barmak*) içindir. Bir de başkalarını yemeğe çağrıma (*aşka okıtmak*) ve bunun yolları vardır. Yemeğe konuk çağrımak istersen, ev bark, sofra, tabak, minder, yiyecek, içecek temiz (*sılıg*) olmalıdır. Sen çağrınu geniş tut, gelen gelir, gelmeyen gelmez. Kimsenin hatırlı kalmaz. Herkese yiyecek, içecek yetiştir. İster arpa suyu (Arap. *fuka'*), ister sofra suyu (Fars. *mızâb*), ister bal suyu (Fars. *cüleybin*), ister gül suyu (*cülâb* < Fars. *gulâb*) ver. Büyükler sofradan kalktıktan sonra, küçüklere yiyecek, içecek verilmelidir. Sonra, yemek sonu cerezi (Arap. *nukul, nukl*) ve meyva (*yımış*) ver; kuru ve yaş yemiş yanında biraz da semirten yiyecek *simîş/semiş* bulunsun. Sofrada bulunanlara armağan (*bîcîş*) dağıt, gücün yeteriş ipekli kuman

* Kaşgarlı Mahmut'un *Kitâbü Divânî Lûgati't-Türk*'ünde *boşlug aşı* (izin aşı) diye bir aş da anılmaktadır: *boşug* "izin" demektir. Hissedan biri uzaktan izinli geldiği zaman, dönüşünde hep birlikte *boşug aşı* yenirdi.

(agı) ver; dış kirası (*tiş teri*) da ver, ki dirilti (*gogri* = gürültü) kesilsin. Yemeğe adam çağırın ve yemeğe gidenler dört türlüdür: 1. çağrıldığı her yemeğe gider, yer, fakat başkalarını evine çağrırmaz, 2. yemeğe gider, yer, kendi de onu çağrıır, 3. çağrıldığı halde gitmez, kendisi de yemeğe kimse çağrırmaz, 4. yemeğe gitmez, ama başkasını yemeğe çağrıır. Bu sonuncu en iyisidir. İşte yemeğe çağrı konusu budur, Odgurmiş. Eğer insanlar arasma karışmak istersen böyle davranışın gereklidir.

ODGURMIŞ (uzun monolog halinde): Bu dünyada uzun süre kalmayacağımıza göre, insanı bu kadar zahmetlere sokmak, mal toplatmak neye yarar? İnsan dünya peşinden koşarsa ibadeti bir tarafa bırakır. Ben şehrde inersem daima insanlarınla uğraşacağım, ibadete vakit bulamayacağım, Dünyaya yüz çevirip, olaala yetinmeli. Artık yaşılmışım, ihtiyarlıkta yapılacak işleri gençken yapmağa çalışmalı. Ey bey, sonunda elinde kalacak olan iki bez parçasıdır. Sicakta bu kadar terleyecek, soğukta da bu kadar titreyecek ve sonunda iki istek elde edeceksin. Bunlardan biri mal, ikincisi yurtta sözü geçen bir adam olmak. Dünyayı yenen İskender, denizi yarıp aşan Musa, ölüleri dirilten İsa şimdi nerede? Yoklar! Ben gönlümü kurtarak Tanrı'ya ulaştırdım. Yalnız Onu istiyorum. Beni bırakın. Tanrı'ım bana yeter bir destektir. Giymek için koyun yünü, yemek için de arpa aşısı bana yeter. Bu dünya işini bırakmadıkça insan ahiret işini yapamaz. Bu hayatı boşuna harcama. Bey benden hiç yararlanamayacaktır. Sevgili kardeşim Ögdülmüş, benim için kendini üzme.

ÖGDÜLMİŞ: Evet, şimdi ben gerçeğin yolunu anladım, diyecek sözüm kalmadı. Gerçeğe boyun eğiyorum ve oyunu bırakıyorum. Şimdi ben gideyim. Benim için Tanrı'ya dua et.

Ögdülmüş sözünü kesti, vedalaştı, atına binerek şehrde doğru yola çıktı. Eve varınca yedi, içti ve düşünceye daldı. Sonra,

*Yaşık badi yüzke kara yüz bagi,
Ajun toldı bütürü kara yir togı.*

*Küjek yazdı rumî kızı örtti yüz,
Kara saç bodugu ajun toldı tüz.*

*Tükel zengi yüzü urundi kalık,
Uçar tindi kodlu yoraklı yorık.*

*Güneş bağladı yüzüne kara yüz bağıını,
Bütün dünya doldu kara yer tozu ile.*

*Perçemelerini yüzüne yaydı rumî kızı (batı güneş),
Kara saç boyasıyle doldu dünya düpedüz.*

*Tamamıyla zenci yüzüyle örtündü gök,
Uçanlar dindi, yürüyüste olanların devimi durdu.*

SÖZLÜK

bamak = bağlamak

bütrü = bütün

tog = toz

küjek = perçem

yazmak = yaymak

bodug = boyan

tüz = düz

urunmak = örtünmek

tinmak = dinmek

kodmak = durdurmak, bırakmak

yoraklı/yorılıgık = yürüyen, devinen

yonık = devim

Yattı, az sonra kalktı, Mars gezegeni (*Bakır sokına*) tepeden yana yatmıştı. Yine baktı, Ülker yıldızının başı alçalmış, Akrep (*Cadan*) yükselmişti. Yine baktı, sonunda:

*Kalik kirt işi tuttu kafur bodug,
Abir bürkirer teg, tünerdi kalik,
Sita koptu yirdin, yadıldı butik.*

*Yaşık örledi, yirde koptu togı,
Yaka keldi aşnu tokuz al tugı.*

Gök kabuğunun yüzü tuttu kâfur rengini,
Güzel koku serpilir gibi, alacalandı gök,
Güneş işinleri yükseldi yerden, yayıldı dalları.

Güneş yükseldi, yerden koptu toz,
Yaklaşmağa başladı dokuz al tuğu.

SÖZLÜK

kalik = gök

kurtış = yüz, kabuk

bodug = boyan, renk

abir (Arap. 'abir) = hoş koku

bürkirmek = serpmek

teg = gibi

tünermek = alacalanmak gümüş rengini almak aşnu = erken, başlangıçta

sita = güneş işimi

yatılmak = yayılmak

butik = kol, dal

yaşık = güneş

örlemek = belirmek, çıkmak

togı = toz

yaka kelmek = yaklaşmak

Ögdülümlü, "kalkan, mızraklarıyle ufuktan gözükürken" kalktı, saraya gitti ve beyin yanına çıktı. Odgurmuş'la yaptığı konuşmayı beye anlattı. Bey bunları işitince gözleri yaşardı. Düşündü, Odgurmuş'ı hakh buldu ve "biz ona kıycinlik ediyoruz" dedi, "onu buraya getiremeyiz. Kardeşini, burada bana yol göstermesi için buraya çağırıyorum. Fakat söyledikleri doğru olduğu için, onu zorlamak doğru olmaz. Dünyanın huyu böyledir, peşine düşersen senden kaçar, vazgeçersen sana yaklaşır. Biraz bekleyelim."

IV. bölüm (bap LXIII – LXXXV, beyt: 4934–V6520)

Birkaç gün sonra bey Ögdülümlü'yi çağırdı, Odgurmuş'un yüzünü görmek istediği, fakat o şehrde inmemekte direndiği için, kendisi gitmeği düşündüğünü söyledi.

Ögdülmüş bunu uygun bulmadı, bey tarafından üçüncü kez Odgurmiş'a gidebileceğini bildirdi. Bu kez mektup yazmağa da gereklilik yoktu, çünkü, eski bir sözdür, "elçi güvenilir kimse olursa, ona mektup vermek gerekmek." Kaldı ki Ögdülmüş kardeşini haklı çıkararak ona şunu söyleyecekti: "Senin temelli olarak şehirde oturmanı istemiyoruz. Yalnız birkaç gün için bizi görmeğe gel, bey seni bir görmek istiyor." Ögdülmüş, beyle anlaştı, kalktı evine gitti ve,

*Kızıl yüz öjni oydı, boldı sarıg,
Ajun boldı altun öjni teg arıg.*

*Yaşık türtti yüzke sarig zafaran,
Özin kıldı mina öjni teg cihan.*

*Kalik bütürü tuttu sevügler kaşı,
Ajun boldı zengi habeş kurtısı.
(Güneşin) kızıl yüzü soldu, oldu sarı,
Dünya oldu arı altın rengi gibi.*

*Güneş sürdü yüzüne sarı safran,
Kendine mine rengi (çaldı) cihan.*

*Bütün gökü aşık kaşları doldurdu,
Dünya oldu zenci habeş teni (gibi).*

SÖZLÜK

önj = renk
öymak = solmak
sarig = sarı
teg = gibi
yaşık = güneş
türtmek = dürtmek, sürmek

mina = mine
kabık = gök
bütrü = bütün
tutmak = tutmak, kaplamak, doldurmak
sevüg = sevgili, aşık
kurtış = beniz, ten

Böyle olunca, Ögdülmüş yattı, uyudu. Bir ara uyandı, bülbul seslerini işitti, yine yattı, sonra,

*Kalik yırttı kedmiş kara köylekin,
Açıktı yaruk yüz, kötürdi egin.*

*Küle baktı, örlep talu kız yüzü,
Yarudi bu dünya iri hem kuzi.*

*Toga keldi, örlep çıkardı yüzin,
Yaruk kıldı dünya kolın hem özin.*

*Gök yırttı giymiş olduğu kara gömleği,
Açıldı parlak yüzü, beri aldı bezi (peçeyi).*

*Gülerken baktı, yükseldi kızın seckin yüzü,
Işındı bu dünya, güneş gören yeri de, görmeyeni de.*

*Doğu verdi, yükseldi, çıkardı yüzünü,
Parlak kıldı dünya, vadisini de, deresini de.*

SÖZLÜK

kedmek = giymek	talu = seçkin
köylek = gömlek	yarumak = ısmak
yaruk = ışın, parlak	ır = güney, güneşli yer
kötürmek = götürmek, beri almak	kuz = kuzey, güneş görmeyen yer
egin = küçük bez parçası, peçe	togmak = doğmak
egin kötürmek = peçeyi açmak, serbestlemek	kol = vadı
örmek = belirmek, yükselmek	öz = dere

Ve Ögdülmış kalktı, yıkandı, atına binerek yola çıktı. Odgurmiş'in dağdaki evine vardi, kapıyı çaldı. Odgurmiş çıktı. Kardeşini görünce "Niçin yine geldin, niçin bu işi uzatıyorsun" diyerek onu içeri aldı.

ÖGDÜLMİŞ: Bey seni serbest bıraktı; seni söyle bir ziyaret için çağrıyor, sürekli olarak şehirde kalmak için değil. Hiç bir işte ölçüyü kaçırma, ölçüyü aşan çığırından çıkar.

ODGURMIŞ: Bu söz akla yakındır. Şimdi sen git, evde bekle, ben önce sana gelirim sonra düşünürüz.

ÖGDÜLMİŞ: Sakın sözünü tutmazlık etme. Güneş batıp yüzünü gizledikten, dünya yüzüne kömür gibi siyah bir deri bağladıktan sonra, seni evde beklerim.

Bu anlaşma üzerine Ögdülmış şehrə döndü ve doğru beyin sarayına gitti, anlaşmayı beye bildirdi ve yine evine döndü.

*Yaşık yirke indi, yüzin kızledi,
Kararıp tuman tozlu dünyaya tudi.*

*Ajun tul tonın ketti, kaşın tügüp,
Kalik, yek yüzü teg, karardı, oñup.*

*Kamug teprenür tundi, yumdu közi,
Çogi, ün kesildi tirigler sözü.*

*Güneş yere indi, yüzünü gizledi,
Kararıp dünyayı duman tozunu tamamıyla.*

*Dünya dul giysisi giydi, kaşını çattı,
Gök, şeytan yüzü gibi, karardı, solarak.*

*Bütün kimildayanlar dindi, yumdular gözlerini,
Gürültü, ses, dirilerin sözü kesildi.*

SÖZLÜK

tuman = duman	yeg/yek = şeytan
tozmak = tozumak, toz yükseltmek	oñmak = solmak
tudi/todu = tamamıyla, bütün	teprenmek = teprenmek, kimildamak
tul = dul	tımmak = dinmek
ton = giysi, don	cogi = gürültü
kedmek = giymek	ün = ses
tügmek = düğümlemek, çatmak	tirig = diri

Odgurmış, dağdaki evinden şehrə yürüyerek geldi. Onu beklemekte olan Öğdülmüş karşılıyip içeri aldı, yiyecek, içecek çıkardı ve hemen beye haber gönderdi. Bey sevindi ve onları saraya çağırdı. Saraya gittiklerinde selâmi önce bey verdi, Odgurmış selâmi karsılandırdı.

BEY: Ey, Odgurmış, uzak yerlerden yaya olarak buraya kadar geldin, zahmetlere katlandın.

ODGURMIS: Gönülden arzulanırsa uzak yer yakın olur.

BEY: Sen beni görünce selâm vermedin, sana selâmi veren ben oldum. Niçin acaba?

ODGURMIŞ: Ben bunu bilerek yaptım. Selâm insana selâmet yoludur. Selâm veren kişi, karşısındakine güven verir, selâmi alan da kendinin güvenlikte olduğunu anlar. Bundan dolayı, büyüklerin küçüklere selâm vermesi gereklidir. Sen selâm vermekte bana güven verdin.

BEY: Sana soracağım var. Bana iyilik yolunu gösterir misin? Beni öğütle, faydalananıym. İyi ise senin yoluna görevim.

BEY (ağlayarak); Bu sözlerin üzerine bu beylik artık bana bir yıkım oldu. İyi-
ce anladım, ben kendimi ateşe atmışım. Ey Odgurmus, dua et, Tanrı beni kurtarsın.

ODGURMIŞ: Tanrı, yardımını senden esirgemesin. Merhamet de etsin. Ey bey, kendini unutma, iyilik yap. (Ayağa kalkarak): Sözüm bu kadar.

BEY: Biraz daha otur. Acsın, birşeyler ye (yiyecek ve içecek getirtir).

ODGURMIŞ: (birkaç lokma aldıktan ve birkaç yudum su içtikten sonra): Tanrıya şükür. (Kalkarak): Tanrı beraberince olsun!

Odgurmuş, Ögdülmüş'le saraydan ayrılarak bir süre birlikte yürüdüler, sonra Odgurmuş kardeşini bıraktı ve tek başına dağa çıktı. Ögdülmüş, üzgün ve bitkin, eve döndü, yattı fakat uyuyamadı.

*Togardın yaşık baş kötürdi örü,
Kugu kırıştı boldı dünya tolu.*

*Yaşık koptı kögsin kötürdi örü,
Ajun toldı kafur saçar teg tolu.*

*Fırışte yüzü teg yarudi ajun,
Kalık boldı kafur saçar teg yüzün.*

Doğudan güneş başını yukarı kaldırıldı,
Kuğu görünüşlü oldu bütün dünya.

Güneş çıktı, göğsünü yükseltti,
Dünya doldu saçılan kâfurla.

Melek yüzü gibi parıldadı dünya,
Gök yüzü kâfur saçılmış gibi oldu.

SÖZLÜK

togar = doğu

kögüs = göğüs

yaşık = güneş

fırışte (Fars.) = melek

kötürmek = götürmek, kaldırıkmak

yarumak = parlamak

örü = yukarı

kahk = gök

kurtus = dış görünüş

Böylece sabah olunca Ögdülmüş kalktı, saraya gitti. Bey, Odgurmuş'ın ne yaptığı, ne olduğunu sordu. Ögdülmüş de olandı anlattı. Bey, dünyanın, bir hükümdar olarak kendisine artık zehir olduğunu, bu yükü artık taşıyamayacağını söyledi. Ögdülmüş onu avundurmaya çalışarak, yurdunu düzene koymak yolunda şöyle konuştu:

ÖGDÜLMİŞ: Tanrı'ya kulluk, halka da hizmet et. Onlara karşı katı yürekle davranışma, sevgi göster. Aşırı isteklerini akl ile yenerek, içinde kabaran öz varlığının başını bilgi ile ez. Adamlarını önce memnun et, sonra onlardan iş iste. Kâfirlerle savaş. İslâmîliği yaymağa çalış. Böyle yaparsan iki dünya da senin olur.

BEY: İyi, öyle ise bu işler için bana yardım et, yurdunu düzene koymalım.

ÖGDÜLMİŞ: Yurdun kuruluşu düzeni şyledir: Önce bilginler (*bilge alim*) gelir, bunlara saygı göster. Sonra yurtta düzen gücünü sağlayıcılar (*muhtesib*), bunların güçlü olması gereklidir. Daha sonra yönetim görevlileri (*tapugçı*), eğer önleyemezsen sana karşı gelenler bunlar olacaktır. Son olarak da halk tabakası (*kara budun*), ki zengin (*bay*), orta halli (*ortu kişi*) ve fakir (*çigay*) olarak üçer bölünür. Yasaları uygula,

bunları birbirinden ayrı tut, fakat zorlama. Zenginlerin yükünü orta hallilere, orta hallilerin yükünü de fakirlere yükleme. Yönetiminin altında bulunan (*raiyyet*) halkın senin üzerinde üç hakkı vardır: 1. Gümüş ayarının (*kümiş iyari*) korunması, 2. halkın doğru yasa ile (*köni töri*) yönetilmesi, 3. ulaşım yollarının güven altına alınması. Senin de halk üzerinde üç hakkın vardır: 1. Buyrukla saygı, 2. vergileri vakitinde ödeme, 3. senin dostunu dost, düşmanını da düşman tanıma. Daima şunu düşün: kendim öleyim, adım iyi kalsın.

BEY: Sözlerini, öğütlerini işittim ve sevindim, alķış sana. Tanrı yardımıcım olsun, bunları yerine getireceğim. Yalnız, sen de bana bağlı olarak yardım et bu işte.

Ögdülmış söz verdi ve saraydan ayrıldı. Bey de, veziri de sözlerinde durular ve yurdu gonenç içinde yönettiler. Fakat bir süre sonra Ögdülmış gönlünü yokladı. Viedanma danişti, günlerini gerektiği gibi geçirmediğini anladı. İçinin tamamıyla arınmasını istedi ve kendi kendine şöyle konuştu.

ÖGDÜLMİŞ: Dalga içinde kendimi mutlu sandım ve bu dalga içinde ömrüm tükendi. Şimdi gecem kararmaktadır. Bir öküz gibi yaşadım, sakalm kuru ota döndü, yaşam ilerledi, günahlarımın bağışlanması için ağlamak ve haykırmaktayım. Tövbe etmeli ve pişmanlık göstermeliyim. Fakat acele etmemeli, bir bilene danışmamayıym. İnsan, içinde ancak danışmakla başarıya varabilir. Kardeşim Odgurmuş'a gitmem ve fikrini sorayım.

Ertesi sabah Ögdülmış önce saraya gitti ve niyetini bildirerek beyden izin istedî. Beyin iznini sağladıkten ve selâm görme ödevini de üzerine aldıktan sonra, evine döndü ve düşünceler içinde uyumağa çalıştı. Fakat uyuyamıyordu, dışarıya baktı,

*Baka kördi öndün Karakuş togup
Kopa keldi, yirdin yalın teg bolup.*

*Yarudi basa Yıldırık, Adgır bile,
Tizildi Erentür. Öz in belgüle.*

*Sükiç koptu örlep kalıkka agıp,
Ünün sumlidi suri İbri okup.*

*Kötürdü yaşık baktı meşrik tapa,
Körür agdı yirdin yokaru kopa.*

*Butıklandı yırde yokaru sita,
Kalık meyzi boldı yalın teg ota.*

*Sevük külçirer teg yarudi ajun,
Sakınç kısqa boldı, sevinçler uzun.*

*Baktı ve gördü ki önce Müşteri doğup
Yükseldi yerden, alev gibi olup.*

Sonra parladı Öncü yıldızı Akyıldız ile,
Diziye İkizler de girdi. (Bunlar) kendine işaret olsun.

Seher kuşu kopup belirdi, göke yükseldi,
Sesini yabancı bir dilde duyurdu, İbrani sureleri okuyarak.

Başını kaldırıldı, doğuya baktı, güneş buldu,
Onun yerden yukarı yükseldiğini gördü.

Yerden yukarı budaklandı güneşin ışınları,
Gökün benzi alev ve ateş gibi oldu.

Sevgilinin güler yüzü gibi parladı dünya,
Kayğı kısaldı, sevinç uzadı.

SÖZLÜK

baka körmek = bakıp görmek

öndün = önce

Karakuş (yıldız) = Müşteri (Jupiter)

kopa-kelmek = başını gösterip yükselmek

yahn = alev

yarumak = parlamak

basa = sonra

Yıldırık = Öncü, Procyon (Küçük Köpek, yani

Canis Minor takımıydızının α yıldızı)

Adgar = Aygır, Akyıldız, Sirius (Büyük Köpek,

yani Canis Major takımıydızının α yıldızı)

tizilmek = diziye, sıraya girmek

sükiç = seher kuşu, güneşin söken kuş

örlemek = belirmek

sumlmak = yabancı bir dilde konuşmak

suri İbri = İbrani suresi, Mezmur

sökmek = başını kaldırarak görünmek

yaşık = güneş

meşrîk (Arap.) = doğu

tapmak = bulmak

butiklanmak = budaklanması

sita = güneş ışıtı

meniz = beniz

ot = ateş, ot

seviük = sevgili

külmek = gülmek

sakınç = düşünce, kaygı

kısa = kısa

Sabah olunca Ögdülmüş kalktı, atına binip onu dağa doğru sürdü, Odgurmış'ın kapısını çaldı. Odgurmış ibadeti bırakıp kardeşini karşıladı, oturttu ve konuşma başladı.

ODGURMIŞ: Kardeşim, yine niçin geldin? Seni biraz çökmüş görüyorum. Bir derdin mi var?

ÖGDÜLMİŞ: Ahn yazılışı (*ödlek*) beni okla vurdu, beni uyandırdı. Ben tövbe ederek Tanrı'ya yakarıp beni yarlıgamasını dilemeliyim. Söyle, bu durumda ne yapmak gerek?

ODGURMIŞ: Kardeşim, iyi bir şeye niyet etmişsin. Fakat senin sarayda bulunan daha iyi olacaktır. Burası da benim için iyidir. Yurt senden faydalanaçaktır, halk senin iyiliğin için dua edeceklerdir. Görevinden çekilsen, senin yerine kötü bir adam geçebilir. Yaptığın iyilikleri bozma ve bozulmasına fırsat verme. Ben dünya ve devletin ne olduğunu görmedim, artık oraya, şere, gidemem. Sen oraya dön. KİMIN soyu babadan temiz ise ondan yurda iyilik ve fayda gelir. Eğer ana hırsızlık sununu gizlice alır ve bundan bir oğul doğarsa, o, yurt için bir yıkım olur. Şimdi git,

beyin iyiliği için çalış. Evet, doğru sözacidir. Şimdi beyden yüz çevirmek sana yakışmaz. Bey seni aldı, büyütü, yükseltti, sana yetki verdi; git, bey için çalış ve kut içinde yaşa. 1yiliğe karşı iyilik göstermek gerekir.

ÖGDÜLMİŞ: Bu söylediklerini bilmiyordum, şimdi bunları öğrenmiş bulunuyorum. İsteğimden vazgeçtim. Tanrı bana destek ve yardımcı olsun. Sen de başarılı olmam için dua et. Esen kal.

Ögdulmiş kardeşiyle vedalaştı, atına binip eve döndü, yemeğini yedi ve dinlenmeye çekildi.

*Kodı idu kesme yaruk yüz tudi,
Kalık tul tonı ketti, bilin badi.*

*Yaşık yazdı bolgay örüglüig saçı,
Tigig kiş öyi tuttu dünya içi.*

*Odundi, baka kördi köträüp başın,
Kalık kız küler teg yırısti tişin.*

*Yaşık baş kötürdi, yüz açtı yanı,
Ajun bütürü tuttu örügen küş öyi.*

Serbest bıraktı zülfünü, parlak yüzünü örttü,
Gök dul giysisi giydi, belini bağladı.

Güneş çözmuş olsa gerek örülümiş saçını,
Sincap ve samur rengini tuttu dünyanın içi.

(Ogdulmiş) uyandı, bakıp gördü, kaldırarak başını
Gök kızlarını gülmesi gibi dişlerini araladı.

Güneş başını kaldırıldı, yüzünü açtı yine,
Bütün dünya tuttu akkuş rengini.

SÖZLÜK

kodmak = koymak

sdmak = salmak

kesme = zülüm

tumak = kapatmak, örtmek

kahk = gök

tul = dul

ton = giysi, don

kedmek = giymek

hamak = bağlamak

yaşık = güneş

yazmak = yaymak, çözmek

yazdı bolgay = çözmiş olsa gerek

tigi = sincap, tiğin

kiş = samur

odunmak/udunmak = uyanmak

kötürmek = götürmek, kaldırıkmak

külmek = gülmek

yırışmek = dudakları, dişleri aralamak, gülümsemek

tiş = diş

yanı = yine

bütürü = bütün

örügen/ürüğün = ak

Ögdülmış kalktı, kahvaltısını yaptı, atına binip saraya gitti, beyin huzuruna çıktı.

BEY: O olgun insanın, Odgurmiş'in sağlığı nasıldır? Benim için dua ediyor mu?

OGDÜLMİŞ: Kardeşim orada yaluzlık içinde bizim için dua ediyor. Günahı biz işleriz, duayı o eder.

BEY: Benim sana inancım ve güvenim var. Sen işleri yola koy, ben de biraz dinleneyim.

OGDÜLMİŞ: Bey, sen rahatla, bütün çaba ve dertler bana kalsın; ben artık kendimi sana bağlamışım. Sen şu üç türlü insana değer ver: 1. Cesur (*alp*) insan, 2. akıllı ve bilge (*büyük bilge*) insan, 3. anlayışlı ve becerikli (*tetig uz*) insan. Beni biri çekiştirirse, bunu önce bana bildir.

BEY: Gücün yettiği kadar her işini kentin yap, bana güvenme, ben sana yardım ederim.

Bu konuşmadan sonra Ögdülmış saraydan ayrıldı, evine döndü. Yurdu iyi yönetti; bey rahatladi, halk erince kavuştu, zaman ve aylar geçti, dünya güzelliğini buldu. Bir süre sonra, Ögdülmış uyumak üzere iken kapıda sesler işitti. Hizmetçi koşup kapıyı açtı, biri ona: "Beni Odgurmiş gönderdi, kardeşini görmek istiyor, ona sözü varmış" dedi ve gitti. Az sonra Ögdülmış de dağa çıktı, kardeşini buldu. Odgurmiş uzanıp yattı, abasını üzerine çekmiş, başını da koluna dayamıştı.

OGDÜLMİŞ: Ne oldu sana kardeşim? Seni gördüm gönlüm yaralandı.

ODGURMIŞ: Ey kardeşim, yolum göründü, dünyadan ayrılmak üzereyim. Yüzünü bir kez daha göreyim dedim.

OGDÜLMİŞ: Niçin böyle kötü şeyle söyleyorsun? Öleceğini neden anladın?

ODGURMIŞ: Düşümde Tanrı bana ölümü gösterdi.

OGDÜLMİŞ: İnsan uykuda düş görür, fakat yorucular onu iyiye yorabilir. **Doğru yorabilmek** için düş yorma bilimini iyi öğrenmiş olmak gereklidir. Gece düşü, gündüz düşünden farklıdır. Kimi düşler mevsimlere bağlıdır. Mevsim bahar, düşü gören de genç ise ve her şeyi kızıl, yeri de kara görmüşse, belli ki kanı artmış; kan almak gereklidir. Mevsim yaz, düşü gören de delikanlı ise ve her şeyi sarı ve pembe görmüşse, belli ki safra artmıştır; midesini boşaltmak, kendisine de kudret helvası vermek gereklidir. Mevsim güz, düşü gören de geçkin ise ve siyah dağ, kuyu ve çukur görmüşse, belli ki kara balgamı (*sevda*) artmıştır; ilâç içirmeli ve beynini temizlemelidir. Mevsim kış, düşü gören de ihtiyar ise, ve akarsu ya da buz, kar ve dolu görmüşse, belli ki balgamı artmıştır; sıcak şeyle yedirmeli. Düşün karışık türü de vardır. Kimi düşler de şeytanından gelir; yıkanmalıdır. Kimi düşlerin yorumu yoktur. Peki kardeşim, sen nasıl bir düş gördün? Anlat bakalım.

ODGURMIŞ: Düşümde bir merdiven gördüm; eli basamağı vardı; yüksek ve geniş, karşısında duruyordu. Basamaklara basarak yukarı çıktım, saydım, tam eli basmak; son basamakta bir atlı bana su uzattı, elinden aldım ve hepsini içtim; sonra havaya yükselerek göke uçtum, kayboldum.

ÖGDÜLMİŞ: Çok güzel bir düş. Yükselmek iyidir, saygılığa erişmek demektir. Merdiven onurdur; her basamak da bir öz saygıya yükselmeyi gösterir; kaptaki suyu alıp içmek, kendin ve torunların uzun yaşama erecektir demektir; göklere uçmak ise yükseklerde çıkmak, Tanrı bütün isteklerini yerine getirecektir anlamadır.

ODGURMIŞ: Gördüğüm düşün yorumu bu değildir. Merdivenin tepesine kadar, yaşamın bugünkü sayısı olan ellinci basamağa kadar çıkmam, yaşamının tükenmesidir. Athı, çocuklarını babasız bırakan kişidir. Ben suyun bütününe içtim; su, eğer yarısı içilirse ve öbür yarısı bırakılrsa, daha yaşayacaksın demektir, fakat bütünü içilirse yaşamın tamamlanmış, bitmiştir anlamı çıkar. Mavi gökte boşluğa karışmam, canımın yüreğimden çıkarak bir daha geri dönmemek üzere ucuş olmasına gösterir. Tanrı bunları bana düşümde gösterdi. Ben gidiyorum, sana son birkaç söz söyleyeyim (99 beyt): Doğru adam ol, yaratıklara karşı yumuşak davranış, gönülnü ve dilini bir ederek Tanrı'ya ibadet kil. Dünya düşüncelerini kısa tut; acele ederken dingin ol, kızarken de uysal ol. Ölümü unutma, bütün hazırlıklarını yap. Dünyaya imrenip tamah etme. Tanrı'nın yargısına baş eğ. Sırası düştükçe halka faydalı ol. Doğru söyle, elin açık, gönlün de alçak olsun. İsteklerini ölçülü tut. Halka yük yükleme; yükü kendin taşı. Malını mülkünü, günahlarından arınman için, dağıt. İnsanlık adını taşıyabilmek için iki şey gereklidir: 1. Acımalı olmak, 2. eli açık olmak. Eli açık olan kişi gümüş dağıtan değildir; eli açık olan canını esirgemeyerek, insanın hakkını veren kişidir. Dünyada ün, san sahibi olma iki şeye bağlıdır: 1. mal, mülk, 2. onur. Dünyaya gönü'l verme. Dünya ve kut günleri bir gölgedir. Ben gidiyorum, duada beni unutma; dön, evine git vemeye benden selâm söyle.

ÖGDÜLMİŞ: Seni hasta bırakıp nasıl giderim?

ODGURMIŞ: Kardeşim, haydi git. Sağ ol, gözünden yaş dökme.

Ögdülmış kalkıp Odgurmiş'ı kucaklıdı, öptü ve üzüntü ile evden çıkarak atına binip eve döndü. Yemek yedikten sonra,

*Yaşık yirke indi, yüzin kızledi,
Kalık karşılık keldi, izin izledi.
Güneş yere indi, yüzünü gizledi,
Gök yüzü karşından bunun izini izledi.*

Ögdülmış yattı, fakat üzüntüden uyku tutmadı.

*Ajun meyzi boldı habeş kirtisi.
Dünyanın benzi habeş yüzüne döndü.*

Ögdülmış kalktı, dolaştı, yine yattı. Az sonra,

*Yüzün kızledi yirke rumî kızı,
Ajun meyzi boldı bu zengi yüzü.
Yüzünü gizledi yere, batı güneşini,
Dünyanın benzi zenci yüzüne döndü.*

Yine uykuya tutmadı, Ögdülmüş kalktı, dışarıya baktı,

Kör, Ülker savulmuş, uçukmuş tüne

Gördü, Ülker yıldızı savulmuş, gece de sonuna varmak üzereydi,
(*uçukmak* = sonuna varmak)

Biraz yattı, uyudu, yine uyandı, dışarıya baktı,

Togardin Karakuş kopup örledi,

Yagi ot kötürmüş teg ot yıldırdı.

Yitiken kötürdi yana baş örü,

Töjititti yana Yıldırık, Adgır naru.

Erentir başı indi yirke yaguk,

Yaşık baş kötürdi, yiiz açtı yaruk.

Doğudan Müşteri çıkıp belirdi,

Düşman ateş yükseltmiş gibi ateş parladı.

Büyük Ayı yine başını kaldırdı,

Yana döndü Öncü, Akyıldız tarafına.

İkizler burcu başını indirdi yere yakın,

Güneş başını gösterdi, parlak yüzünü açtı.

SÖZLÜK

togar = doğu

Karakuş = Müşteri, Jupiter, başka bir adı: *Onjay* *töjitmek* = döndürmek, dönmek

örlemek/örlenmek = belirmek *Yıldırık* = Öncü, Procyon (Küçük Köpek, yani Canis Minor takımıydızının α yıldızı)

yagi = düşman *Adgır* = Aygır, Akyıldız, Sirius (Büyük Köpek, yani Canis Major takımıydızının α yıldızı)

ot = ateş, od

yıldramak = parlamak *yana* = yine

Yitiken/Yetigen = Yedi Kardeşler, Büyük Ayı, Ursus Major *naru* = bir yana

ürüs = alev, ışık *Erentir* = İkizler burcu, Gemini

örü = yukarı *yaguk* = yakın

örü = yukarı *yaruk* = parlak

Böyle olunca Ögdülmüş kalktı, "dünyanın yüzü altın rengine bürünüp gök yüzü de alev gibi olunca" giyinip saraya, beyi görmeye gitti. Bey onu çok düşünçeli ve üzgün buldu. Ögdülmüş olanı anlattı. Bey de acımağa başladı, ağladı ve hastayı bırakıp şehrə dönmesinin doğru olmadığını söyledi. Ögdülmüş, kardeşinin söz dinlemediğini anlattı. O zaman bey, hastayı, kendisini ve vezirini kurtarabilmek için halka sadaka dağıtmak, dertleri ile ilgilenmek ve onlara sevgi göstermek buyruğunu verdi. Ögdülmüş kalkıp evine gitti, birkaç gün bekledikten sonra, acı ve üzüntü içerisinde yine saraya gitti ve dağa çıkıp kardeşini bir kez daha görmek için beyden izin istedi. Bey seve seve bu izni verdi, Ögdülmüş yine atına binip Odgurmuş'ın evine gitti. Bu kez kapıyı Odgurmuş değil, onun çömezi Kumaru (= Vasiyet) açtı, çünkü Odgurmuş ölüm döşeğinde bile değildi. Kumaru, Ögdülmüş'i gözyaşları ile karşıladı ve "Tanrı

sana uzun ömür versin, kardeşim bu dünyadan göctü gitti" dedi ve onu ögütledi: "Ağlama, her doğan ölü, dünyada ne bey ne kul ne de peygamber kalır." Ögdülmış yüksək sesle ağlamağa başladı, dövündü. Kumaru yine onu avundurmağa çalıştı ve ögütledi: "Tanrı'nın buyruğuna gönülle, aklına ve dilinle baş eğ. Bu ölümlü canı ona Tanrı vermişti, şimdi geri aldı. Kardeşinin gömütünü bir gör, öyle geri dön". Ögdülmış kardeşinin gömütünü gördü, ağladı, ona seslendi: "Kardeşim, bir kalk, yüzünü göreyim. Seninle geçirdiğimiz günler acaba bir düş müdü, yoksa gerçek mi? Gözlerimden silinip gittin (bundan sonra metin beş yerde eksik; Ögdülmış az sonra şere inmiş ve kardeşinin ruhu için birşeyler yapmış olacak). Bey, Odgurmuş'ın olmuş olduğunu duyunca vezirinin yanına gitti ve başsağlığı diledi. Ölene dua ile yardım etmesini, bu ölümü ibret olarak almasını ögütledi. Ögdülmış neler gördüğünü, ölüm döşeğinde Odgurmuş'ın neler söylemiş olduğunumeye anlattı. Kardeşinin anıtlık olarak bıraktığı çanak ile değneği beyin önüne koydu. Bey değneği aldı, çanağı da vezirine bıraktı, az sonra saraya döndü.

Yas günleri geçince, Ögdülmış saraya gitti ve gücünü toplayarak işe başladı. Bir gün bey onu yanına çağırıp işlerin nasıl gittiğini sordu. Vezir, halkın durumu çok iyi olduğunu bildirdi. Konuşma sırasında Ögdülmış beye, şu üç şeyin kötü olduğunu söyledi: "1. köpek, 2. av kuşu, 3. gövde. İyice yola gelmeleri için bunları aç bırakmalıdır. Her şeyin sonu ölümdür. Bey, çok yaşı, Tanrı senin soyunu kesmesin, fakat yaşamam ister kısa, ister uzun olsun, adım artık iyiyi çıkmış ve dünyaya yayılmıştır. Dostların çok olsun, düşmanların dağılsın, yurdun da genişlesin ve gelişsin." Ögdülmış sözünü bitirdi, yeri öptü ve beyin yanından ayrılarak evine gitti. Ertesi sabah yine işinin başında bulundu, buyruklar verdi, kendisi de çalıştı, işler düzeldi.

Köyül til köni tuttu, tüzdi yörük,

Kamug egriler köndi, itti kılık,

İtildi ajun, artı edgü dua,

Kutadlı künü künde edgü dua.

Gönül, dil doğruluk (yolunu) tuttu, düzeldi gidiş,

Bütün egriler düzeldi, doğruldu gidiş.

Düzenе girdi dünya, artı hayır dua,

Kutlu kıldı (dünyayı), günden güne hayır dua.

SÖZLÜK

köni = doğru

itmek/etmek = düzelmek, düzene girmek

tüzmek = düzelmek

kılık = kılıç, edi, gidiş

yörük = gidiş

edgü = iyi, hayır

könmek = düzelmek, iyileşmek, doğrulamak

kutadmak = kutlu kılmak

"Onlar gitti, fakat iyi adları kaldı. Bu adlar daima saygı ile anılacaktır. Böyle kişiler, gerçekten insan midir, yoksa yaptıkları iş melek işi midir? Ey bilgin kişi, bir de görü ver dünyanın bugünkü durumunu. Bilgili ucuzlamış, değerini yitirmiş, bir tarafa çekilmiş, tutunuyor. Akıllı dilsiz olmuş, ağızını açmayı. Helâlin ancak adı

kalmış, haram kapışıyor, buna doyan yok. Güvenilir kimse kalmamış, vefa yerini cefaya bırakmış. Doğru yolda yürüyen adam nerede?

*Küdezsü Ugan Teyri imanımız,
Kötürsü bu fitne, bela isiz iz.
Korusun Güçlü Tanrı imanımızı,
Götürsün bu fitneyi, belâyi ve kötü izleri.*

SÖZLÜK

küdezmek = korumak

isiz = kötü

Ugan = gücü yeter, kadir

Yıl 462, bu yapıtı yazıp bitirdim. Ey okuyucu, bundan hisse al. Hangi yola giteceğini az çok açıkladım. Ben kendime ün, san ya da iyi ad dilemedim. Bunu okuyan, benim için dua eder diy'e düşünmedim.

*Unitma mini ay oktaklı tirig,
Özüm dünya kodsa töşense yirig.*

*Unutma beni ey yaşamakta olan okuyucu,
Ben dünyayı bırakıp yere (toprağa) döşensem.*

SÖZLÜK

okaklı = okuyan

kodmak = koymak, bırakmak

tirig = diri, yaşayan

Ey Tanrım, bütün sana inananları yarlığa, bütün günahlarımı da bağışla. Doğru yolu göstermiş olan Savciya bin selâm. Ey Tanrım, komşun olan O'nun Dört Eşine de benden tükenmez selâm ulaştır.

4. Yapıtın sonundaki 3 ek (beyt: 6521-6645)

Kutadgu Bılıg'in aslı burada biter, *yapıtın sonundaki ekler* başlar. Bunlar üç tanedir (125 beyt). Birincisinde, Balasagunlu Yusuf, gençliğine açır ve yaşlığını anlatır. Ikincisinde, yaşamakta olduğu çağın bozukluğunu ve dostlarının çektiği üzgülü söyler. Üçüncüsünde de kendi kendini öğütler ve bilginin övgüsünü yineler.

Birinci ekten (beyt: 6521-6564) beyitler:

*Yoraklı bulut teg yigitlikni idüm,
Tüpi yıl keçer teg tiriglig tükettim.*

*Yürüyen bulut gibi gençliğimi geçirdim,
Tipi yeli geçer gibi yaşamımı tükettim.*

*İsizim yigitlik, isizim yigilik,
Tuta bilemedim men sini, terk kaçtım.
Yazık gençliğime, yazık gençliğime.
Tutabilemedim ben seni, tez kaçıldım.*

*Temam erguvan teg kızıl meyzim erdi,
Bu kün zaferan urgin ejde tarittim.
Tam erguvan gibi kızıl idi benzim,
Bugün safran tohumu ektilm yüzüme.*

*Yiparsig kara başka kafur aşudum,
Tolun teg tolu yüz kayuka ilettim?
Misk gibi kara başıma kâfur örttüm,
Dolun(ay) gibi dolgun yüzü nereye ilettim?*

*Yaruk yaz teg erdim, tümen tü çiçeklig,
Hazarunu tüşütüm, kamugnu kurittim.
Parlak bahar gibi idim, önbîn renk çiçeklerle,
Sonbaharımı çiğnedim, hepsini kuruttum.*

*Kadıñ teg bodum erdi, ok teg köni, tüz,
Ya teg egri boldi, egildim töjittim.
Kayın (ağaç) gibi idi boyum, ok gibi doğru, düz,
Yay gibi eğri oldu, eğildim, büküldüm.*

*Yalıñ keldim erdi, yalıñ kirgü yirke,
Nelük dünyaka özni munça isittim?
Yalın geldimdi, yalın gireceğim yere,
Niçin dünyaya kendimi bunca isittim?*

*Sen ök sen yazuk yarıklagli Idim bir,
Suyurka mini sen, yazukum unuttum.
Sensin günahlarımı yarlıgayan Tanım biricik,
Bağışla beni sen, günahlarımı unuttum.*

SÖZLÜK

yorgulu = yürüyen
ıdmak = göndermek, salmak, geçirmek
tüpi = tipi
yıl = yıl
isiz/caiz = yazık!
terz = tez, çabuk
kaçışmak = kaçırılmak
urug = tohum
ej = yüz, cehre
tarıtmak = ekartırmak, ekmek
yipar = misk
aşumak = örtmek
kayuka = nereye
yaruk = parlak

yaz = bahar
erdim = idim
tümen = 10000
tü = renk
hazan (Fars.) - sonbahar, güz
tüşütmek = üstüne basmak, çiğnemek
kadıñ = kayın ağaç
köni = doğru
ya = yay
töjitmek = eğmek, eğilmek, bükülmek
nelük = niçin, neden
isitmek = işitmek
ök = pekitme, obartma edati
uysurkamak = bağışlamak

İkinci ekten (beyt: 6565-6604) beyitler:

*Turayı, barayı, ajunug kezeyi,
Vefalıg kim erki ajunda tileyi?*

Kalkayım, varayım, dünyayı gezeyim,
Vefalı kim var ki dünyada, arayayım?

*Kamug arzu buldum, kişi bulmadım men,
Kalt bulsa arzum yüzije bakayı.*

Bütün arzularımı buldum, insan bulmadım ben,
Eğer bu arzumu bulsam, yüzüne bir bakayım.

*Apağ bulsa men bir vefalıg, aki er,
Eginke yüdeyi, közümke urayı.
Eğer bulursam vefalı, cömert kişi,
Sırtıma yükleyeyim, gözüme süreyim.*

*Yigüm ot köki bolsu, yağmur suvi tap,
Ediz kum tüneyi, tagar ton kedeyi.*

Yiyeceğim ot kökü olsun, yağmur suyu yeter,
Bir kum yığınında tüneyim, çul giysi giyeyim.

*Atu kaldi yalçuk, kişi kılık bardı,
Bu kılık kança bardı?, udu r en barayı.*

Adı kaldi insanın, insan(hk) niteliği kayboldu,
Bu nitelik nereye gitti?, ardından ben gideyim.

Nelük artadı halk, negü öydi kodu?

Kaya ödke tuştum, ya kayda turayı?

Neden bozuldu halk, niçin göreneği bıraktı?
Hangi çağ'a rastladım, ya nerede durayım?

*Kamug edgü bardı, törü öydi iltti,
Kişi soñi kaldi, ne edgü bulayı?*

Bütün iyiler gitti, yasa ve göreneği de götürdüler,
Kişi artığı kaldi, iyileri nasıl bulayım?

*Olar bardı, kaldım bularını bile-men,
Negü teg yorayı, ne kılıkın yarayı?*

Onlar gitti, bunlarla kaldım ben,
Nasıl hareket edeyim, ne gibi huylarla bağdaşayım?

*Çadan teg tikerler, çibun teg sorarlar,
Köpek teg ürerler, kayusun urayı?*

Akrep gibi sokarlar, sinek gibi emerler,
Köpek gibi ürerler, hangisini vurayım?

*İlahi, ruzi kıl seviğ Savçı yüzin,
Yime Tört Eşinin yüzünü köreyi.*

Tanrıım, nasip eyle sevgili Savcının yüzünü,
Bir de Dört Eşinin yüzünü görmeyi.

SÖZLÜK

turmak = kalkmak, durmak	artamak = bozulmak, kötüleşmek
barmak = varmak, gitmek, kaybolmak	negü = niçin, nasıl, ne gibi
kezmek = gezmek	öndi = yasa, örf, görenek
erki = soru ve şüphe edası	kodmak = koymak, bırakmak
tilemek = aramak, dilemek	kayu = hangi
kah = eğer	öd = zaman, çağ
apay/aban = eğer	tuşmak = rastlamak, kavuşmak
egin = sırt, eğin	kayda = nerede
yüdmek = yüklemek, yüklenmek	iltmek/eltmek = iletmek, götürmek
urmak = vurmak, sürmek	son = son, artık
yimek = yemek	yorimak = yürümek, hareket etmek
suv = su	yaramak = yaramak, uygun gelmek, bağdaşmak
tap/tapi = bir şeyi yeter saymak, yetinmek	çadan = akrep
edis = yüksek, yüksek yer, yüksün	tikmek = sokmak, delmek
tagar = çul, çuval	çibun/cibin = sinek
ton = giysi, don	sormak = emmek, sormak
kedmek = giymek	rusi kılmak (Fars.) = ihsan etmek, nasip eylemek
yalguk = insan	Savçı = Savcı (haber getiren), Peygamber
kulk/kulk = kılıncı, huy, gidiş, nitelik	Tört Eş = Dört Eş (ilk dört Sahabeler)
udu = arka, art	yime/yeme = yine, dahı, bir de
nelük = neden?	

Üçüncü ve son ekten (beyt: 6505-6645) beyitler:

*Bilgisiz yürek, til negüke yarar?
Bilig birle, suv teg kamugka yara.
Bilgisiz yürek, dil neye yarar?
Bilgi ile, su gibi, kamuya yara.*

*Neçe bildig erse takti bir tile,
Bilikli tegir, kör, tilekke sora.
Ne kadar da bilsen, bir ara,
Bilgili, bak, dileğine sorarak erişir.*

*Bilik bir teniz ol, ucu yok tüpi,
Neçe suv kötürgey semürgük sora.
Bilgi bir denizdir, ucu, dibi yok,
Ne kadar su götürebilir (eğer) serçe emerse?*

*Bilik bil, kişi bol, bedütgil özüy,
Ya yıldı atangıl, kişide yıra.
Bilgi bil, adam ol, yükselt kendini,
Ya da hayvan adını al, insanlardan iraklaş.*

*Elig sundum uş men biligni tilep,
Sözüg sözke tızdim, şasurdum ura.
El uzattım, işte ben bilgi dileyerek,
Sözü söze kattım, yan yana sıkışturdım.*

*Keyik tagı kördüm bu Türkçe sözüg,
Anı akru tuttum yakurdum ara.
Geyik gibi gördüm bu Türkçe sözü,
Onu yavaşça tuttum, onu aldatarak yaklaştırdım.*

*Sıkadım, sevittim, köyül birdi terk,
Taki ma beliler birerde yere.*

*Okşadım, sevdirdim, gönül verdi tez,
Yine de ürküyor, ara sıra ırkılıyor.*

*Sunup tutmışımça ederdim sözüg,
Kelu birdi ötrü yipari bura.
El uzatarak tuttuğumda sürdürdüm sözü,
Geli verdi sonra misk kokusu.*

*Köni sözledim söz, irig hem açığ,
Köni sözni yüdgen ukuşlug ere.
Doğru söyledim sözü, sert ve acı,
Doğru söze dayanabilen akıllı insandır.*

*Okıglıka artuk ağır kelmesün,
Özüm üzri koldum aça hem yora.
Okuyana fazla ağır gelmesin,
Benim özürümü diledim, açıklayarak ve yorarak.*

*Yıl altmış iki erdi, tört yüz bile,
Bu söz sözledim men, tutup can süre.
Yıl dört yüz altmış iki idi,
Bu sözleri söyleken ve tuttuğum can sürerken.*

*Tüköl on sekiz ayda aydım bu söz,
Ödürdüm, adırdım, söz evdip tire.
Tam on sekiz ayda söyledim bu sözleri,
Seçtim, ayırdım, söz toplayıp derleyerek.*

*Yadım tü çiçek teg yidi kin burar,
Ötüniüm men, itnü tükettim, tura.
Çeşitli çiçek yaygısı gibi kokusu misk buramı,
Hikâye ettim ben, kesin olarak tamamladım, (iste) duruyor.*

*Ay Yusuf, kerek sözni söyle köni,
Kereksiz sözü kızle, kulga kora.*

Eye Yusuf, gereken ve doğru sözü söyle,
Gereksiz sözü gizle, zararı olur.

*Saya ok sigindim, Bayat, sen küdezi,
Bu gaflet usündin mini odgura.*

Sana siğindim, Tanrıım, sen koru,
Bu gaflet sanisinden beni uyandır.

*Saya yazdi, sindin küredi özüm,
Bu kün signu keldim saya yalvara.*

Sana karşı günah işledim, senden kaçtı özüm,
Bugün siğimaya geldim sana, yalvararak.

*Ya Rab, yarlıkagıl kamug müminig,
Telim rahmetiğdin tükel turgura.*

Ya Rab, yarlığa bütün iman sahiplerini,
Bol rahmetinden hepsini alakoyma.

*Tegür Savcımızka tümen miy selâm,
Tözü Tört Eşije takı ertüre.*

Eriştir Savcımıza yüz binlerce selâm,
Dört Arkadaşının her birine de erdire.

SÖZLÜK

sormak = aramak, sormak

teğmek = erişmek, değmek

teniz = deniz

tüp = dip

neşe = ne kadar, nice

semürgük/semirgük = "büç, büç" diye öten
küçük kuş, semgür, serçe

edütmek = büyütmek, yükseltmek

yılık = hayvan

atanmak = ad almak

yramat = iraklaşmak

sunmak = el uzatmak, sunmak

uş = iste

bilemek = dilemek

tismek = dizmek, katmak

keyik = geyik

tag = ...değ, ...ca, gibi

akru = yavaş, yavaşça

yakurmak = yaklaştırmak

armak = aldatmak

sıkamak = okşamak, el ile sığamak

sevitmek = kendini sevdirmek

terk = tez

takı = dahi, yine de

ma = pekitme edati

bilemek = ürkmek

bireerde = ara sıra, bir bir

yermek/ermek = beğenmemek, ırkılmak

edermek = izlemek, kovalamak, sürdürmek

ötrü = sonra

yıpar = misk

burmak = iyi koku yaymak

köni = doğru

irig = iri, sert

açığ = acı

yüdmek = yüklenmek

yüdgen = yüklenebilen, dayanabilen

artuk = artık, fazla

usur (Arap.) = özür

kolmak = istemek, dilemek

açña = açıklayarak
 yora = yorumlayarak, yorarak
 tükel = tam
 aymak = söylemek
 ödürmek = seçmek
 adırmak = ayırmak
 evdimek = toplamak
 tirmek/termek = dermek, derlemek
 yadım = yaygı, sergi
 tü = renk, çeşit
 yıld = koku
 kin = misk
 ötünmek = hikâye etmek

itnü = kesin, bitmiş olarak
 tüketmek = tamamlamak
 kor = zarar
 ok = fiilde pekitme edati
 küdmek = gütmek, korumak
 usmak = sanmak
 odgurmak = uyandırmak
 yazmak = günah işlemek
 küremek = kaçmak
 telim = bol, çok
 tugurmak = durdurmak, alakoymak
 tegürmek = erişitmek, ulatmak, değirmek
 tözü/tözi = her bir

IV. "Kutadgu Bılıg"ın Değerlendirilmesi

1. Genel konular

Karahanlı devleti iki ulusal ansiklopedici yetiştirmiştir, ikisi de Türkçü ve Türkücü: biri Balasagunlu Yusuf, öbürü Kaşgarlı Mahmut. Yapıtını, Türkçenin eninliğini ve güzelliğini göstererek, Araplara Türkçe öğretmek amacıyla yazan Kaşgarlı, dilci, etnograf, tarihçi, gramerçi, diyalektolog, coğrafyacı, haritacı, folklorcu, şair, paremiyolog (= atasözü bilgini) ve Arabist olarak belirmiştir, Balasagunlu Yusuf da şu alanlarda ansiklopediciliğini ortaya sermiştir: Din, mitoloji ve dinler tarihi, felsefe, ruhbilim, bilgi kuramı, eğitim-öğretim, aile düzeni, ahlâk, kadın, içki, atasözü bilimi, yasa ve töre bilgisi, devlet ve saray örgütü, siyaset ve diplomatik, ordu ve sü sülemek (strateji ve taktik), tarih, coğrafya, budun bilgisi, tören ve şölen düzeni, sofra görgüsü, ulusal spor ve oyunlar, düş yorma, gökbilim, matematik, zooloji, edebiyat, şiir sanatı, sahne sanatı, sağlık bilgisi, aşçılık, tarım, hayvancılık ve ürünler, tecim, mal, el sanatları, maliye, para, ulaşım.

Genel amacı ülküsel ve tükel bir kişinin, ülküsel bir devletin ve başbuğun nasıl olmak gerektiğini, yurt başbuğuna ve yurttaşlara düşen ödevleri ve ahlâk kurallarını bildirmek ise de, Balasagunlu Yusuf yukarıda sıralanan konuların ayrıntılarına da girmiştir. Bu ansiklopedik yapıtta serpili, yer yer de düzenli ve toplu olarak bulunan bu bilgi parçalarını söyle özetleyebiliriz:

Gökbilim alanında, Balasagunlu Yusuf, yapıtının V. babında 7 kat *evren*'de (= felek) dolaşan 7 *yıldız'u* (= yıldız, gezegen) Türkçe adlarıyla saymış, 12 *ükkek'in* (= burç) adlarını da Türkçe olarak vermiştir. *Kutadgu Bılıg*'ın hikâye bölümlerinde (III. ve IV. bölümler) de, Ögdülmış akşam yatarken, sabah da kalkarken, Yusuf, gerçek bir ozan kalemiyle günün kararmasını ve ağarmasını betimlediği sırada, tam bir uranograf (= gök yüzünü betimleyen bilgin) gibi ayın, gezegenlerin ve takımıydızların gecenin gökyüzünde devinin yolunu çizmiş ve belli saatlerde nerede bulunduklarını birek birek bildirmiştir: *Ülker*, *Yitiiken* (= Yedi Kardeşler), *Yıldırık* (= Öncü), *Adgır* (= Akyıldız) v.b. Coğrafya alanında, yazar, mevsimleri saymış, yapıtının türlü yerlerinde de dört ana yönü anmıştır: *kuz* (= kuzey), *ir* (= güney), *dogar* (= doğu), *batar* (= batı). Ayrıca *ajun* (= acun, dünya), *kalık* (= gök), *tolun* (= dolunay), *bulut* (= bulut), *yaşın* (= şimşek), *korum* (= kaya), *ögüz* (= ırmak), *yul* (= kaynak), *oprı* (= dere, çukur), *öz* (= dere, vadi), *kol* (= vadi, yamaç), *tej* (= bataklık), *yazı* (= ova) gibi coğrafya terimlerini de betimler gibi kullanmıştır.

Bu alanda *Rum* (= Bizans), *İran*, *Hind*, *Maçin* (= yukarı Çin), *Hutay* (= orta Çin) yurtlarına da degnimiş, Çin-Türkistan ipek yolunun ve arkuş'ların (= kervan) önemini de bilmistiir.

Matematik alanında, yukarıda gördüğümüz gibi, yıldız falcılarını (Yulduzçilar) anlatırken, bu bilimin başlıca bölümlerini ve işlemlerini önmüze sermiştir: *Oklides* (= Eukleidēs), *hendese*, *hesap*, *darb*, *taksim*, *tefrik*, *kesir*, *tazif* (= 2 ile çarpma), *tansif* (= 2 ile bölmeye), *cezir* (= kök), *misahat* (= ölçme), *cebr-ü mukabel* (= cebir) v.b. Renk adları *Kutadgu Bılıg*'de çok boldur: "renk, boy'a" anlamına: *tu*, *bodug*, *çüvüt*, *öy*; sonra *al*, *kızıl*, *kızgul* (= boz ile kır arası), *çal* (= alaca ile kır arası), *arsal* (= kumral), *yaşıl* (= yeşil), *kök* (= mavi), *sartıq* (= sarı), *yagız*, *kara*, *ak*, *örün* (= açık renk, ak), *yipün/yepün* (= lotus çiçeğinin rengi, parlak kızıl, firfir) v.b.

Yapıtın IV. babında imrendirici "Bahar Şiiri", aynı zamanda zooloji terimleri kitabından koparılmış bir sayfa gibi geliyor okuyana: *Art arda kozi* (= kuzu), *kıl* (= yaban ördeği), *kökiş* (= guguk), *titir* (= dişi deve), *ular* (= erkek keklik), *kara çumguk* (= kara karga, kuzgun), *sandvaç* (= bülbül), *elik* (= dişi káraca), *külmiz* (= erkek karaca), *sigun* (= erkek geyik), *muygak* (= dişi geyik), *as* (= kakım) v.b. Yapıtın başka yerlerinde de kuşlardan *kugu* ya da *ürüñ kuş* (= kuğu), *kara kuş* (= kaya kartalı, tavşancıl), *çavlı* (= şahin), *turna*, *kaz*, *ördek/ödirek*, *ügi* (= baykuş), *semürgük* (= semgür, "büük, büük" öten, serçeye benzer küçük kuş), *yugak* (= kaz'a benzer bir su kuşu) v.b.*

Balsagunlu Yusuf, genç denecek bir yaşıta sağlığı sarsılmış olduğu için hastalığını, hekimlerin (*emçi*, *otaçı*) ve ilaçların yabancısı kalmamıştır. O çağın inançlarına göre Yusuf da Aristo'dan kalma 4 başlıca "karşılık" ilkesini (sıcak, soğuk, kuru, yaş) benimsemiş, Hippokratē's'in ortaya koyduğu 4 "hilt" (Yun. *kholē*, *melankholē*, *aima*, *phlegma*) görüşüne de katılmıştır. Buna göre, insandaki 4 "hilt" (= temel sıvı, Lat. humor) ve o çağdaki hekimlerin inandığına göre, bunların etkileri şöyledir: 1. *sartıq* (= sarı safra, öd, Lat. bilis) ters, aksi tabiatlı olmanın, 2. *sevda* (= kara safra, manihulya, Lat. melancholia) üzgün, neşesiz tabiatlı olmanın, 3. *kan* (Arap.

* *Kitabü Divan-i Lügati-t-Türk* ele alındığında, bu listeye kuş adlarından birçok katmalar yapılabilir: *tevi kuş* (= devekuşu), *korday* (= kaşıkkuşu), *yun kuş* (= tavus), *kuburga/koburga* (= baykuş), *us* (= akbababa), *laçın* (= doğan), *karkuy/kirkuy* (= atmaca), *turumtay* (= şahin), *süglün* (= sülin), *çuluk* (= çulluk), *turuga/toriga* (= çayırkuşu), *übgük* (= ibibik), *siğırçuk* (= siğircik), *karligaç* (= kırlangıç); *kökürçken/kökürçün* (= güvercin), *takigu/takagu* (= tavuk), *erkek takigu* (= horoz), türü saptanamayanlardan *ay*, *yayan* (= bir karga türü), *tartar* (= kumruya benzer bir kuş) v.b. Karahanlı Türkçesinde hayvan adları pek çeşitli ve boldur. Örneğin, "deve" için şu karşılıklar var: *tive/teve* = deve, *bugra* = deve aygırı, *atan* = iğdiş edilmiş deve, *titir* = dişi deve, *botuk* = ana sıtinden kesilmiş deve yavrusu, *torum* = genç deve. Bitki adları da çeşitlidir. *sünük* = çınar, *söküt* = söğüt, *kevrik* = gürgen, *tograk* = kavak, *kadıç* = kayın, *tavılıç* = kızıl söğüt; *kebez* = pamuk, *yagak* = ceviz, *kosık* = findik, *şekirtük* = fistık; *sarıç erük* = kayısı, *tülüç erük* = şeftali, *kara erük* = erik; *turma* = turp, *sarıç* = havuç, *çamgur* = şalgam, *bütürge* = patlıcan; *bugday*, *arpa*, *yügür/jügür* = dari, *murç* = karabiber, *adırık* = ayrık otu, *azgan* = kuşburnu, *artuç* = ardiç, *yitim* = ketentohumu, *yöringça* = yonca; *kagun* = kavun, *arbuz* = karpuz, *yigde* = iğde, *kabak*, *alma/alımla* = elma, *armut*, *üzüm*, *avya* = ayva, *sogun/sogan* = soğan, *samursak/sarmusak* = sarımsak, v.b.

dem, Lat. *sanguis*) sıcak tabiatlı olmanın, 4. *balgam* (Lat. *phlegma*) da soğuk tabiatlı olmanın kaynağıdır; bu dört temel ögenin, insan vücudundaki çöküğü ya da azlığı, hastalık doğurur. O çağın hekimliğine göre, Yusuf bunları çok iyi biliyordu (bap LXX-VI: Ögdülmüş'in Odgurmuş'a düş yorumunu anlatması).

Balasagunlu Yusuf, bilgi ve bilgi kuramını da ele almıştır. Önce, kendi terimlerine göre, *us*, "akıl" dir (Lat. *mens*), *ukuş* da "anlayış" (Lat. *intellectus*). Yusuf'un özdeyişlerinden biri "anlayışı bir meşale"ye benzetir (*yula ol ukuş*) ve "kör için bir göz" (*karaguka köz*) olduğunu söyler. Yunanlılardan Homeros da "ışık" demek olan *phōs* sözcüğünü "insan" anlamına da kullanmıştır. Eflatun, gözü, içimize konmuş, yanıp bitmeyen ve dışarıya yansılayan bir tanrısal ateş diye tanır. İç ve dış işinlerin birleşmesinden de duyu ve bilgi doğar. Sanskrit dilinde *veda*, "bilgi" demek olduğu gibi, aynı kökten Latince *video* sözcüğü de "görmek" anlamına gelir. Yusuf'a göre (bap: XXVI, XXVII), insan bilgisiz doğar. Tanrı ona akıl (*us*) ve anlayış (*ukuş*) verir, bu yolla da insan bilgi edinir. Bu konu Batıda da John Locke'dan (1632-1704; *Essay Concerning Human Understanding*, 1690) David Hume'a (1711-1776; *Enquiry Concerning Human Understanding*, 1748), Immanuel Kant'a (1724-1804; *Kritik der reinen Vernunft*, 1781-1787, *Kritik der praktischen Vernunft*, 1790) ve günümüze dek filozofları ve psikologları uğraştırmış, "insanoğlunun anlayış yetisi", bunun ölçüsü ve niteliği tartışılmıştır. Balasagunlu Yusuf'un ileri sürüdüğü gibi, görgüçülüğü (Ing. empiricism) kuran Locke'a göre de bilgi "innate" (vehbi, doğuştan var olan) değil, sonra beş duyu, yani algı (idrak, perception) yoluyle edinilir. Locke'un bu yargısını izleyen David Hume, algıların bizi aldatabileceğini ileri sürmüştür ve bu yüzden, algı yoluyle elde edilen bilgiye güvenilemeyeceğini söyleyerek şüpheciliği (scepticism) doğurmıştır. Daha sonra Kant da "insanın anlayışı" ni ele alarak onun sınırlı olduğunu bildirmiştir, bu sınırları çizmiş ve kurallarını formüllemiştir. Balasagunlu Yusuf ne belirli bir görgücü ne de belirli bir şüphecidir. Ona göre, insan yalnız algı yoluyle değil, akıl ve anlayışla ve hele bilgileri dinlemekle, işittiğini usa vurmağa öğrenir. Bu nedenle Balasagunlu Yusuf'a şüphecilik aramanın yeri yoktur. Aristo'ya ve Kant'a göre, bilgi, "ulam" (kategori) denilen genel kavram kalıplarına dökündükten sonra edinilir (Aristo'ya göre 10, Kant'a göre 5 ulam). Kant'a göre biricik saltık (mutlak, absolute) kavram, doğuştan var olan Tanrı kavramıdır. Balasagunlu Yusuf, Kant'ın ya da Aristo'nun "ulam"larına baş vurmamışsa da, genel ve saltık kavram olarak, Tanrı kavramını, doğal ve imana bağlı bir kavram diye kabul etmiştir. Bilgi konusunda Balasagunlu Yusuf saltıkçı (absolutist) ve yanılmazçı (infallibilist) değildir. Ona göre insanın bilgisi sınırlı olabilir, fakat bilgi, bize göre, bilgidir. İnsan, insan ölçüsünde bilinen bilgi ile yetinmelidir. Bilgi bir güç, bir erdemdir. Bilgisiz insanın hayvandan farkı yoktur; bu gibi insanlar yer yüzünde hayvan gibi yer (Fr. *végéter*), içer, eğlenir, ölü, giderler. Bilgi ve yanlış konusunda bzk. Ernst Mach: *Erkenntnis und Irrtum* (1905, 5. bas. 1926; Fr. dan çeviri: Sabri Esat Ander [Siyavuşgil]: "Bilgi ve Hata", 1935). Bilimin sınırları için bzk. R. Kurth: *Von den Grenzen des Wissenschafts*, München 1953. Bilmek, inanmak ve şüphelenmek konusu için bk. K.W. Lowith: *Wissen, glauben und Skepsis*.

sis, Göttingen 1963. Çağdaş bilgi kuramları için bkz. T. E. Hilt: *Contemporary Theories of Knowledge*, New York 1961.

Tarih, Türk eskililikleri, atasözleri ve edebiyat alanında, *Kutadgu Bılıg'*de Musa'dan, İsa'dan, Büyük İskender'den, Lokman'dan ve Türk büyüğü Alp Er-Tuňa'dan söz edildiğini yukarıda gördük. Yapitta sık sık Türk atasözlerinin serpişti-rildiği de dikkatimizi çekti. Hatta bu sözleri, yazarın adlandırdığına göre sıralanmıştık; birinci sınıfında: *Avgça sözü* (yaşlı insan sözü, asıl atasözü), *ögrüg sözü* (akıllı insan sözü), *ukuşlıg sözü* (anlayışlı insan sözü); ikinci sınıfında: *Bılıglig sözü* (bilge sözü); üçüncü sınıfında: *Şair sözü*. Bundan başka, Balasagunlu Yusuf, bölge paremiyolojisi (= atasözü bilimi) de yapmış ve Ötüken begi, Uç Ordu begi, Uç Ordu hanı, Yagma begi, Türk hanı, Ulugkend begi, Böke yavrusu, İla athığı, İla begi, İlkend begi, Türk buyruku gibi büyüklerin tarihe geçmiş olan ünlü sözlerini de yapıtına almıştır. Yapıtta atasözlerini sayısı yüzlercedir.

Balasagunlu Yusuf, İran ve Arap edebiyatını, hele Firdevsi'nin *Şahname'sini* de iyi biliyordu. Aruzu, vezinleri iyice öğrenmişti. Önünde hiç bir Türkçe örnek bulunmadığı halde, kendisi mütekaripli vezinde, Türk edebiyatının ilk yapıtını ortaya koymuştur. Aynı zamanda Hint, Soğdak ve İbrani edebiyatının yabancısı da kalmamış ve birkaç yerde özellikle *suri İbri'yi* (= İbranî sureleri), yani Mezmuru anmıştır. Yabancı dillerden her halde Farsçayı, Arapçayı, Soğdakçayı ve Çinceyi de biliyordu. Yazı sanatı alanında, düz şiirden başka, dramatik-allegorik sahne sanatı kendisini etkilemişti. Bu sanattan esinlenerek, *Kutadgu Bılıg'*ini canlı bir diyalog, yer yer de gerçek bir sahne yazısı olarak kaleme aldı. Bu kadarla kalmayarak, yapıtının kahramanlarını allegorik kişiler kılığıyle sahneye çıkardı.

* * *

*Kutadgu Bılıg'*ın devlet, yurttaşlık, yasa, saray örgütü, görevliler, yönetim, töre, ordu ve toplum katmanları konusunda verdiği bilgiler, ilerde yabancı alanda karşılaşırılmak üzere, burada özetleyelim. Yurdun, devletin ve hükümetin başında *ılıg* sanını taşıyan bir başbuğ vardır. O, yukarıda Yeni Eflatunculuk-Farabî-Balasagunlu Yusuf karşılaşması bölümünde açıklandığı gibi, "feyz" (émanation) yoluyle, Tanrı-Yalavaç aşamalarının hemen altında "yalavaç hırkasını giymiş" olan ve en yüksek orunda bulunan yöneticidir. Batı'da, bu çağda ve daha sonraları, kral, Hz. Âdem'in ardası ve "tanrisal hak" (Ing. divine right) ile tahta oturmuş sayılırdı. Karahanlılarda devlet başkanı da buna benzer bir durumda idi. Avrupalı düşünürlerin kimisi (Th. Hobbes, J. J. Rousseau vb.), bir tarafta devlet ile yöneten, öbür tarafta da yönetilen halkın toplumu arasında, yazısız olduğu halde geçerli sayılan saymaca bir "toplumsal anlaşma" (Fr. contrat social) bulunduğuunu sanmışlardır. Karahanlılarım *ılıg'i* de, yurttaşlara böyle bir anlaşma ile bağlı bulunuyordu. Balasagunlu Yusuf bu anlaşmayı her iki tarafa düşen üç noktaya bağlamıştır: O, ilkin halkı ahyor ve onun *ılıg'*inden üç şey beklediğini açıklıyor: 1. Gümüşün ayarını (*kümîş iyari*) düsürmemek; 2. doğru yasa (*koni töri*) çıkarmak; 3. kervan yollarını güven altında

tutmak. Bu üç noktanın en önemlisi *köni törü*'dür. Törü ya da yasa, her devlette bulunur; ne var ki kimi yasalar “doğru” (*köni*) olmayabilir. Balasagunlu Yusuf, *törü* sözcüğünü hemen her yerde *köni* sıfatı ile birlikte kullanmış ve ilig'i, *köni* olmayan yasa çıkarmaktan sakındırılmıştır. Osmanlıcada *adalet* ile *hakkaniyet* ayrı ayrı şeylerdir. *Adalet*, devletin çikardığı yasaya göre doğruya yanlıştan, suçtan ayıran yazılı bir yargı ve esastır. *Hakkaniyet* ise iyiyi kötüden, doğruya eğriden ayırmak üzere Tanrıının bizlere, kollarının bilinc ve viedanına koyduğu duygudur. Balasagunlu Yusuf *köni* demekle “*adalet*” i değil “*hakkaniyet*” i anlatmak istemiştir. Yazar, *törü* (= yasa) sözcüğüne *köni* (= doğru) sıfatını eklemekle, bugün “*hukuk devleti*” (Alm. Rechtsstaat) dediğimiz devlet türünün niteliğini anlatmak istemiştir; yani, devlet yönetiminin, temel insanlık haklarının, yurttaşın yasal korunmasının, anayasa ve yasal düzenle saptanması ve bütün bunların inanca altına alınması, ki *törü*'nın devlet yasalarının üstünde bulunan ahlâk duygularına ve insan haklarına dayanan “temel yasa” (Alm. Grundrecht) demektir.

Ilig ve yurttaşlar arasında bulunan saymaca anlaşmanın ikinci bölümü ilig'in isteklerini ve halktan beklediklerini ele almaktadır. Yine üçlü olarak: 1. Buyrukları yerine getirmek (“*köni törü*” ye göre), 2. vergileri vaktinde ödemek, 3. ilig'in dostlarını dost, düşmanlarını da düşman bilmek. Buna karşı, devlet görevlilerinin (*tapugçı*) de ilig üzerinde hakları vardır. Bu konu bu başlıkla ayrı bir “*bap*” olarak *Kutadgu Bılıg*'de işlenmiştir. Görevlilerin ilig üzerindeki hakkı, “*hakkaniyet*”, insancı tutum, usa yatkın buyruk, yedirme içirme, iyi bakım, emek değerlendirme ve ödüller medir.

İki taraflı bu esaslara göre, halk, ilig'in yönetimi, buyruğu, “*raiyyet*” i altında bulunur, dincei erkini kuşanmış olan ilig'i “*dinin izzeti*” (*din izzi*), “*şeriatın dini*”, “*devletin nasr-i muini*” olarak tanır. O, dengesi tam olan üç ayaklı bir oturacıkta yer almış yargıcı; yanında kılıç, acı ot ve şeker vardır. Kılıçıyla yargilar, suçlulara acı ot içirir, haksızlığa uğramış olanların hakkını arar ve şekerle onların gönülini ühr. Bey (ilig), bey olarak ve beylikle doğar. O, hem kılıç, hem kalem adamıdır, askerdir, bilgindir. *Kutadgu Bılıg*'e göre, “*Yurdum alan onu kılıçla almıştır, yurdum tutan da onu kalemle tutmuştur*”. Devlet örgütünde ve yönetimde ilig'in türlü yardımcıları vardır; yukarıda görüldüğü gibi, alt aşamalardan başlayarak: hillbaşı, on - çadır (*on otag*), sübaşı, ilbaşı, hacib (Türk. *tayayu*), agıcı, ilimga, öge, kökayuk, mançbeg, çagribeg, tiginbeg, çavlibeg, yavgu, yuğruş, ilbeg, er ögi, vezir. Vezirin giysisi ve kılığı iki yerde anlatılmıştır; Ay-Toldı'nın kılığı: Vezir giysisi, mühür, tuğ, davul, kuşak, zırh; Ögdülmüş'in kılığı: vezir giysisi, mühür, at, koşum, hilat (= değerli kumaş ya da kürkden yapılmış kaftan). Ilig, şu üç işe seçkin kimseler aramalıdır: 1. Adalet bakanı (*kadi*), 2. ilig'in ardası olacak kimse (*halifet*), 3. başbakan (*vezir*). Bu sınıflamaya göre, devlet örgütünde kamutay ya da parlamento ve senato (comitia, forum vb.) yoktur; ayrıca yargıcı (tribunus, aedilis v.b.) sınıfından da söz edilmemiş, kurum adları da verilmemiştir. Buna karşılık *kara budun* (Yun. *dēmos*'un karşılığı olsa gerek) anılmıştır. Yapıtan bir yerinde *kara budun* (*kara 'am budun*), toplumun alt katmanı

olarak tanıtılmış, başka bir yerde de şu üç dilimden oluştuğu söylenmiştir: 1. *Bay'lar* (= zenginler), 2. *orta kişi'ler* (= orta halli kişiler), 2. *çigay'lar* (= fakirler). Devlete faydalı olan üç tür insan vardır: 1. *Alp* (= cesur) kişi, 2. *büyük bilge* (= akıllı, bilge) kişi, 3. *tetig uz* (= anlayışlı ve becerikli) kişi. Yapitta yer, yer *bulgak'tan* da (= karışıklık, fesat, ayaklanma) söz edilmiştir. *Kutadgu Bilig*'te resmi çizilen devlet, kut ve gönenc arama ve bunları sağlama üzerine kurulmuştur. Toprak sorunu (Fr. question agraire) söz konusu değildir. Yurdun yönetim düzenini şu üç sınıf sağlar: 1. *Bilge alimler*, 2. *muhtesib'ler* (= başta ordu olmak üzere, düzen gücünü sağlayanlar), 3. *tapugçı'lar* (= yönetim görevlileri).

Karahanlı devleti saray örgütünde ilig'den sonra şu aşamalar bulunmaktadır: 1. Vezir, 2. sübaşı (= ordu komutanı), 3. ulug hacib (= mabeyinci), 4. kapugbaşı (= saray baş kâhyası ve teşrifatçısı), 5. yalavaç (= elçi), 6. bitigci ilmga (= sıra kâtibi), 7. agıcı (= sayman), 8. aş-başıçı (= aşçıbaşı), 9. ididiçi başı (= içkici başı). Bunlardan kapugbaşı (Lat. majordomus'un, ianitor ve ostiarius'un karşılığı), sarayın güveniyle görevlendirilmiştir; aynı zamanda ordu komutanı sübaşının da yardımcısıdır. Kapugbaşı her sabah bütün görevlileri gözden geçirir, bunların dileklerini ilig'e bildirir; görevlilerin ödüllenme ve üstelenmelerini de ilig'e önerir; görevlilerin dileklerini ilig'e bildirir. Ayakçı'lktan (= uşaklık), tamgaçı'lktan (= damgacı) yukarıya doğru görevde üstelenme geleneği vardır. Tapugçı'lar iki sınıfır: 1. Göreviller, 2. kollar. İlig bunları giydirmeye, yedirip içirmeye ve barındırma zorundadır. Ayrıca, ilig'in bunlara karşı insaflı davranışması, iyi çalışanları ödülleme ve üst görevlere alması beklenir. İnsanlığa aykırı davranışsa, karşısında Tanrı'yı görecektir. Tapugçı'lardan da ilig'e bağlılık, doğruluk, çalışkanlık, görmü ve törrü tolu (= düzen bilgisi) beklenir. Yalavaç, yani elçi, doğrudan doğruya ilig'e bağlı olup, kendisinden geniş bilgi, görüş, anlayış, akıl uzluğu ve toplum eğlenceleri bilgisi (cirit, çevgen, av, satranç v.b.) beklenir. Görevi vezirinkine kadar önemli olan bir yüksek görevli de ordu komutanıdır, yani sübaşı. Balasagunlu Yusuf, sübaşlığını anlatırken "sü sülemek" (= strateji ve taktik) alanındaki geniş bilgisini de ortaya sermektedir; ordu örgütü: piyade (Lat. pedites), süvari (Lat. equites), okçu (Lat. sagittarii), türlü silâhlar, mızrak, balta, orduya at yetiştiiren igdişçi'ler v.b.; savaş: ilerleme, gerileme, akın, düşmanı aldatma, "til" alma, tutsaklar, ordu ahlâkı, askerleri kayırma; ayrıca av.

Balasagunlu Yusuf, toplum katmanlarını ve türlü yolak ve uğraşları saymayı da unutmamıştır: Başta, yukarıda anlatılan kara budun, sonra Ali oğulları (Alevî'ler), bilginler, hekimler (ebci, otaçı), efsuncular (muazzim'ler), düş yorucuları, müneccimler, şairler, tarımcılar, satıcılar, el sanatları ustaları (uzlar) ve fakirler (çigay'lar), her sınıfın erdemleri ve olumsuz tarafları ile birlikte.

Kutadgu Bilig'den Karahanlı devletinin tecimi üzerine de bir fikir edinmek olanağı vardır. Yapitta Çinden, Hintten, Bizanstan (*Rum*) gelen tecim eşyası sayılmalıdır, Çin-Türkistan kervan (*arkış*) yollarından, özellikle ipek yoldan söz

edilmektedir. Bu yoldan Türkistan'a gelen eşyadan: *torku/turku* = ipekli kumaş, *ed* = ipekli dokuma, *agi* = epeklili kumaş, *çit* = naklılı Çin ipekli, *kez* = ipekli Çin kuması, *zümküm* = Çin ipekli, *yurun* = ipekli kumaş, *tülvir* = ipekli örtü, *perde*, *burçın* = ipekli kumaş v.b. Ulaşımı sağlayan yük hayvanları: at, aygır, kısırak, deve, katır. Karahanlı bayanların bezenmesine yarayan eşyadan: *yinçü* = inci, *erdini* = iri inci, *sata* = mercan, *yıpar* ve *kin* = ikisi de misk, *yid* = hoş koku, *kafur* = kâfuru, *tiutsük* = tütsü, *kedük* = giysi, *köylek* = gömlek, *kaftan*, *kürk*, *küjek* = perçem, *egin* = peçe, *bileziük*, *tolgag* = küpe, *bagurdak* = kadın göğüsüğü, *bezek* =nakış v.b. Tecimde: *ülgü* = terazi, *asig · yas* = kazanç-yitim, *faiz* v.b. El sanatları uzları olarak: *temürçi* = demirci, *etükçi* = ayakkabıcı, *kumaçı* = derici, *sırçı* = cilacı, *bedizci* = boyacı, *töşekçi* = döşekçi, *okçu yaçı* = okçu yayıcı, ayrıca *aşçı*, *kuşçı*, *tafarçı* = yük taşıyıcı v.b. Hayvancılık ürünlerinden: *kırmızı*, *süt*, *yüy*, *yag*, *yogurt*, *kurut* = peynir, *yadım* = yaygı, *kidiz* = keçe, tarımda *urug* = tohum v.b. Yemek ve içkide: *aş*, *et*, *gül balı*, *gül şurubu*, *çerez* (Arap. nukul), *yemiş*, *simit* = semirmelik yiyecek, arpa suyu (Arap. fuka), *sofra suyu* (Fars. mizâb), *bal suyu* (Fars. cüleybin), *gül suyu* (Fars. cülâb), sindirim içkisi, kuvvet içkisi, müşhil içkisi, şarap, baharat, otlar v.b. Aş ve şolen türleri: *küdenke aş* = düğün şöleni, *sünnet aşı*, *at aşı* = ad, san alma aşı, *togum aşı* = doğum şöleni, *koldaş aşı* = arkadaşlar yemeği, *yog aşı* = cenaze aşı, *boşug aşı* = izirli aş; yemekten sonra konuklara dağıtılan *tiş teri* = diş kirası, *biceps* = aş armagânı v.b. Ve bu şolenler, aşalar, çağrılar sırasında gösterilmesi gereken sofra görüntüsü ve göreneği: Eti sıyrıma, bıçak kullanma, yeme biçimimi, konuşma v.b. Ayri bir konu olarak, düş yorumu; düş türleri: Gece düşü, gündüz düşü, düş ve mevsimler, düş ve düşü görünen yaşı, karışık düşler, yorumsuz düşler, iyiye yorma, düşe ve yaşa göre verilecek ilâçlar ve yapılacak sağaltma çabaları: Müshil, kan alma, beyin yıkama v.b. Ayri bir konu olarak spor: Tavla, satranç, güreş, cirit, çevgen, okçuluk, kuşçuluk, av v.b. Eğitim-öğretim konusunda: Baba öğretü, çocuğu evde okutma ve okutmağa erken başlama; kâğıt, divit, mektup v.b.

Önemli bir konu olarak, kadın. Doğu'da, özellikle eski Yakındoğu'da olduğu gibi, Karahanlı Türklerinde de, doğan çocuğun erkek olması yeğ sayılırdu. Ne var ki bunu söylemekle birlikte Balasagunlu Yusuf bir yerde kızların gönlünü okşayarak şu beyte yer vermiştir:

Bu mundag kişiler bolur idi kız,
Bu kız kızlığı kaldı kız attı kız.

Böyle kişiler çok nadir olur,
Bu değerli nadirlikten, nadirin adı kız kaldı.

Karahanlı Türkçesinde *kız* sözcüğü iki anlamda gelmekte idi: biri "kız", ikincisi "değerli, pahalı, nadir şey"; *kızlık* da "değerlilik, nadirlik" anlamına idi. Buna karşılık, Balasagunlu Yusuf, kadının aslı et olduğunu da bildirmekten çekinmemiştir ve erkek-

leri sakindirmıştır: *Tisi asli et ol*, "dişinin aslı ettir" diye. Karahanlı Türkçesinde "ca-riye" kavramı için 7-8 sözcük kullanılmakta idi. Kadın konusunda Balasagunlu Yusuf'un tutumunu, davranışını gereği gibi değerlendirebilmek için, Karahanlı Türklerinin kendi İslâmlıklarının ilk yüzyılını yaşamakta olduğunu unutmamak gerekir. Yusuf, okurlarını "kadına saygı göster" (*agır tut tişig*) diye öğütlemiştir, olur olmaz erkekleri, anlamadan, denemeden eve sokmamalarını, evdeki hizmetçilere (*elig as-raktı*) de dikkat etmelerini istemiştir. O, bütün kızları, evlilikten önce hep *sılıg kız* (= temiz kız, bakire) olarak görmeyi arzulamıştır. Evlenme konusunda, erkeklerle, *sakinlik tisi* (= ifsetli kadın) aramalarını ve bu nitelikte olan *uruglug tisi* (= soylu kadın), *bay tisi* (= zengin kadın) ve *körklig tisi* (= güzel kadın) gibi kadın türlerinden üstün tutmalarını öğütlemiştir, babalara da "kızımızı erken evlendirin" demiştir.

2. Ahlak ve din *

*Kutadgu Bılıg'*ın başlıca niteliklerinin biri de onun bir "ögüt kitabı" (pendname) olmasıdır. Din konusunda Balasagunlu Yusuf Sünni bir Müslüman olup, bu dinin bütün Türklerde ve Orta Asya yurtlarında yayılmasını dilemektedir. 960 yılından önce Orta Asyadaki Türkler, Manicilik ve Hristiyanlık sürelerini geçirdikten sonra Buddha'cılıkta durulmuşlardır. Yurtlarında, Buddha'nın yurdu Hint'in, Zarathustra'nın yurdu İran'ın, Kung-fu-dzi'nın yurdu Çin'in, Şamancı Kök-Türklerin ve eski Türk mitolojisinin (Ötüken ormanı v.b.) etkileri vardı. Karahanlı devletinin batı bölümü, alt-katman olarak, Buddha'cı Soğdak'ların ve Orta İran dillerinden biri olan Soğdakçanın üzerinde oturuyordu. Öncülleri olan Uygur Türkleri, Buddha'cı olmuş, yazılarını Buddha'cı Soğdakların alfabetesinden geliştirmiştir. Balasagunlu Yusuf da *Kutadgu Bılıg'*ını Uygur harfleriyle yazmış ve bu yapıtta Buddha'cı alt-katmandan kalma Sanskrit ve Soğdak asılı birçok terimler kullanmıştır: "cennet" anlamına *uştmaḥ*, "şeytan" anlamına *yen*, "dünya" anlamına *ajun*, "melek" anlamına *firiṣte/feriṣte*, "misafirhane, imarethane" anlamına *muyan* gibi, İslâmmın *Allah* terimi *Kutadgu Bılıg'*de, "bismillah" formülünün dışında, hiç geçmiyor; bunun yerine *Tanrı, Ugan, İdi, Bayat* terimleri, çok seyrek olarak da Arapça *Rab* kullanılmıştır; "Peygamber"e Türkçe olarak *Yalavaç*, "Dört Sahabe" ye de yine Türkçe olarak *Tört Eş* denmiştir. Ay-Toldı ilig'in başkentine gittiğinde bir muanlıktı (Buddha'cı imareti) kalmıştır. *Kut* (saadet) terimi de *mana* denilen saadet verici "gizli güç" kavramına bağlı, Buddha'cı Uygur Türklerinden kalma bir mirastır; eski Türk hakanlarına verilen *İduk-kut* (= Kut sahibi) sanı da bu kavrama bağlı bulunmaktadır (bu konuda daha geniş bilgi için bkz. A. İnan: "Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bılıg Üzerine Notlar", *Türk Kültürü* dergisi, sayı 98, 1970, s. 112-126). Gerçekten, *Kutadgu Bılıg'*de yeni ihtida etmiş bir ulusun ruh belirtilerini sezmek güç değildir. Bu alanda Prof. Saadet Çağatay bir adım daha ileri giderek, *Kutadgu Bılıg'*ın zahit kahramanı Odgurmuş'ın Buddha'cı olduğunu ileri sürmüştür (bkz. "Kutadgu Bılıg'de Odgurmuş'ın Kişiliği" adlı yazısı, *Türk Dili Araştırmaları Yılhığı - Belleten*, 1967, s. 39-49), buna karşılık Ögdülmış'in de "hamd edilmiş, Muhammed" anlamına alarak, İslâmin peygamberini temsil ettiğini söylemiştir (bkz.

“Kutadgu Bilig’de Ögdülmüş” başlıklı yazısı, *Türk Kültürü* dergisi, sayı 98, 1970, s. 95-111). Sayın Saadet Çağatay’ın her iki sanısı da doğru olabilir. Daha önceki sayfalarda belirtildiği gibi, *Odgurmuş* sözcüğü “uyanmış”, *odgurmak* da “düşünce sonunda anlamak, dalgıdan uyanmak” anlamına gelir; *ögdülmüş*, “övülmüş”, *ögdül* de “ödül” anlamına gelir. Sanskrit dilinde *buddha* sözcüğü “aydın, aydınlanmış” demektir. Ne var ki, *Kutadgu Bilig*’de Ögdülmüş, dağda Odgurmuş’ı görmeğe gittiğinde, her kez onu ibadette bulmakta, ilig de mektuplarında onu “cuma namazını halkla birlikte” şehirdeki camide kılmağa çağırmaktadır. Ilig, Odgurmuş’ı ihtiida etmeye değil, onun bir Müslüman olarak bu dini yaymak, “kâfirlerle”, yani Buddha’cılarla savaşmak için şehre inmesini istiyor. *Kutadgu Bilig*’deki tanıma göre, *yek* (şeytan), “din hırsızı” (*din ogrısı*), “kâfir” de “din düşmanı”dır. Ilig’in bu çağrıda çok yerinde idi, çünkü 1212’de Karahanlı devletini yıkanlar “kâfir”, yani Buddha’cı Moğol boyu Kara-İjtay’lar oldu.

3. İslâm ve tasavvuf

Ilig'in ağıziyle Balasagunlu Yusuf'un halkçı, faydacı (utilitaire) ve yararıcı (pragmatiste) olarak Türk topluluğuna yaptığı genel çağrı şu söyle özetlenebilir: *Astılgı bol*, yani “faydalı ol!” Hristiyanların ünlü bir azizi vardı: Suriye'de, dünyadan uzaklaşarak 3 (kimi yazarlara göre 9-20) metre yükseklikte bir sütun üzerinde 40 yıl, “münzevi bir zahit” olarak yaşayan ve böylelikle ahirette cennete gideceğini uman Sütuncu Simeon (Yun. Symeon Stylites, 390-459). Bu adamın insanlığa ne faydası dokunmuştur? Faydasız bir bencil örneği. *Kutadgu Bilig*'de de Odgurmuş bu umutla dağda “münzevi bir zahit” olarak yaşıyordu. Ilig ona, ahiretin bu yolda kazanılamayacağını, bu iş için halka, Müslümanlığa faydalı olmanın kesin bir koşul olduğunu söylemiştir. *Kutadgu Belig*'in “kiyamet ve ahret bilgisi” (Fr. eschatologie) felsefesi budur: “Faydalı ol!” Bu görüş ve bu özendirme, bir taraftan Gazzalı (ölm. 1111), öbür taraftan Türklerde de Ahmet Yesevi (ölm. 1166) tarafından yeni formullenmekte olan tasavvufa, dalgya, münzeviliğe ve zahitlige karşı, kurtuluş yolunu etkinlikte ve faydacılıkta gösteren ilk tepkidir. Balasagunlu Yusuf bu alan da “kaderci” de değildir; *ödle* dediği “almış yazılı”nı erdemle yenmeği de düşünmektedir: *Astılgı bol, edgülüük kıl!* (= faydalı ol, iyilik yap). Tanrı'ya, ailemize (ana-baba, eş, çocuk), başkalarına karşı olan saygı ve ödevlerimizi yapmakla *kalmayarak*, kendimize karşı olan ödevimizde de kusurda bulunmamak. Kendimize karşı olan başheca ödevimiz bilgi edinmektir: Okumakla, “ulumu aklı ve nakli” ulemalarımı, bilginleri, bilgeleri dinlemekle. Tanrı bizi hayvan olarak değil, insan olarak yaratmıştır. Ödevimiz bilgi edinmek, kendimizi yükseltmek, ve ölüken, ruhumuzu Tanrı'ya, vücutumuzu da ana toprağa teslim ederken, ruhumuz erdemle dolu olarak, vücutumuz da “aşağılık toz”a (Lat. pulvis inferior) değil, “üstün toz”a (Lat. pulvis superior) gevrilmeğe hak kazanmış olarak dünyadan ayrılmaktır.

4. Bilgi ve erdemler

Balasagunlu Yusuf bize "bilgi edininiz, adam olunuz, kendinizi yükseltin" (*bilig bil, kişi bol, bedütgil özüg*) öğütünü vermiştir. Burada "yükselemek" kavramı uygarlık (civilization, yani konut, yol, ışık, su, giysi, besin, süs, gönenc) alanındaki nesnel kalkınma için değil, kültür (culture) alanında tinsel (ruh, us ve bilgi) kalkınma, yükselme anlamına kullanılmıştır. İnsan nasıl bilgi edinir, adam olur ve kendini yükseltir? Amerikalı düşünür, şair, denemeci ve filozof Ralph Waldo Emerson (1803–1888), "Denemeler"inde ("Essays", I, 1841, II, 1844), bize bunun yolunu göstermiştir. İlk iş olarak "kendine güven" (İng. self-reliance), yani "kişinin kendi yeteneklerini, yargı ve iç sermaye'sini, ruh ve us gücünü bilmesi, bunlara inanması, güvenmesi ve bu yolda kazandığı ruh bağımsızlığı". İkinci iş olarak "üst ruh'a (İng. oversoul) katılma, yani "evrende bütün ruhların birleşmesinden meydana gelen ve kişisel bilinçten aşkin bulunan canlı ruh, dirimsel tözü, besin edinmek". Bu duruma geldikten sonra bilgi edinmek, sonsuz olarak bilgi biriktirmek, bunları yoğurmak ve bir "kültür hamuru" yapmak, sonunda da, nasıl bir tohum toprağa düşüp kendini "gerçekleştirip" bitki oluyorsa, insan da canlı, ruhlu ve düşünür bir yaratık olarak "kendini gerçekleştirmeye"lidir (İng. self-realisation), yani gelişmesini, sağlanabilen son aşamaya vardırmalı, insandaki gizil gücün tüm gelişimini sağlayabilmek yetkinliğine erişmelidir. Emerson'ın "tüm adam"ı (İng. entire man) ve "gerçek adam"ı (İng. genuine man) budur: Kendi özüne inanan, gerçeği söyleyen, gerçeği düşünen ve gerçeği yapan bilgin adam. Bilgi erdemden doğar, erdem de bilgi doğurur. Emerson'ın dediği gibi: "erdemin yerini tutan başka bir şey yoktur" ve en yüksek yasalar ruh yasalarıdır. İngiliz düşünürü Thomas Carlyle (1795-1881, *Sartor Resartus* hayatı, 1835) da buna benzer bir öğüt vermiştir: Ülküsel olmayan işlere "sonsuz hayır!" (İng. everlasting no), "ruhu besleyen, yükseltlen işlere de "sonsuz evet!" (İng. everlasting yea). Bunların hepsi 1069'da Balasagunlu Yusuf'un Karahanlı Türklerə aşıldığı fikir ve öğütlerin paralelindedir: Bilgi bil, adam ol, kendini yükselt. Balasagunlu Yusuf, Batı filozoflarının bugün "oluşma çabası" (Lat. nisus formativus, Alm. Bildungstrieb) dedikleri ruh ve us gücüne inanmıştır.

İşte Yusuf'un bizden istediği erdemler: *köni* (= doğru), *edgü* (= iyı), *biliklig* (= bilgili), *ukuşlug* (= anlayışlı), *bagırsak* (= merhametli), *serimlig* (= sabır), *aku* (= cömert), *talı* (= seçkin), *tüzün* (= soylu) olma; yedirme, içirme, giydirmeye, para dağıtmaya, iyi ad bırakma, halkın güvenç, gönenc, sevinç içinde yaşatma, fakirlerin haccı olan cuma namazına katılma, "dünyanın ayıpları"ndan sakınma (3 zevk: 1. yemek-içmek, 2. erkeği avutan kadın, 3. sağlıkla yaşama; buna karşılık 3 düşman: 1. dünya, 2. gövde, 3. şeytan); dilin *erdem*'ini (fazilet), *mün'*ünü (kusur, nakise), *asig'*ını (fayda) ve *yas'*ını (zarar) bilme; dönek saadete ve dünya nimetlerine güvenmemeye, gönül zevkini göz zevkinden üstün sayma; büyülükler ve kadına saygı, çocuklara sevgi, hizmetçilere de insaf gösterme. Ve gü kötülüklerden de kaçınma: *haram*, küçük kullanma (zulmetmek), *yalgan* (yalan), *ogrılık* (hırsızlık), *ney suku* (mal tamahı), *saranlık* (cimrilik), *küvezlik* (kibir), *kirtüçlüklük* (kışkançlık) *arkuk kılınç* (inat), *tevlilik*

(dolan), *uvutsızlık* (utançsızlık), *kovdaşlık* (oburluk), *yaysaklılık* (gevezelik); *içkü* (icherni), *zina*.

Kutadgu Bılıg'den bütün bu konuları içine alan bir demet özdeyiş: 1. Bilgiyi büyük, anlayışı da ulu bil; seçkin kulu bu iki şey yükseltir. 2. Anlayış ve bilgiyi alatan dildir. 3. Bilgisizin sözü kendi başını yer. 4. Söz, deve boyunu gibi yularıldır, nereye çekersen oraya gider. 5. Yaşamı sermaye yap, bunun faizi iyiliktir. 6. Kötü sövülür, iyi öylür. 7. Eğer bir bilgine eşikte bir yer düşerse, o eşik baş köşeden üstün olur. 8. İki türlü yüce insan vardır: Biri bey, öbürü bilgin; üçüncüsü hayvandır. 9. Misk ve bilgi birbirine benzer, insan bunları yanında gizli tutamaz. 10. Şu dört şeyin azını az görme: Ateş, düşman, hastalık, bilgi. 11. Akıl karanlık gecede bir meşale gibidir. 12. İnsan akıl ile yükselir, bilgi ile büyür. 13. Hırsız ve dolandırıcıının eli bilgiye erişemez ve onu alamaz. 14. Sevinç isterSEN, o kaygı ile birlikte gelir; huzur isterSEN o zahmet ile birlikte bulunur. 15. İnsan kendisini sevdirirse, onun kusuru en büyük erdem sayılır. 16. İnsanoğlu bir kervana benzer, konak yerinde sürekli kalamaz. 17. Akıl süsü dil, dilin süsü söz, insanın süsü yüz, yüzün süsü de gözdür. 18. Nimet tam olursa, insan yiyecek bulamaz. 19. Bilginin sözü bilgisiz için göz olur. 20. Soylu insan ölse de soyu kahr. 21. Beylik çok iyi bir şeydir, ne var ki daha iyi olanı yasadır ve onu doğru uygulamak gereklidir. 22. Halkın yükünü hafifleten kimse insanların iyisidir. 23. Halkın içinde yükselp zenginlige eren insanın dili ve sözü tath olmalı, kendisi de alçak gönül göstermeli. 24. Saadetin ayağı kaygandır. 25. Saadeti kendine bağlamak için 10 koşul vardır: a. alçak gönüllü ve tatlı dilli olmak, b. aşırılıktan sakınmak, c. kötü işlere yanaşmamak, ç. toplanmış olan malı yerine harcamak, d. yaşamını, işini ve davranışlarını düzenlemek, e. büyüğe saygı göstermek, küçüğe şefkatli olmak, f. kibirle başkalarını incitmek, g. kendini içkiye vermemek, h. eli ve dili ile oyuna karışmamak, i. davranışlarında doğru olmak. 26. İnsan kıt değil, kıt olan insanlıktır. 27. Hoşlanılmayan insanlar şunlardır: Yalancılar, aç gözlüler, aceleciiler, her işte öfkelenenler, içkiye düşkün olanlar, hırsızlar. 28. İyi insan hep iyilik eder, yaptığı insanın başına kakmaz, kendi çıkarımı düşünmez ve bir karşılık beklemez. 29. Doğru insan, gönülini çıkarıp avucuna koyarak başkalrı önünde mahcup olmadan dolaşabilen insandır. 30. İyi, yokuş tırmanmak gibidir, güctür; kötü şey iniş gibidir, kolayca elde edilir. 31. Elden gelirse, kötüluğun inadına iyilik yap. 32. Cimri kendi malını kendisinden esirger, nasıl olur da başkasının hakkını verir? 33. Kara başın düşmanı kırmızı dildir. 34. Bilgin kişinin sözü topрак için su gibidir, su verilince nimet çıkar. 35. Vücutun besini ağızdan, ruhun besini ise kulaktan gelir. 36. Çok dinle fakat az konuş, sözü akıl ile söyle ve bilgi ile süsle. 37. Soluk alıp vermenin sayısı bellidir. 38. Göz için örtü olabilir, fakat gönül için örtü yoktur. 39. Dinlemek söylemekten daha iyidir, insan dinlemekle bilgin olur. 40. Şahit nerede ise hüccet de oradadır. 41. Bilgisizin ibadete dalmasından bilgilinin uyumasının sevabı daha çoktur. 42. Öldükten sonra çocuğunu kalan bir baba için "yaşamıyor" denemez. 43. Sana kim söverse sen onu övmelisin. 44. Eğer zalim sana zulmederse sen onu bağısla, din yolu budur. 45. Adalete dayanan yasa, bu gögün direktidir. 46. Gönül kimi severse, göz daima onu görür. 47. Dünyanın tepesi nimet ise,

dibi de mihnettir. 48. Şeytan din hırsızıdır. 49. Ömrün tamamı üç gün sürer: Yarın, dün, bugün. 50. İster şeker, helva, ister arpa, dari yemiş olsun, doyup yatan sabah yine aç kalkar. 51. Tanrı kula iki göz ve iki kulak vermiş, biri ile bu dünyaya bakarsa, biri ile de aherete bakmalıdır. 52. Yalnız ibadete güvenerek ibadette aşırı gitmemeli. 53. Faydasız insan diriler arasında bir ölüdür. 54. Üç şeye yakın olma: Yanar ateş, akar su, beylerin şan ve şerefi. 55. Üç şeyden uzak dur: Beylik taslama, yalan, cimrilik. 56. Tuz ekmek yedir ve güler yüz göster, bu iki davranış insanı kendine isındırır. 57. Şu iki türlü kimseden uzak dur: İftiracı, gammaz, ve ikiyüzlü çikarcı. 58. Kızı çabuk evlendir. 59. Evleneceksen kendinden aşağı derecede biri ile evlen, onda yüz güzelliği değil, güzel huy ara. 60. Oğlunu ve kızını evde eğit, bu işi başka ellere bırakma. 61. Çocuklara bilgi ve edep öğret. 62. Kadının aslı ettir. 63. Hizmetçilere eziyet etme, güçlerinin üstünde olan iş verme, Tanrı'yı karşısında bulursun. 64. Elin darında ise başkalarına sizlanma. 65. Hisseli işlere girişme ve böyle işe mal yatırma. 66. Taşan ırmağa komuş olma, hisara yakın durma. 67. Ev almak istersen komşusunu sor, yer almak istersen suyunu sor. 68. Boğazına hakim ol, onun esiri olma. 69. İnsan gönüllü incedir, o bir sırcaya benzer, kaba söz söyleme, kırıhr. 70. Boğazdan hem can hem hastalık girer. 71. Sonunda, hakanın elinde de kalacak olan iki bez parçasıdır. 72. İnsan, içinde ancak danışmakla başarıya ulaşır. 73. Şu üç insana değer ver: a. gözü pek kişi, b. bilgin kişi, c. becerikli kişi. 74. Halka yük yükleme, yükü kendin taşı. 75. Cömert, gümüş dağıtan değildir; cömert, canını feda ederek insanların hakkını verecek kişidir.

Her dinde olduğu gibi, burada da birtakım ögütlerle karşı karşıyayız. Çoğu dinlerde ögütler buyruk biçiminde verilmiş, buyrukların çoğu da yasaklama niteliğini taşımıştır. Balasagunlu Yusuf'ta yasaklama varsa da, ögütlerin çoğu, okuyanı olumlu işlere özendirmek, etkinliğe itme amacı ile verilmiştir. Kimi dinlerde görülen misilleme, kötülüğü kötülükle, zoru zorla karşılaşma, "dişe karşı diş, göze karşı göz" ilkesi *Kutadgu Bılıg*'de yoktur. Tam tersine, *İncil*'de de olduğu gibi, Balasagunlu Yusuf kötülüğü iyilikle karşılaşma insancıl ilkesine bağlı kalmıştır. "Sana söveni öv", "sana zulmedeni bağısla", gibi.

* * *

5. Kutadgu Bılıg'in mesajı

Kutadgu Bılıg, böylece, ansiklopedik, ayrıntılı bir yapıt olmakla birlikte, bir tümdür, bütündür. Bu bütün, bir ana temel üzerine oturtulmuş, çatısı da birkaç ana direkle kurulmuştur. Bundan 900 yıl önce bu binanın temeli, insanın her iki dünyadaki saadetini sağlayabilmesi için atılmıştır. Ana direkleri de, erişilecek mutluluğa yön gösteren işaretlerdir. *Kutadgu Bılıg* görkemli bir şehrə benzer. Piril piril parlayan sokaklarını onun kutsal beyitlerinde görürüz. Bunlardan kimi Tanrı buyruğu, kimi uyarma, kimi öğüt, kimi sakındırma, kimi de yasaklamadır. Bunların başlıcalarını, yapıtin tümünden seçerek, yukarıda öbek öbek topladım. Bunlar, yapıtin özetile birlikte göz önünde bulundurulursa, değeri bir kat daha yükselir.

900 yıl önce Balasagunlu Yusufun bize verdiği mesajdaki öğütleri şöyle sıralayabiliriz: Tanrı'ya bağlı bulunma; ölmü ve ahireti unutmama; akıla ve bilgiye değer verme; çocukların okutma; dinlemek ve okumakla bilgi edinme; her işte doğruluk arama; temiz düşünce sahibi olma; dünyaya ve geçici zevklere düşkün olmama; dile, boğaza, nefse hakim olma; zor kullanmaktan, hırsızlıktan, yalandan, içkiden, haksızlıktan, kaba sözden, dedikodudan, gevezelikten ve acelcilikten kaçınma; sabırı, cömert, hayırsever olma; yapılan bir iyiliğe karşılık beklememe; disiplin, doğru yasa, düzen ve adalet sağlama; ifset ve namusa simsiki bağlı olma; kötü arkadaş edinmemeye ve bozgunculara katılmama; büyüğe ve kadına saygı, çocuklara şefkat, hizmetçilere de insaf gösterme; gelenek ve göreneklere bağlı bulunma; her işte ilmlî davranışma; hesaplı iş görme; daima ağır başlı, tok gözlü, alçak gönüllü olma; önemlilerden biri de, iyi ad bırakmağa çalışma.

Yapıtin başında önemle açıkladığı gibi, Yusuf, son eklerde de yine ele alıp üzerinde durduğu bir konu vardır: *Bilgi*, insanı hayvandan ayıran bilgi, karanlık gecede meşale gibi bize ışık tutan bilgi, erdemini başı olan bilgi, Eflatun'un, Farabi'nin üzerinde durduğu bilgi, erdemini doğuran bilgi. İslâma göre de bilgi toplamak ve öğrenmek her Müslüman için bir farzdır. 1615'te Bostancızade Yahya Efendi'nin dediği gibi "bilim padişahlığından üstünür; ilim ve kültür yolunu seç, bu yolda çaba göster." Ve günümüzde de yüce Atatürk'ün "Hayatta en hakiki mürşit ilimdir" özdeyişi, aynı düşünüşü, inanışı ve öğütü doğrulayıp desteklemektedir. Balasagunlu Yusuf, *Kutadgu Bilig*'ini işte bu temel üzerinde oturtmuştur.

V. Dünya Edebiyat Çevresi İçerisinde “Kutadgu Bilig”

Kutadgu Bilig eskiden yalnız Türkistan'da değil, bütün doğu yurtlarında tanınmış ve sevilmişdi. Sonradan yapılan eklerin anlatığına göre, türlü yurtlarda türlü adlarla tanınıyordu: Çin Türklerinde “Edebü'l mülük”, Maçin'de “Enisü'l memalik” ya da “Enisü'l memleke” ya da “Ayinü'l memleke”, doğu ilinde “Ziynetü'l ümra” , İran'da “Şahnamei Türkî” ya da “Pendnamei mülük”, Turan'da da öz adıyla “Kutadgu Bilig”.

Kutadgu Bilig'in her türlü yayımı (tipkibasım, çevriyazı, çeviri, makale haliinde kısa incelemeler, değerlendirmeler v.b.) yapılmıştır. Fakat en esaslı olanı, yani dünya edebiyatı çerçevesi içerisinde incelenmesi, yazarını bekliyor. Genel olarak *Kutadgu Bilig*'de başlica iki kolda toplanabilen şu yazı sanatı ve fikir yazısı türleri karşılaştırmalı olarak izlenip incelenebilir. Bir “pendname” (ögüt kitabı) ve “düsturname” (kural kitabı) olarak, birinci kolda, ahlâka deðgin öğretici konuşmalar (Alm. Lehrgespräche), özdeyiþler, hikmet öğretisi (Alm. Weisheitslehre) ve bilgi (Yun. epistemē, Alm. Kenntnis) övgüsü; bir “siyasetname” (yönetim bilgisi, Fr. miroir de princes, Alm. Fürstenspiegel) olarak da devlet kuramı (Alm. Staatstheorie), yasa felsefesi (Alm. Rechtsphilosophie), siyaset ahlâki (Alm. Politische Ethik) ve ülküsel devlet (utopia) kuramı. Bu küçük yapıta bunların hepsini gereği gibi yapamayacaðımız apaçık ortadadır; daha çok, tablolardan serpiştirme örneklerle yetinmemiz gerekmektedir. Eski Doğu'da her şey başlangıçta olduğu için, bu türler birbirinden kesin olarak ayırt edilmemiþ, din kavramı da bunlara karışmıştır. Aşağıda çizdigimiz tabloda, bu yüzden, türlü kollar birbirine giriþmiştir.

A. Bir “Pendname” ve “Hikmet” olarak:

Ahlâk ve hikmet öğretisinin eskiliði M. Ö. 3000 yıllarına kadar çıkar. Eski Mısırlılar bu türre *sboyet* derlerdi. Bu yolda, hiyeratik harflerle yazılı yapıtların sayısı oldukça çoktur. Bunların en eskisi ve en ünlüsü, firavun İssi'nin başbakanı Ptah-hotep'in M. Ö. 2870 sıralarında Mısır okullarında kullanılmak üzere yazdığı yapıttır. Burada, *Kutadgu Bilig*'de verilen öðütlerle denestretilmek üzere, örnek olarak, bu yapıttan bir özet çıkarıyorum: “Tanrılarım sevgilisi prens ve başbakan Ptah-hotep, bilgisizlere bilgi vermek, doğruluðu öğretmek, kendisini dinleyenleri kutlu ve mutlu

kılmak, iştip de söz dinlemeyenleri kargılamak için konuşuyor: Bildiğinle büyüklenme ve ona güvenme. Bilgili den faydaladığın gibi, bilgisizlerden de faydalamayı bil, çünkü bilgi ve sanatın sınırı yoktur ve hiç bir bilgin ya da sanatçı yetkin, üstün ve eksiksiz sayılamaz. İyi bir söz, değerli yeşil taş gibi gizlenmiştir; insan onu köle bir kadın ya da fakirlerin fakiri olan bir kimsenin yanında da bulabilir. —Gerçek her şeyle üstündür, onun erdemini de sonsuz, ölümsüz olup yaratılışından beri sarsılmamıştır; onu çiğnemek isteyen er geç cezasını bulur. O, doğru bir yol gibi önmüüzde uzanmaktadır; ondan sapmamalı. — Konuk olarak bir yemeğe gittiğinde, önüne konulanı ye, başkaların önündekine bakma. Ev sahibi seni selâmladıktan sonra konuş; o gülerse sen de gül. — Sana emanet edilen bir seye, bir görevye, bir aracılığa ve genel olarak güvene ihanet etme. Gerçeğe sıkı yapış, kızma, ağızını bozma. Bu işte büyük küçük farkı yoktur. — Bu dünyada yükselenleri kıskanma, onları beğenip alkışla, yureğinden kötü bir şey geçirme. — Oğluna Tanrı korkusunu öğret ve onu doğruluk yolunda yetiştire. Gidişi iyi olursa beğeni göster, suç işlerse onu cezalandır. — Kadınlardan sakın. İster eşi ol, ister kardeşi, ister komşusu, ister arkadaşı ya da tanıdığı, ölçünü bil. Dış görünüş insanı çeker, değerli sandığın şey sıra çıkar. Küçük bir albeni sende bir düş, boş kuruntu yaratır, sonra kendini ölüm kapısında bulursun. —Aç gözlük iyileşmeyen bir hastalıktır. O, babayı, anayı, eşini, kardeşi üzeri, sıkıntıya düşürür. O, bütün kötülükleri içine toplamış olan bir bohçadır. Doğruluğu kılavuz alan biri doğru yaşar, ölüür, gömülmür. Fakat cimriliğinden dolayı, aç gözlünün mezarı bile olmaz. — Halini vaktini düzelttikten sonra evlen ve bir yuva kur. Eşini sev, onun yeri evdir, onu yedir, içir, giydir, hastalığında ilâç ver. Onu süsle ve sevindir. O, sahibi için iyi bir tarladır. Cömert ol, fakat onu evde başat kılma. — Arkadaş seçeceğin kimseyi önce konuşmakla dene, niteliğini yokla, sonra yaklaş ve ona yüreğini aç. Konuşma bir sanattır, bunu bil ve öğren. Güzel sözlere kapılma, iştittiğini tart, doğruluğu eğriden ayırmamasını bil. Dinlemeyi de öğren. Akıllardan, bilginlerden faydalana. İşitmek, dinlemek, konuşmaktan iyidir. Bilgi gözden ve kulaktan girer, akıl bunları sindirir. Babanı ve yaşlıları dinle, kötülerden örnek alma. — Sağlam ol ve sırvuna hizmet et. Eğer bu sözlerimi dinlersen, doğru yolu bulmuş olacaksın. Gerçekten şasma, doğruluktan sapma.” Bu öğütler M. Ö. 2870 yıllarında, yani *Kutadgu Bilig*'den 4000 yıl önce verilmiş öğütlerdir. İki yapıt da aynı paraleldedirler. İki-i arasında daha yakın ve ince karşılaşmalar yapılabılır. Bu yapılrken, “*Kutadgu Bilig*” in Müslüman Türklerin ilk öğüt kitabı olduğu unutulmamalıdır.

Eski Mısırlıdan eski Mesopotamya'ya geçtiğimizde, bu alanda, Sumerilerin “aile yasası” ni (M. Ö. 3500), Akkadlıların da 1945–1947 kazalarından 1948'de ortaya çıkarılan Eşnunna (Tell Harmal) şehrinin 59 maddelik yasasını, az sonra da kral Hammurabi'nin (M. Ö. 1728–1686) 282 maddelik ünlü yasasını buluruz. Elde bulunan Sumer yasası, eski bir tümün kalıntısı olup, “ana ittisu” denen bu dizinin 7. levhası kişisel yasa parçalarından olmadır ve oldukça sert yargılara doludur. Eşnunna yasası, daha çok çarşı pazar, adam yaralama, öldürme gibi konuları ele almıştır. Ahlak konusunda, örneğin, Sumer yasası şöyle der: “Kadın kocasına ihanet ederse ırmağa atılıp öldürülür; erkek ihanet ederse ceza olarak para öder”. Hammurapi yasası

(141. madde) şöyle yargılar: "Eğer evli bir kadın zinada yakalanırsa, kadın, suç ortağına bağlanarak ırmağa atılır." Hammurapi yasasından 300 yıl sonra, M. Ö. 1350 sıralarında Eski Anadolu'da Suppliliuma ya da oğlu Murşili zamanında meydana getirilen 200 maddelik Hitit yasasına göre (197. madde), "eğer biri dağda rastladığı bir kadını zorlarsa cezası ölümdür; eğer bu zorlama şehirde olursa kadın ölümle cezalandırılır; kadının kocası zina işleyen bu çifti öldürse ceza görmez."

Eskiçağ Yakındogu yasalarından Uzakdoğu'ya geçtiğimizde, yine *Kutadgu Bilig*'deki özdeyişlerle karşılaşırılabilen ahlâk görüşleri ve utsözler buluruz. Çinlilerin üç büyük din önderi vardı: Lao-dzi (Lao-tse, M. Ö. 604-531), Kung Fu-dzi (Confucius, M. Ö. 551-479) ve Meng-dzi (Mencius, M. Ö. 372-289). Bunların en ünlüsü olan Kung-Fu-dzi'dan birkaç özdeyiş: "Düşünce katılmamış araştırma ve inceleme faydasız, araştırma ve inceleme katılmamış düşündür de tehlikelidir. Eğer biri eski bilgisini yenilerse başkalarının öğretmeni olabilir. Erdem hiç bir zaman ve hiç bir yerde tek başına kalmaz, daima komşu kazanır. Erdem dört şeyden olmadır: 1. Dışarda insanlarla olan ilişkin, evde birini konuklayırmışsun gibi saygılı olsun; 2. bu kişilerle konuşma ve davranışın, bir sunakta Tanrı'ya adak sunuyormuşsun gibi temiz ve pürrüsüz olsun; 3. başkasının sana nasıl davranmasını istiyorsan sen de ona öyle davran; 4. evinde ve yurtta hiç bir yanlış şeye yandaş olma. Biri bana devlet yönetmek sanatının ne olduğunu sorarsa, şöyle cevaplandırırıım: Halkı doyurmak, asker bulundurmak ve halktan yasalara itaat ve doğruluk beklemek; yasalara itaattan ve doğruluktan hiç vazgeçilemez." Meng-dzi'dan bir iki özdeyiş: "Başarılı bir devlet başkanı halkın arkadaşı vebabasıdır; onların sevincine katılırlar, acılarını paylaşır. Yanlışını, suçunu bilmek ve bunu açıkça söylemek büyük bir erdemdir; en yüksek aşamada bulunan yöneticilerin ve devlet başkanlarının da yapması gereklidir. Halkın gönüldünde artık yeri bulunmayan başkanlar düşürülür. Önemde halk birinci yeri, tanrılar ikinci yeri, krallar da son yeri tutarlar. Akıllı bir kral yurdunun genişliğini değil halkın gönencini, bilgiyi ve doğruluğu sever." Lao-dzi'nın özdeyişlerinden: "Şu üç şeyi üstün tanı: Merhamet, parayı yerinde kullanma, alçak gönüllülük; bunlardan önce doğruluk gelir. Yalandan ve aldatmadan kaçın. Kendini yüksek görme ve hizmet etmeği sev. Bilgiden daha üstün değerli bir şey yoktur; bunu bilmek bir erdemdir. Bilgi insani çalışmaya sürmeli; bilip oturmanın faydası yoktur (krş. Türk atasözü: "yatann yürüyene borcu vardır.") Çok konuşmak ruh dengesinin bozuk olduğunu gösterir. Yeterin sınırını geçme; yetinmek duygusu başına bir zenginliktir."

Aynı amaçla Çin'den Hindistan'a indiğimizde Vedacılık, Brahmâcılık, Buddhasılık ve Hinduculuk inançlarında geçen ahlâkla ilgili sözler buluruz. Vedacılıktan örnekler: "Tanrı sevdigi insana güç ve bilgi verir. Tanrı'nın gölgesi, insanın tuttuğu yola göre hem ölümsüzlük hem ölümdür. Cömert adamın zenginliği hiç tükenmez, cimri ise hiç teselli bulmaz. Zenginlik bugün birine, yarın öbürüne gelir, bu çarkın dönüşünü kimse bilemez. Eller birbirine benzer, ama gördükleri ve başardıkları iş farklıdır." Brahmâcılıktan: "Öz varlık, bilgidir; her şeyin nedeni, bu bilgidir. Zenginlik, yüksek orun, dünya nimetleri dış giysilerdir; bunlarla bengilik dünyasına gi-

rilmez; insan çıplak gelmiş, çıplak gidecektir. Yurdu yönetenin ödevi doğruluğu korumak, kötülüğü cezalandırıp kovmaktır. Hükündar, aldığı vergiyi halk için kullanmalıdır. Yönetimde baş kılavuz yasa ve doğruluk olmalıdır" (Manu ve "Upaniśad"-lar). Buddhacılıktan: "Dokuz günah vardır: 1. haksız olarak adam öldürmek, 2. hırsızlık, 3. zina, 4. yalan, 5. acıgözlülük, 6. bile bile yanlış tarafı tutmak, 7. kinden dolayı yanlış yola sapmak, 8. iyi düşünmeden yanlış yola sapmak, 9. korkudan yanlış yola sapmak. Hiç zor kullanma, kötü arkadaş edinme; herkesle iyi geçin; kadın açısından koşma; isteklerini ölçülü tut; zenginlige özenme; bu dünyaya bağlı olma; merhametli ol; bilgi edin. Yaşamının kılavuzu şunlar olsun: Doğru görüş, doğru istek, doğru söz, doğru davranış, doğru yaşayış, doğru çaba, doğru düşünüş, doğru öz合资ası ve yargılaması" ("Lakhana suttanta", "Khaggavisana śutra", "Benares va'zi"). Hinduculuktan: "Bütün insanlar özgürdür; kaderlerine bu özgürlük yolundan giderler. Erdem ödül kazanır, kötülik ceza görür. Aynı güneş, ışık ve sıcaklık herkesin başına doğar, insanların bunlardan faydalananma yolu türlü türlüdür. Doğanın ahlı yaratık akıldan üstünür. Ruh hem bilgidir hem de bilen. İnsan kendi ölçüsünde bilginin dış sınıma, öbür ucuna varmağa çalışmalıdır. Bilgi güç ve güvendir; o, varlığın başı, ortası ve sonudur" ("Vedanta śutra", "Purana" ve "Tantra"). Brahmacıların en kutsal yazılarından biri olan "Bhagavad-gītā"dan: "Ölümden sonra vücut yok olur, ruh ise yaşamaya devam eder. Ben bilge kişileri çok sever, onlar da beni severler. Ben yol, destek, başbuğ, tanık, barmak, sıgnak ve arkadaşım. Bana gerçek bağlılıkla yükünenler bendedirler, ben de onların içindeyim. Kendi doğru gişimleri ile, her şeyin kaynağı olana, uşuz bucaksız bu evreni meydana getirene saygı ve iman gösterenler, Üstün Olgunluğa erişeceklerdir." Hintlilerin *nīti-sāstra* denilen ve ahlâk öğretten, bunun yanında da *artha-sāstra* denilen ve siyaset öğretten yazı türleri vardır. Tek misralar ya da beyitler şeklinde ortaya konan bu yapıtlardan en eskiisinin Chāṇaka adlı bir yazarm kaleminden çıkışmış olduğu sanılır. Bunların yanında ablâk öğretten hikâyeler derlemesi olan "Panchatantra"nın (= Beş kitap) özeti "Nārāyaṇa"nın ortaya koyduğu 4 ciltlik "Hitopadeśa" (= Faydalı bilgi) gelir. Bunda "Yolcu ile Kuş", "Brahman ile Üç Hırsız", "Yılan ile Kurbağa" gibi öğretici hayvan masallarına rastlanır. Hintliler Brahmacılıktan Buddhacılığa geçince, ahlâkı yükseltme amacıyla, Buddha'nın, doğumundan önce girdiği türlü şekilleri anlatan ve *jātaka* (*cataka* okunur; Pali dilinde = "doğum") ve *avādana* (Sanskrit, = "büyük icraat") denilen hikâyeler ortaya kondu. Buddhaci Uygur Türkleri bu edebiyattan geniş ölçüde çeviriler yaptılar; bunlardan biri, biri akıllı öbürü akılsız olan Kalyāṇamkara ve Pāpamkara adlı iki kardeşin hikâyesidir (lehçemize çevirisi: T. D. K., 1940). Bizdeki öğretici hikâye "Kelile ve Dimne", gerisin geri Farsça, Süryanca, Arapça ve Pehlevice yoluyle Sanskrit dilindeki "Karataka Damanaka" hikâyesine dayanır. Hintliler öğretici şiirler de ortaya koymuştur. Bu alanda Bhartrihari önde gelir. İşte bir örnek: "Bilgi: Biraz bir şey öğrendiğimde, sevincimden görmez olmuş aklım kendini "alim-i kül" ilân etti; fakat bilgim biraz daha ilerleyince, beynimdeki ateş tavsadı ve bilgisiz bir ahmak olduğumu anladım." Ortaçağ güney Hindistanında, Madras'ta, Tiruvalluvar (M. S. 600 sıraları) adında ünlü bir şairin Tamil

dilinde yazdığı "Kural" (= beyt, mesnevi) başlıklı bir özdeyiş kitabı vardır. "Ar-am" (= erdem), "Porul" (= mal) ve "İnbam" (= aşk) şeklinde üçe bölünen bu yapıtta özdeyişler: "Öldürmemek iyiliğin doruguğur; yalan söylememek bundan hemen sonra gelir" ("Erdem"). "İnsan eşerek kum içinden su çıkarır; araştırmakla da bilgi edinir" ("Mal"). "Aşkta nazlanarak somurtmak tuza benzer; fazla tuz yemeğin tadını kaçırr" ("Aşk").

İran'da Zerdüşçülüğün kurucusu Zarathustra, ahlâk yolunda şunları söylemiştir: "Evrende iyi, kötüyle; ışık, karanlıkla; doğru da eğri ile çarşılmaktadır. İyi ve doğru olan, bize bitkileri yağmurla yetiştirir, hayvanları besler. İyi ve doğru olan düşünüş, söyleyiş, isteyiş ve kılışları alkışlamalıdır. Doğru hayat yaşamak borcumuzdur; böylece her iki dünyayı kazanmış oluruz. Işığın, iyinin, doğrunun izinden giden günah işlemez. Ruhumuzu bu niteliklere açık tutmalıyız" ("Avesta"). İran'da Sasanlılar çağında birçok "siyasetname" ve "pendname"ler vardı. Sasanlı Hüsrev Anusîrvan (531-579), Sanskrit dilinden Pehleviceye bir "pendname" çevirmiştir. Arap yazarı el-Mukaffa *Ainnâme*'yi Sasanlıların Pehlevicesinden çevirdi. Sasanlıların ilk nazırı Geyhanî, halife ve emirler için *Kitabü'l-âin*'ı yazdı.

İbraniler yazında birçok tür ve fikirleri Sumer, Asur-Babil ve Eski Mısır kaynaklarından almışlardır. "Eski Ahit" teki "Eyup" (İbr. İyyôbh, Yun. İob, Lat. Job), "Süleymanın Meselleri" (İbr. Mişlê, Yun. Paroimiai Solomôntos, Lat. Proverbia) ve "Vâiz" (İbr. Kôheleth, Yun. Ekklesiastês, Lat. Ecclesiastes) kitapları İbranilerin *hâlimâh'ı* (= hikmet) içine alır. İşte bunlardan birkaç örnek: "Eyup"tan: "O zaman Rab kasırganın içinden Eyub'a cevap verip dedi: Bilgisizce sözlerle takdiri kاراتan bu adam kim? Şimdi kuşağına beline vur, erkek gibi; sana sorayım da, bana anlat. Ben dünyanın temellerini atarken sen nerede idin? Bildir, eğer sende anlayış varsa. Mademki biliyorsun, onun ölçülerini kim koydu? Ya da denizi kapılarla kim kapadı, mağrur dalgaların burada duracak, dediğim zaman? Sen ömründe sabaha emrettin mi, fecir yerini kendisine öğrettin mi? Kadırın işini kötü gören onunla czękişir mi? Tanrı ile davalasın cevap versin. O zaman Eyup, Rabba cevap verip dedi: İşte ben degersiz bir şeyim; Sana ne cevap vereyim? Sen her şeyi yapabilirsin, biliyim. Anlamadığım şeyleri söyledim. Şimdi ise seni gözüm gördü. Tozda ve külde tövbe eylemekteyim." – "Süleymanın Meselleri"nden: "Rab korkusu bilginin başlangıcıdır. Gümüş kazanmaktansa hikmet kazanmak iyidir ve onun kâri halis altındır. Zorba adama imrenme, hikmet kazan, anlayış kazan. Ey tembel, karıncaya git, onun yollarına bak da hikmetli ol! Yazın ekmeğini hazırlar, biçim zamanında yiyeceğini toplar. Basiretli adam bilgi toplar ve saklar. Alçak gönüllülük izzetten önce gelir. Kendini ağızın değil, başkaları övsün. Barışıklıkla kuru bir lokma, kavga ile ziyafet dolu evden iyidir. Zevki seven yoksul olur. İyi ad büyük zenginlikten üstün tutulmalıdır. Açık azarlama örtülü sevgiden iyidir. Ata kamçı, eşege gem ve akılsızların sırtına değnek. Çukuru kazan içine düşer. Sütü sıkmak yağı çıkarır, burunu sıkmak kan çıkarır, öfkeyi sıkmak kavga çıkarır." – "Vâiz" den: "Boşların boşu, Vâiz diyor, her şey boş. Her şeyin zamanı ve gökler altında her işin vakti var; Susmanın vakti var, söyle-

lemenin vakti var. İnsanın bütün emeği ağızı içindir, yine canı doymaz. İyi ad hoş kokulu yağdan iyidir. Bir adam için akılsızların şarkısını işitmektense, hikmetlinin azarını işitmek iyidir. Bir şeyin sonu başlangıcından iyidir. Sağ köpek ölü aslandan iyidir. Ey genç, tazeliginde sevinçli ol, ancak bil ki Tanrı seni hükmeye götürecek! Gençliğinin günlerinde seni Yaradan'ı hatırla!"

Göründüğü gibi, İbranilerin *ḥāk̄māh'*, yani "hikmet'i" Tanrı korkusu, iyilik, doğruluk erdemleri etrafında toplanmıştır. Hele Vâiz'in sözleri, bizdeki Odgurmiş'in sözlerini çok yakından andırır. Bu hikmeti, Milât sıralarında İbrani ve Yunan felsefeleri birbirine karıştığı günlerde Hellenleşmiş bir Yahudi, İskenderiyeli Philōn (Yun. Philōn ho Aleksandreus ē Ioudaios, M. Ö. 25-M. S. 50), Yunanca yazdığı yapıtlarla, en çok onun yazdığı sanılan "Düşünlü bir Yaşantı Üzerine" (Yun. Peri biou theōrētikou, Lat. De vita contemplativa) adlı kitapla, batı dünyasına, Yunanlılara aktardı.

Yunanlılar çok erken bir çağda, M. Ö. VII. yüzyılda yaşamış oldukları sanılan "Yedi Bilgeler"den (Yun. Hepta Sophoi) kalma atasözlerine sabiptiler. Bu sözlerden birkaç, örneğin "Kendini tanı" (Yun. gnōthi sauton) özdeyişi, Delphoi'deki Apollōn tapınağının duvarına kazılmıştı. Bundan sonra Solōn (M. Ö. VII-VI. yy.; "Logos parainetikos" = Özdeyişler), Theognis (M. Ö. VI. yy.), Milētos'lü Phōkylidēs (M. Ö. VI. yy., Özdeyişler), Pythagoras (M. Ö. VI. yy.; "Khrysa epē" = Altın misralar) gibi hukukçu, şair ve bilginlerden de hikmet sözleri kalmıştır. Eflatun'la Aristo'nun konumuzla ilgili görüşlerini, yapımımızın başında Farabî ile Balasagunlu Yusuf'u ele alırken gördük: Eflatun'dan *Şölen* (To symposion), *Yasa ve Yasama* (Nomoi ē peri nomothesias), *Siyaset ve Kral* (Politikos ē peri basileias) *Cumhuriyet* ya da *Devlet* (Politeia ē peri tēs dikēs), *Erdem* (Peri tēs aretēs); Aristo'dan *Atina Anayasası* (Politeia tōn Athēnaiōn), *Eudēmos'a Ahlāk* (Ēthika Eudēmeia), *Nikamakhos'a Ahlāk* (Ēthika Nikomakheia), *Büyük Ahlāk* (Ēthika megalia).

B. Atasözü ve Özdeyiş türü olarak:

Eski Yunanlılarda "hikmet", "mesel", ya da "atasözü", "özdeyiş" anlamına *paroimia* teriminin kullandığını, şiirde de bunun için özel bir koşuk türünün geliştirilmiş olduğunu görüyoruz: *paroimiakon metron*, yani = = = / = = = / = = = / = (krş. Kutadgu Bılıg'de kullanılan mütekabir vezni: Faūlün, faūlün, faūlün, faūl, ~ ~ ~ / ~ ~ ~ / ~ ~ ~ / ~ ~ ~). Bu konuda Yunanlı Epiktētos'tan (50?-138; Epiktētos Diatribai ve Egkheiridion = Elkitabı) örnekler: "Usu olan bir kimsenin yalnız usa aykırı gelen şeylere katlanmaması gereklidir; usa uygun olan şeyler çekilir. İstemimi ucuza satma, fiyatını yüksek tut. Hayvan da yer, içer, uyur, oynar, yaşamı ve doğayı gönenir; fakat insan başkadır, Tanrı'dan ona yüksek bir şey katılmıştır: Bunu bil ve kendini hayvandan ayırmasını öğren. Sen dünyanın

önemsiz bir harci değil, yeryüzünde onun efendisisin; bunu da bil. Yaşamı gonen, onu boşuna harcama, özgür yaşa ve ulu gönüllü ol. Tanrı'nın yüzünü görmeğe hazırlan. Hayatta etkin ol; köşede oturup sütnineni bekleme. Kendinden kötülüğü, cimriliği, kıskançlığı, korkuyu, uyuşukluğu, ölçüsüzlüğü, çapkinliği uzak tut. Kadere karşı gelme, fakat sen de kusurda bulunma. Söylenenleri kötüye yorma, fikir ve kanış özgürlüğünü tam. Yasalara uy, karşı gelme. Akla, bilgiye önem ver. Sokrat her sorunu usa vurmakla çözmüştür.”

Roma'da Iulius Caesar gerek askerlerini gerek halkı düşmanın çarpışmaya özendirmek için özdeyişler toplamıştı (“Ad agentis”). Bu ve daha sonraki çağlarda, Roma'da yaşayan Yunanlı filozof Zenobios, Karadeniz Ereğlisinden (Hérakleia) Diogenianos (M. S. II. yy.) atasözleri topladılar, Aisōpos da hikmeti hayvan masallarıyle anlattı. Latin edebiyatında Marcus Valerius Martialis'in (40–104) *Epigrammata'sı* (“İgnelemeler”, 1557 tane) ile Decimus Junius Juvenalis'in (55–135) *Satyræ'si* (“Yergiler”, elde bulunanlar 16 tane) bu alanın ön sırasında yer alırlar. Martialis'ten örnekler: “Dul Erkekle Dul Kadın”dan: “Fabius bütün karalarını gömer, Chrestilla bütün kocalarını eritip yok eder, gerdekte yanın meşaleler çarçabuk ölü döşeklerini aydınlatır; ey Venus, bu iki kahramanı birleştir, döl döş bereketli olacak, tehlikeli bu iki kişiye de tek bir cenaze alayı yeteceek.” – “Hekim ile Hasta” dan: “Hastalığında, ey hekim, acele geldin, beraberinde yüz öğrenci de getirdin; çok ilginç bu olgunu görmek için, yüz kişinin elleri beni yokladı, poyraz soğuğundan buz kesilmiş ellerle; önce hende ateş yoktu, şimdi ateşler içindeyim, sağ ol usta hekimim.” Juvenalis'ten: “Yükseliş”: “Baş köşelere özeniyorsan kötülüğe hazırlan, cezası ölüm, hapis ya da sürgün olan sunturlu bir cinayet işle; erdem para etmez, gece akçe değildir, insanı aç bırakır; insanlar cărium ve kiyicilikla konak, kâşane ve devlete sahip olmuşlardır. Söyle, bir oğulun karısı para tamahı ile namussuz bir yatağa yatarsa, karı, kız ve gelin satılık olursa, yasa ve toplum düzeni de bunu önleyemezse, hangi erkek post döşeğinde gözlerini yumup rahat uyuyabilir? İşte o zaman bu satırlar öfke ve gazap fişkirir.” Roma'da III. yüzyılda Latin yazarı Dionysius Cato'nun meydana getirdiği atasözleri kitabı Ortaçağ Avrupasında en çok okunan bir yapıt oldu. V. yüzyılda St. Augustinus'un (354, 430) ortaya koyduğu ünlü *De civitate Dei* (= Tanrı şehri) adlı kitap, tarih felsefesi yapıtlarının en eskisi olup, “Tanrı şehri” ni “dünya şehri” ile karşılaştırmış, her ikisinin doğuş ve gelişimini izlemiş ve “adillerin akibeti”ni incelemiştir. İgneleme türü alanında Bizanslı Theodōros ho Stoudites (759–826) ile Ioannēs Mauropous (XI. yy.) birer *Epigrammata* meydana getirmiştir, Ortaçağ sonlarında öğretici mesel ve hikâyeler derlemesi olan Latince, anonim *Gesta Romanorum* (= Romahlارın Kilgilleri, XIII. yy.) ile İtalyan Leone d'Assise'nin Latince *Speculum perfectionis* (= Mükemmeliğin aynası, 1227) adlı yapıtı bizi Humanizma ve Rönesans çağına ulaştırmıştır. Ortaçağ ve Rönesans yüzyıllarında Erasmus ve başkaları aynı alanda çahıstılar, Rabelais, Cervantes, Shakespeare gibi ünlü yazarlar da kendi yapıtlarını bu gibi sözlerle süslediler. Latincede bu nitelikte olan sözlere genel olarak *proverbium* denmiştir. Fakat bu tür işlene işlene alt-türler de doğurdu. 1948'de T. D. K.'nda iki arkadaşla (Mehmet Ali Ağakay, Ali Ulvi Elöve) islediğimiz

Edebiyat ve Söz Sanatı Terimleri Sözlüğü'ne göre, “proverb”e (darbu mesel) atasözü, “adage”a eski söz, “maxime”e (hikmet) uz söz, “aphorisme”e (vecize) öz söz, “sentence”a sağ söz, “devise”e (şiar) ülkülük, “epigramme”a iğneleme, “satire”e (hiciv) vergi, “dicton”a demece, “fable”a da hayvan masali diyoruz. Atasözü bilgisine, genel olarak, Fransızcadan *parémiologie* (< Yun. *paroimia*) denir.

XV-XVI. yüzyıllarda Avrupa'da “ahlâk oyunları” (İng. morality plays) denen allegorik piyeler oynanmış; 1420'de Kempe'li Thomas (Thomas a Kempis) adlı Alman *Imitatio Christi* başlıklı Latince yapıtıyle halkı iç arınmaya, iç yaşama ve iç teselliye çağrırmış; 1473'te Beauvais'lı Vincent'in Latince *Speculum Majus*'unda yer alan “Ahlâk Aynası” (*Speculum morale*), erdemleri övmüş, öfke, cimrililik gibi kusurları da yermiştir. Bu yüzyılın sonrasında, Latince yazan Yunanlı Michel Marulle Tarchaniote'un “iğneleme”leri yayımlanmıştır (1497). XVI. yüzyılın başında, Hollandalı büyük humanist Desiderius Erasmus (1467-1536), *Adagiorum Chiliades* (“Binlerce Eski Söz”, 1500), *Enchiridion* (“Elkitabı”, 1504), *Encomium Moriae* (“Deliliğe Övgü”, 1509), *Colloquia Familiaria* (“Teklifsiz Söyleşiler, 1518) adlı Latince kitaplarında ince alayla eskiyi yıkımı, yeniyi kurmağa çalışmıştır. *Deliliğe Övgü* adlı basıyatı, arkadaşı, İngiliz humanisti Sir Thomas More'un (Lat. *morus* = “deli”) şerefinedir. Yapitta, “Delilik Tanrıçası” konuşturmadır. “Mutlu adalar” denen yerde, bütün insanların ve tanrıların gerçek babası olan ve gençlik peşinden koşan Plutus (Lat. — zenginlik tanrısı) adlı baş tanrıının kızı olarak doğmuştur. Arkadaşları arasında Sarhoşluk, Bilgisizlik, Beneillik, İki Yüzlülük, Unutkanlık, Tembelilik, Eğlence, Taşkınlık, Sapıklık, Derin Uyku adlı kişiler bulunmaktadır. Delilik tanrısal bir niteliktir. “Bayağı deliler” arasında avcılar, mucitler, oyuncular, soylular, sanatçilar gibi takımlar vardır. “Baş deliler” takımını ise öğretmenler, profesörler, şairler, konuşmacılar, yasacılar, teologlar, krallar ve papalar meydana getirir. Kadınlar, erkeklerden daha “deli” oldukları için yakışıklıdır; erkeklerle biraz akıl bulaştığı için daha kaba yapılidırlar. Yapitta her şey semboliktir. Savaş, maddecilik, üstünkörülük, “akıllı geçinme”, bozuk gelenek ve görenekler kıyasıyla yerilmiş, kınanmış, Rönesansa doğru yol açılmıştır.

XVII. yüzyılda François de Sale'in Fransızca *Introduction à la vie dévote*'u (1609), Jeremy Taylor'ın İngilizce *Holy Living* (1650) ve *Holy Dying* (1951) adlı yapıtları halkı dindarlığa çağrırmış (son iki kitaba göre üç başlıca erdem: ağır başlılık, adalet, dindarlık), John Bunyan'ın ünlü *Pilgrim's Progress*'i (1678) de bir dindarin bu dünyadan öbür dünyaya yaptığı allegorik yolculuğu romanlaşmıştır. Bu yüzyıl ahlâk alanında söylenilip yazılan özdeyişlerin parlak çağrıdır: Fransızlardan François La Rochefoucauld dukası (1613-1780): *Réflexions ou Sentences Morales et Maximes* (1664; 541 özdeyiş), Marquise de Sablé'nin, abbé Jacques Esprit'nin, Jean Domat'ının “maxime”leri, Antoine Méré'nin de *Règles de vie qui doivent guider l'honnête homme*'u (Hayatta namuslu insana yol göstererek kurallar). Aynı yüzyılda Çekli Jan Amos Komenský (Comenius, 1592-1670), *Labyrynt světa a ráj srdce* (Dünyanın labirenti ve gönlün cenneti, 1622) adlı ünlü

yapımı ile dünya kargaşalarını yermişi ve selameti iç yaşamda, gönlün cennetinde bulmuştur. Bu çağın “öz söz ve sağ söz” ustası olan La Rochefoucauld’dan örnekler: “İki yüzlülük, erdem sizin erdemliye sunduğu saygıdır. Dalkavukluk, kendini beğenmişliğin geçer akçeye çevirdiği kalp paradır. Erdem, ırmak sularının denize dökülp karıştığı gibi, kişisel çıkarlar içinde yok olabilir. Erdemlerimizin çoğu, maskelenmiş erdem sizliklerdir; istediklerimizi özgürce ve ceza görmeden yapabilmemiz için biz bunlara birer okşayıcı ve namuslu ad takarız. Alçak gönüllülük, çogunca, başkalarımı baskıya alabilmek için geçici olarak boyun eğmektir. Kimi insanlara kötülük etmek, onlara iyilik etmekten daha az tehlikelidir. Vücut yorgunluğu akıl yorgunuğuna vakit bırakmaz; fakir de mutluluğunu bunda bulur. İnsanları incelemek kitap okumaktan yeğdir. Yüksek niteliklere sahip olmak yetmez, onları yerinde kullanmasını da bilmelidir. Hayran olduğumuz kişilerden daha çok, bize hayran olanları severiz. Gerçek arkadaşlık gerçek aşktan daha kıttır. Aşk süresince bağıslama da sürüp gider. Aşktan tutkuya geçirilir, fakat tutkudan aşka geçilmez. Kadınlar ilk aşklarında aşıklarını, ondan sonrakilerde ise aşkı severler. Bütün kadınlar flörtçüdür; kimini korkaklıktır, kimini de akıl frenler. Aşkin en büyük mucizesi, düşmüş bir kadının aşk yolu ile kurtarılmasıdır. Kadınların cehennemi ihtiyarlıktır. İki şeye dik bakılmaz, biri güneş, öbürü ölüm.”

XVIII. yüzyılda İngilizlerden William Law 1729'da *A Serious Call to a Devout and Holy Life* adlı yapıtıyle, halkı duaya ve hayır işlemeye çağırılmış ve kutsa bu yoldan erişileceğini bildirmiştir. 1758'de İsveçli mistik Emanuel Swedenborg (1688-1772) *De coelo et inferno ex auditis et visis* (İşitildiğine ve görüldüğüne göre gök ve cehennem) adlı Latince yapıtıyle gökü ve cehennemi birbiriyle karşılaştırmış ve ruh yaşamının buna göre ayarlanması istemiştir. XIX. yüzyılda da İngiliz filozofu Herbert Spencer (1820-1903) *The Principles of Ethics* (Ahlâkin İlkeleri, 1892-1893) yapıtıyle, insan yaşamının ve gidişinin evrimini ele almış, kutun ve mutun niteliğini anlatmış, bencillikle insanseverliği karşılaştırmış, salt ve bağınlı ahlâk farkını göstermiş, devletin ödevlerini bildirmiştir, gelecek için de tasımlar önermiştir. Bilginin değeri konusunda, Alman filozofu J. G. Fichte (1762-1814) 1800 yılında *Bestimmung des Menschen* (İnsan Ne İçin Yaratılmıştır) adlı yapıtında başlıca şu noktaları belirtmiştir: 1. İnsanda “bileceğim!” diye bir güdek ve çaba vardır, 2. Doğa ile ilgili bir de “şüphe” vardır, 3. Bilgi her şeye yetmez, 4. İman güdek ve yazgıyı tamamlar.

Ahlâk konusunda yukarıdan beri özetlenen fikir, öğreti ve özdeyişler, *Kutadgu Bılıg*'deki paralellerile karşılaştırılmak üzere buraya kondu.

C. Bir “Siyasetname” olarak:

Kutadgu Bılıg bu nitellikleriyle olarak ele alındığında, onunla denéstirilmek üzere yine bir kitaphık dolusu yapıtlı karşılaşırız. Başlıca konu ülküsel (ideal)

devlet, ülküsel devlet başkanı, ülküsel yasa ve ülküsel yönetimdir. Bu konuya giriş olarak da onun felsefesi gelir, yani hükümetin kuruluşu, amacı, nitliği ve görevi.

Bu konunun uzmanlarından kimine göre, hükümetin en eski esası “oymak” (*tribus*) değil, akrabalıktı (baba tarafı akrabalığı: *agnatio*, ana-baba tarafı akrabalığı: *cognatio*); yani anaerkine ya da ataerkine dayanan ve çok kocahı ya da çok karılı esastan tek karılı ataerkine doğru gelişen “aile” (*familia*). Baba aynı zamanda hem “bey” (*princeps*), yani “aile başkanı” (*pater familias*), “baba otoritesi” (*patria potestas*) ile “şef”, hem de “papaz” (*sacerdos*). Aile genişledikçe “hanedan”¹yle birlikte “hane” (*gens*), bunların birikiminden de “oymak” (*tribus*), “klan” (*clan*) meydana geldi ve “yurt” (*patria, Alm. Land*) kavramı yerleştı. Daha ileri aşamalarda, Yunanlılarda “fratri” (*phratria*), “filii” (*phylē*), “asilzade” (*eupatridēs*) “hükümdar kral” (*arkhōn basileus*), Romahlarda da *curia, comitia*, “kral” (*rex*), “hükümdar erki ve otoritesi” (*imperium*), “imparator” (*imperator*), “yasa” (*ius, lex*; Romahlarda ünlü “12 levha yasası” [*Duodecim Tabulae*] “decemvir”ler zamanından, M. Ö. 451–450 yıldan kalmadır), “yargıcı” (*judex*), “din işleri başkanı” (*pontifex maximus*), halk arasında da tabakalanma (“patris”ler: *patricii*; “pleb”ler: *plebii*; “proletar”lar: *proletarii*; “işçiler”: *aerarii*; “konuklar, yabancılar”: *peregrini*; “kara budun”: *vulgus*; “hür yurttaş”: *civitas libertas*) v.b. kavramlar yerleştı.

Eskiden ilkel çağlarda insan, toplumun içine bir “durum”la (*status*), yani başının, ailesinin “durum”ıyla doğardı (krş. *Kutadgu Bılıg* de: atası *beg* erse *ogul togdu beg; ogul togsa beg hem ataları beg* = babası bey ise oğul da bey olarak doğar; oğul bey doğarsa ataları da beydir). Doğan, bu “durum”da yaşar, bu “durum”da ölürdü; yükselme yoktu. Bu bir “kast” (*caste*) durumu idi. Belli bir kastta bulunmakla hemi itibar kazanır, hem de yasanın koruma ve savunması altında bulunurdu. Bireyler durumlarını değiştirmek, yükselmek için bir devrimi, bir köklü değişikliği beklerlerdi. Bu değişiklik, bireylerin yüksek yetenek kazanmasıyle meydana gelebilirdi. Bu kurama karşı başka bir kuram ileri sürülmüştür: “Toplumsal anlaşma” (*contrat social*) kuramı. Buna göre, bireyler, aralarında bir anlaşma yaparak kendi bireysel haklarının bir bölümünden vazgeçerek, onu, kendi seçtikleri “ortak otorite”ye, yani bir başkasına, bir “hükümet”e bırakırlar. “Herkesin herkese karşı savaşması”ndan, yani anarşiden kaçınmanın tek yolu böyle bir anlaşma ile önlenebildi. Bu fikirde olan başhecte düşünürler şunlar olmuştur: İngilizlerden Richard Hooker (*Laws of Ecclesiastical Polity* adlı yapıtında, 1594), Thomas Hobbes (*The Leviathan or the Matter, Form and Power of a Commonwealth, Ecclesiastical and Civil* adlı yapıtında, 1651; buna göre, bir zorunluluk olan “saltık yönetimi” [*absolutism*] esası, hükümetin “tanrısal hak”ıdır, bunu kabul etmek gereklidir. “Leviathan”, yapmacık insanların “toplumsal anlaşma” ile kurdukları doğal cumhuriyet [*commonwealth*] ya da devlettir) ve John Locke (*Essays on Civil Government*, 1685 ve 1690; ilk yazısıyla Locke, kralların “tanrısal hak”ı kavramını baltalamaya ve bunların Hz. Âdem’in torunları olduklarına değin inancı yıkmağa çalışmış ve böylece özgürlüğünü savunmuş; ikinci yazısı ile de, tam aksine “saltık yönetimi”’i övmüş ve bu alanda

"toplumsal anlaşma" istemiştir). Bu üç İngilizden 100 yıl sonra, Fransızlardan J. J. Rousseau, *Toplumsal Anlaşma* (Le Contrat social, 1762) adlıaptopit ile, insanları gerisinden geri "doğa yasası"na çevirebileceğini sanmış ve dayanaksız kuramlar ortaya koymustur. Yapiti şu sözlerle başlar: "İnsan özgür doğar, ama her yerde ona kelepçe ve ayakbağı vurulmuştur. Yönetilir ve birtakım yasalara itaat etmek zorundadır." Sonra şu açıklamalar yapılır: Devletin esası güç değil, irade, istektir; hukuk devleti bu genel isteğe dayanmalıdır. Dört bölümde şu konular ele alınmıştır: 1. Anlaşma (mukavele) yoluyle meydana gelen sivil topluluğun türeyisi; 2. Egemenlik kuramı ve genel irade; 3. Devletin anayasası; 4. Sivil din. Rousseau, siyasal erke hak kazandıran niteliğin zenginlik ve soyluluk olduğunu ileri süren eski görüşü yıkmak ve devletin yönetimine bu devleti kendi üretici emeği ile ayakta tutan emekçilerin katılmamasını istemiştir. Fakat esasında, "toplumsal anlaşma" kuramı, önce şu kuramı kabul etmekle başlar: Kişioglunun yaptığı yasaların dışında, onun üstünde ve onun öncülü olarak, "doğa yasası" vardır. Hobbes'a göre, insan yapısı "adalet" ten daha çok Tanrı vergisi "hakkaniyet"e (Ing. equity) dayanan "doğa yasası" ya da "doğal yasa" şunu der: Doğru ol, alçak gönüllü ol, merhametli ol, başkalarının sana ne yapmasını istersen sen de onlara öyle yap; yani bir çeşit "gentlemen's agreement", centilmenler anlaşması. Ahlâk bakımından kabul edilebilir bir kuram sayılabilirse de, "toplumsal anlaşma", tarihte, ön-tarihte hiç görülmemiştir; böyle bir kuruluş ve özgüte rastlanmamıştır. Bunun aksine, Aristo'nun dediği gibi, "insan politik bir hayvan" olarak, "doğal yasa" yerine "ulusal yasa"larla örgütlenmiş ve eski çağlarından beri devletin tanrisal bir kaynaktan çıktıığını inanmış, kralların "tanrisal hak"ını da tanımlamıştır. *Kutadgu Bılıg*'de bu esası benimsemiştir: Yukarda açıklandığı gibi, Yeni Eflatunculuk (Plötinos) – Farabi – "feyz" kuramı – Tanrı – Yalavaç ve "yalavaç hırkasını giymiş" sanılan ilig (bey).

Yeryüzünde meydana gelen ilk uygar topluluklara yasa verenler de bu esastan ayrılmamışlardır: Eski Mısır'da Menes, Girit'te Minos, Hindistan'da Manu, İsrail'de Musa, Atinalılar'da Drakön ile Solon, Spartalılar'da Lykourgos, Romalılar'da da Numa Pompilius. Bunlardan Drakön, yasacı olarak "zalim" sayılmıştır. Atina ve Sparta yasaları "şehir-devlet" (poleis) yasaları idi. Sparta'da yurttaşlar "eşitler"di (homoiοι), alt katmanı "helot"lar (heιlotēs) meydana getirirdi, köle sayısı azdı, Yunanlı yabancı komşular (perioikoi) ayrı sayılırdu. Bir süre sonra "eşitler" ikiye bölünerek "alt aşama" (hypomeiones) sınıf ortaya çıktı. Şehir-devlette iki kral (basileus) vardı. "Apella" denilen geniş ve tüm halk toplantıları yapıılır, parlamento ve senato niteliğinde olan 28 kişilik "ihtiyar meclisi" (gerousia) seçilirdi. Yönetim ve yargı, kralların temsilcisi olan ve "gerousia" tarafından da onaylanan 5 "bakan"ı (ephoreia) bırakılır, 7-30 yaş arasında her erkek asker disipliniyle devlette eğitilir, görevlerde kullanılır, 30 yaşına geldiğinde zorunlu olarak evlenir, yine asker disipliniyle yaşar, "toplu yemek"lere (syssition) katılır ve 60'ıma kadar devlete vergi öderdi. Atina başka idi. M.Ö. 752'den sonra orada artık kral yoktu; iki kralın yerini, seçimle gelen 9 "başbuğ" (arkhōn) almıştı. Eskiden kral (arkhōn basileus), süel yetkisini "süel başbuğ"a (polemarkhōs) bırakırdı. M. Ö. 752'den sonra 9 "arkhōn" dan biri "baş arkhōn" (arkhōn

epōnymos) oldu, bir başkası da yine "süel arkhōn" görevinde bulundu, din işleri de "arkhōn kral" (arkhōn basileus) sanını taşıyan bir arkhōn'a bırakıldı. Yönetimi işlerine yardımcı olarak da 6 "yasacı yargıç" (thesmothetēs) alındı. Bu yasacılardan Drakōn, M. Ö. 621 yılında hemen her suçluyu ya ölüme ya da kölelige gönderen insafsız bir yasa meydana getirdi. Bu yasayı M. Ö. 594'te Solōn'un yasası izledi. Drakōn zamanında 401 kişiden olma bir "meclis" (boulē) vardı; aristokrat (eupatridēs) toprak sahiplerinin tarlalarını işleyip ürünün 1/6'ını ücret olarak alan "altıcı"lar (hektēmoroi) yeni kanunla çok sıkıştırıldılar. Yeni "yasacı" (nomothetēs) olarak iş başına gelen Solōn, Atina yasasını "geleneksel yasa" (patrios politeia) haline getirdi, "yükleri hafifletti" (seisakhtheia), varlığa ve vergiye göre şehir halkını dört sınıfa ayrdı: 1. "pentakosiomedimnon" (500 ölçek [medimnos] tahlil, yağ ya da şarabı olanlar, yani zenginler), 2. "hippēis" ("athilar", 300 ölçüği olanlar), 3. "zeugitai" (çiftçiler, 200 ölçüği olanlar), 4. "tentēs", ırgatlar). Solōn, bu dördüncü sınıfı da şehrin büyük kurulu olan "ekklēsia"ya aldı. Arkhōn'lar birleşik olarak görev görmeye başladı. Yasama organı olan "boulē"de değişiklik yapıldı, bu kurula getirilecek her iş önce "400'ler Kurulu"ndan, arkhōn'ların yargıları da yeni kurulan ve "heliaia" denilen demokratik bir genel kuruldan geçirilmeğe başlandı. "400'ler Kurulu"na yasa işleri için "prytaneis" denilen yardımcı bir yankurul eklendi; "areis pagos" bir anayasa yüksek denetim kurulu şeklini aldı. "Dēmos" denilen halk topluluğunun katmanları şunlardır: 1. "pedieis" (zenginler), 2. "paralioi" (orta halliler), 3. "diakrīoi" (fakirler); kır. Kutadgu Bılıg'de 1. "baylar" (zenginler), 2. "orta kişiler" (orta halliler), 3. "çigaylar" (fakirler).

C. "Devlet Bilgisi" olarak:

Atina Anayasası (Politeia tōn Athēnaiōn) adlı yapıtında Atina'ya deðgin bu bilgiyi veren Aristo'ya göre üç tür hükümet şekli vardır: 1. Kral erki (monarşî, Yun. monarkhia), 2. Beyler erki (aristokrasi, Yun. aristokratia) ya da, bunun bir değişigi olarak: Değerliler erki (zenginler ve şerefi sevenler, Yun. timokratia) 3. Toplum erki (demokrasi, Yun. dēmokratia). Bunlar kimi vakit çığırdan çıkararak yozlaşır, 1. Kral erki, zorba erki (tiranlık, Yun. tyrannis) olur, 2. Beyler erki, takım erkine (oligarşî, Yun. oligarkhia) çevrilir, 3. Toplum erki de ayaktakımı erki (oklokrasi, Yun. okhlokratia) ya da büsbütün yozlaşarak, erksizlik (anarşî, Yun. anarkhia) şecline girer. J. J. Rousseau da bu şekilde düşünmüştür. 1919'dan bu yana, teknikleşen dünyanın yönetimi için "teknikçiler erki" (Ing. technocracy, W. H. Smyth) de istenmiştir; kapitalizmin üstün olduğu yerlerdeki hükümetlere de yer yer "zenginler erki" (Ing. plutocracy, Yun. ploutos = zengin) denmektedir. Ne de olsa "yönetim" (idare, Lat. administratio) "hizmet" kavramına bağlıdır; "eskiden "nazir", şimdi "bakan": "bakan"ın Latincesi minister = hizmetçi, görevli, bakan, Lat. ministro, ministrare = hizmet etmek. Kutadgu Bılıg'de Tanrı'nın feyzinin feyzi olan ilig vardır, parlamento, senato ve herhangi bir halk topluluğu, örgütü, kurulu, kurumu, derneğinden söz edilmemiştir; ilig'in baş danışmanı (er ögi), başbakanı (vezir), ba-

kanları ve atadığı görevliler vardır. "Âlim"ler (bilgeler) sınıfı her halde "ulema"yı, "aklı ve naklı" bilim büyüklerini de içine almıştı. Yönetiminin başlica amacı, sık sık belirtildiği gibi, halkın gönenceli idi.

Devlet ve hükümet konusunda klasik yazarlardan Montesquieu, *Yasaların Ruhu* (De l'Esprit des Lois, 1748) adlı yapıtında, cumhuriyeti, aristokrasiyi, monarşiyi, despotluk-tiranlığı gözden geçirmiş, en iyi hükümet şeklini İngiltere krallık tipinde bulmuştur: "şartlanılmış krallık", 1215'te kralın yetkilerini Magna Charta ile kışan, 1628'de I. Charles'a "Haklar Dilekçesi"ni (Petition of Rights) veren, 1629'da ona "Büyük Sitem" i (Great Remonstrance) okuyan, 1649'da onu ölümle cezalandıran, 1689'da II. Charles'a karşı yurtaçın yasal hakkını korumak için, ona "Habeas Corpus" yasasını kabul ettiren özgür İngiliz hükümeti. Bundan birkaç yıl sonra, İngilizlerden Jeremy Bentham, *Hükümet Üzerine Bir Yazı* (Fragment on Government, 1776) ile *Ahlâk ve Yasama İlkeleri* (Principles of Morals and Legislation, 1789) adlı yapıtlarıyle, hükümetin, faydalı (utilitarian) ilkeler üzerine kurulmasını istemistiştir, yani "en büyük halk coğuluğunun en büyük ölçüde kut ve gönenceli". Buna göre de ahlâk ve siyaseti ayarlama, hükümet şeklini saptama, zevk ve acayı hesaplama, insanın etkinliğini incelemeye, suç ve cezaları değerlendirme. Yine aynı yıllarda, Amerikahlâşmış İngilizlerden Thomas Paine, *İnsan Hakları* (The Rights of Man, 1790-1792) adlı yapıtında, doğal hakları hükümetin verdiği haklarla karşılaşmış, ileri fikirler önermiş, yeni sistemleri ve Fransız Devrimini tutumcu İngiltere'ye karşı savunmuştur. XIX. yüzyıl ortasında Fransızlardan Auguste Comte, *Olgucul Siyaset Sistemi* (Système de Politique positive, 1851-1854) adlı yapıtında, felsefede kurduğu "olguculuk"u (positivism) siyasete de uygulamıştır: İnsanlıkla (humanité) ilgili yeni kavramlar, bu açıdan insanlık, toplumsal sorunlar, ödevler ve haklar; insanlığa tapma, "olgucul takvim", yani insanlığın hizmet etmiş olanları takvime geçirerek, belli günlerde onları anmak, şerefleştirmek. İngilizlerden Stuart Mill, *Özgürlik Üzerine Bir Déneme* (Essay on Liberty, 1859) ile *Faydacılık* (Utilitarianism, 1863) adlı yapıtlarında, düşünüş ve tartışma özgürlüğünü savunmuş; bireyciliğin (individualism), insanlar için gönencen bir koşulu olduğunu söylemiş; bireyler üzerinde toplum yetkiinin sınırlanılmasını istemiş; adaletin, faydacılığa göre ayarlanması önermiştir. Yine İngilizlerden Herbert Spencer, *Toplumbilim Araştırmaları* (The Study of Sociology, 1876) ile *Toplumbilim İlkeleri* (The Principles of Sociology, 1876-1896) adlı yapıtlarında, "evrimeci" (evolutionist) bir tutumla, çağdaş uygarlık için toplumbilimin önemini belirtmiş, özgür düşünce ile birlikte disiplin de istemiş, ayrıca aile toplumbilimini, siyasal örgütlenmeyi, yasayı, mülkü, toplumun sanayileşmesini, "betimlemeli toplumbilim" (descriptive sociology) şeklinde incelemiştir.

Devlet bilgisi (Alm. Staatslehre), yaşama bilgisi (Alm. Verfassungslehre), yasa felsefesi (Alm. Rechtsphilosophie), devlet felsefesi (Alm. Staatsphilosophie), devlet kuramı (Alm. Staatstheorie), siyaset ahlâkı (Alm. Politische Ethik) alanlarında, *Kutadgu Bılıg* daha birçok modern yapıtlarla karşılaştırılabilir: Örneğin, J. C.

Bluntschli: *Allgemeine Staatslehre* (Genel Devlet Bilgisi, 1875), G. ve E. Küchenhoff: *Allgemeine Staatslehre* (Genel Devlet Bilgisi, 5. bas. 1967), Ch. H. MacIlwain: *The Growth of Political Thought in the West* (Batıda Siyasi Düşüncenin Gelişmesi, 13. bas. 1963), G. Möbius - O. H. von der Gabelentz: *Politische Theorien* (Siyasi Kurumlar Tarihi, 3. bas. 1963), L. Strauss - J. Cropsey: *History of Political Philosophy* (Siyasî Felsefe Tarihi, 1963), G. Salomon - Delatour: *Moderne Staatslehren* (Modern Devlet Bilgileri, 1965), F. W. Foerster: *Politische Ethik* (Siyaset Ablâkı, 4. bas. 1956), N. Luhmann: *Theorie der Verwaltungswissenschaft* (Yönetim Bilgisi Kuramı, 1966), W. Thieme: *Verwaltungslehre* (Yönetim Bilgisi, 1967), K. C. Wheare: *Modern Constitutions* (Modern Anayasalar, 2. bas. 1966), ve 1913-1914 yılında ders kitabı olarak okuduğum şu yapıt: Woodrow Wilson: *The State - Elements of Historical and Practical Politics* (Devlet - Tarihsel ve Külgîsal Siyasetin Ana Öğeleri; Son Konuları: Özeti: Anayasal ve Yönetimsel Gelişmeler; Hükümetlerin Niteliği ve Şekilleri; Yasa: Niteliği ve Gelişimi; Hükümetin Görevi; Hükümetin Amacı, New York, 1889 ve son baskılar). Ayrıca bkz. E. A. Westermarck: *The Origin and Development of Moral Ideas* (Ahlâkla İlgili Fikirlerin Gelişimi) 2 cilt, 1906-1908.

Devlet konusunu burada kapatmadan önce, bu kapsama bağlı bulunan Atatürkçülüğe ve Atatürk devletçiliğine de kısaca değinmek yerinde olacaktır. Atatürk, siyasal, toplumsal, ekonomik ve kültürel yönleri bulunan ilkelerini yalnız kuramsal, ülküsel olarak değil, külgîsal, uygusal olarak da ortaya koymuş, gerçekleştirmiş ve yaşamıştır: Egemenlik ulusundur; devlet işlerine din karışmaz; eğitim-öğretim bilgiyi, yeni harflerle, köye kadar götürmüştür; halkevleri kurulmuştur; yaşamda en gerçek kılavuz bilimdir; acunda barış, yurtta barış; toplumda sınıf ve ayrıcalık yoktur; yurttaşlık haklarında erkek ve kadın eşittirler; Türk olarak batıya yönelmişidir; uygarlık yasası gelmiş yerleşmiştir; ilerlemede herkes için fırsat eşitliği sağlanmıştır; iş yasası vardır; sömürücülük yasaktır; devlet, emek ve emekçiyi korur, bu alanda her şeyi düzenler; Türk, övün, çalış, güven (Atatürkçülük için son olarak bkz. Prof. Dr. Suna Kili: *Kemalism*, Robert Kolej, İstanbul, 1969).

* * *

D. Bir "Utopia", "Devlet Romanı" ve "Prenslerin Aynası" olarak:

Bu alanda ele alınacak son konular, yine *Kutadgu Bılıg*'le karşılaşılacak üzere şunlardır: "utopia" lar, "devlet romanları" (Alm. Staatsromane) ve "prenslerin aynası" (Fr. miroir des princes, Alm. Fürstenspiegel).

a. *Utopia*: Utopia, adını İngilizlerden Sir Thomas More'un 1516'da yayımladığı "Utopia"dan almışsa da, ondan önce bu nitelikte olan iki başyapıt yazılmıştır, biri Eflatun, öbürü Cicero tarafından. Biz burada, en önemli utopiaları birez ayrıntılı olarak tanıtabak, öbür başlıca yapıtları da bir iki satırla nitelendirmekle yeteceğiz.

1. Eflatun (Platōn, M. Ö. 427-347: "Hē Politeia ē peri tēs dikēs" = Devlet ya da adalet üzerine, M. Ö. 389 ile 369 arasında yazılmıştır): Genel olarak "Devlet" ya da "Cumhuriyet" adıyla tanınan, yukarıda söz konusu olan, 10 bölümlü bu diyalogun önemli konuları, başlıca konuşan Sokrat olmak üzere, şunlardır: Ahlâkla siyaset birbirinden ayrılamaz; yalnız erdemliler gerçek saadete erişme yolunu bilir; insan kendini erdeme zorlamalıdır; devletin ödevi erdemli kişi yetiştirmektir; birey devletin bir öğesidir; ruhta üç bölüm bulunduğu gibi, şehirde de üç sınıf vardır: El sanatçları ile ırgatlar, asker, hukukçularla filozoflar; birinci sınıfı ilimlilik, ikinciye yiğitlik, üçüncüde de bilgelik bulunmamış; bireysel adalette olduğu gibi, toplumsal adalet de bu üç sınıfın birbirlarıyla uyuşması yolu ile sağlanmalıdır; bu işi kolaylaştırmak için bireylerin bencilliğini, kişisel çıkarları yenmek gereklidir; bunun için de mal, mülk, çocuk ve kadın, toplumun ortak malı haline getirilmeli, erkekli, kadını, çocuklu olarak birlikte yaşamalı, çalışmalı, yemeli, içmeli, yatmalı; devlet, evlenmeleri denetlemeli; çocuk devlette yetiştilmeli; üreticilere, işçilere ve köylülere yeteri kadar mal hakkı tanınmalı; herkesin toplumdaki yeri ve aşaması, anıklık ve yeteneğine göre olmalı; görevlere yetenekli kişiler atanmalı; devlet, düzen ve uygulu, bilgili, güclü, akıllı, adil ve doğru olmalı; yönetim, bilginlige dayanmalı; askerler akıncı değil, savunucu ve koruyucu olmalı; gereksiz incelik ve kabaklıtan sakınmalı; vücutu jinnastikle, ruhu da müzikle eğitmeli; devleti yönetmek için ya yöneticiler filozof, ya da filozoflar yönetici olmalı; filozof, tüm bilgiye susamış, bu bilgiyi, yanılan kamuoyuna karşı koyan kişidir; "adalet devletin olduğu gibi bireylerin de erdemidir", "bir erdemin çoğunu devlette bulmamız, azını bireylerde bulmamıza yardım eder"; insanların çoğu, karanhık bir mağaraya gitmiş olan ve dışarda yanana ateşin başka insanların mağaranın içine yansittığı gölgeleri görüp gölgeyi gerçek varlık sanan ahmaklara benzer; filozof yönetici, bu yanlışlı halka gösterip düzeltmeye çalışmalıdır. Eflatun, *Şölen* (Symposion) adlı yapıtında da benzer konuları tartışımıştır.

2. Marcus Tullius Cicero (M. Ö. 106-43: *De republika* = Cumhuriyet üzerine, M. Ö. 51): Altı bölümlü bu diyalogla Cicero, Eflatundan esinlenmiştir. Yapıt, *Devlet* ten daha ilmlî ve gerçeğe daha yakındır. Roma'nın tarihi ve o çağdaki durumu esas almıştır. Ele alınan üç konu şunlardır: Devlet şekli, anayasa, adalet. Önce monarşi, aristokrasi, demokrasi tartışılmış, bunların ayrı ayrı tek başlarına değerli olmadığı söylenmüş, Roma'da olduğu gibi, her üç şeklin katisitirilerek düzgün bir bütününe getirilmesi uygun görülmüştür. Anayasanın tek bir kişi tarafından değil, yüzyılların tecrübesi göz önünde bulundurularak, halk tarafından yapılması önerilmiştir. Toplum yasaları, gereklilikten ve güçten doğar, buna da adalet denir. Yapının sonunda Scipio Aemilianus bir düş görür, babalığı Scipio Africanus ona görünür ve vatana iyilik edenlere ölümsüzlük vaat eder.

3. Sir Thomas More (Lat. Morus, 1478-1535: *De optimus rei publicae statu sive de nova insula U-topia* (= En iyi cumhuriyet durumu ya da "Hiç-bir yer" adlı yeni ada, 1516): Latince bu yapıtı yazarken More, örnek olarak Ksenophôn'un *Kyrou paideia'sını* önünde bulundurmuş ya da ondan genel olarak esinlenmiş olabilir.

Utopia'nın yazılmasında, Eflatun'un *Politeia'sı*, 1498'de Amerika'nın ortaya çıkartılması, Thomas More'un Avrupa işlerinin gidişi üzerindeki gözetimleri ve düşünceleri de rol oynamış olabilir. Kitaptaki Utopia, düşünsel bir adadır ve yeni bir aya benzer. Sözde, oradan Raphael Hythloday adında biri İngiltere'ye dönmüş ve Thomas More'a adadaki durum üzerine bilgi vermektedir. Verilen bu bilgiye göre, ülküsel bir cumhuriyet olan bu adada 54 büyük ve aynı tipte yapılmış, güzel şehir vardır. Geleneğ, görenek, kurum, örgüt ve yasaları birdir. Önder ve başkanları, en orta boyulları olan Amaurote adlı bir kimsedir. Her şehrin aynı sayıda çiftlikleri ve orada çalışan tarımçıları vardır. Bunların yarısı her yıl şehrde döner, şehirden de aynı sayıda yurttaş çiftliklere gider. Her 30 aile, "siphigrant" denilen bir görevli seçer; her 10 "siphigrant", "tranibore" denilen daha yüksek aşamalı bir görevliye bağlıdır. Caniler, köle olarak çalıştırılır. Toplumu kavramları olan More, bu yapılımda İngiltere'deki yolsuzluklara işaret etmiş, hırsızların idam edilmesini, topraktan almanın yüksek kiraları, topraklarını sürmeyen toprak sahiplerini, tarımlığın gerilemesini, yaşam pahalılığını, ahlâksızlığı, piyasayı tekelleri altına almış olan açgözlü zenginleri hep kınamıştır. Utopia'da yaşam toplumsaldır; tembelliğe hiç göz yumulmaz, fakat zorunlu çalışma kısa tutulmuştur; fabrikalar genel gönenceli sağlayabilecek kadar çalışır. Herkesin öğrenimi tamdır, herkes kültürlü, faydalı edebiyatla ilgilenir. Herkes toplu halde (communal) yaşadığı için, çalışmadan, üretimden, tüketimden geniş ölçüde tasarruf edilmektedir. Fakir yoktur, fazla mal biriktirmek kimsenin aklına gelmez. Altın ve gümüş hergünük kaplar, kelepçe ve ayakbağı v.b. şeyler için kullanılır, demir, bakır gibi; altının başka bir değeri yoktur. En yüksek ülkü, genel saadetin ve gönencenin sağlanmasıdır. Genel görevliler bireylerden üstün tutulur; yasaya aykırı davranışların cezası köleliktir. Yasaların sayısı pek azdır, çünkü insanları birçok yasalara bağlamak, bunların ezberlenmesini zorunlu tutmak, bireyleri gereksiz olarak uğraştırır, yorar ve özgürlüklerini kısıtlar. Savaş kimse sevmez. Boş kalmış olan toprağı işlemek isteyenleri engelleyenlere karşı savaşır. Utopia'da türlü dinler vardır, fakat put ve suret yasaktır. Herkes, bağısladığı nimetler için Tanrı'ya dua ve teşekkür eder.

4. François Rabelais (1494–1553: *Gargantua et Pantagruel* (= Gargantua ile Pantagruel, 5 bölüm, 1533–1567): Alaylı bir kahramanhık romanı biçiminde yazılmış bir utopia'dır. Sir Thomas More'un "Utopia"ından etkilenmiş olabilir. Başheca kahramanları şunlardır: Dev bir kral olan Grangosier, (=İri boğaz) oğlu dev Gargantua, torunu dev Pantagruel, bunun açık göz ve çapaklı arkadaşı Panurge, dinç ve etkin bir din adamı olan Frère Jean. Rönesans çağında yazılan bu utopia'da Rabelais, ortaçağın skolastik tutumunu yermekte, bilgiyi ve yaşamı onun dar görüşlerinden ve baskısından kurtarıp, geniş çevrenlere, neşeye, gönenceli, ansiyolojik etrafı öğrenime kavuşturmak istemektedir: Din ve mezhep ayrıllıkları nedeni ile yapılan savaşlar gülünçtür, rahip ve rahibeler erkin yaşamalı, evlenmeli, insanlar yemeli, içmeli, borçlanmalı, çalışıp ödemeli ve bu güzel dünyayı gonenmelidir. Yaşamının belgileri şunlardır: "Dilediğini yap" (Fay ce que voudras) ve "İç"

(Trinck!), çünkü insan gülmek için yaratılmıştır. Rabelais gençliğinde rahiplikten çekilerek Montpellier Üniversitesi'nde okumuş ve hekim olmuştu.

5. John Valentin Andreä (1586–1654: *Rei publica Christianopolitanae descrip-tio* (= Christianopolis – "Hristiyan şehri" – cumhuriyetinin betimlemesi, 1619): Dinsel bir utopia'dır, "pietist" ve "mistik".

6. Tommaso Campanella (1568–1637: *Civitas solis* (= Güneş şehri, 1623): Bir İtalyan filozof tarafından Latince olarak yazılan bu utopia, Ksenophôn'un *Kyrou paideia'sından*, Eflatun'un da *Politeia'sından* esinlenmiştir. Buna göre, Güneş büyük bir şehirdir; Güneşlilerin örgütü ve yaşamı, Eflatunda ve Thomas More'da açıklanan toplumsal bir düzen üzerine kurulmuştur. Zenginlik, yönetim, din, çalışma, savaş hep toplumsal kavramlara uygun olarak gösterilmiştir.

7. Sir Francis Bacon (1561–1626: *Nova Atlantis* = Yeni Atlantis, 1626): Büyük filozof Bacon da bu yapıtı Latince olarak yazmış ve utopia'sını bir adada kurmuş ülküsel bir topluluk olarak betimlemiştir. Sözde, Pasifik Okyanusunda bulunan Bensalem adındaki bu adayı gezen bir kimse orada Hristiyanlık, bilimsel araştırma ve felsefe üzerinde kurulmuş bir devlete rastlar. Araştırma özegeninin adı "Süleyman'ın Evi" dir (Solomon's House). Bu adadan kimse ayrılmaz. Yalnız, arada bir "Işık Tüccarları" (Merchants of Light) denilen kimseler gidip dünyayı dolaşır, yeni buluşları ve yeni fikirleri öğrenip adaya haber getirirler. "Atlantis", tarihten önce Atlas Okyanusunda batmış olduğu sanılan bir karaya verilen addır. Bacon'a göre "Yeni Atlantis", bunun, Pasifik Okyanusunda bulunmuş olan bir benzeridir.

8. S. Golt: *Nova Solyma* (= Yeni Kudüs, 1648). Teokrasi ilkesi üzerine kurulmuş bir din utopia'sıdır.

9. James Harrington (1611–1677: *The Commonwealth of Oceana* = Oceana Cumhuriyeti, 1656). Bu İngiliz devlet kurucusunun yapıtında yine Okyanusya'da Oceana adı verilen hayali bir adadayız. Adada Olphaus Megaletor adında biri ülküsel bir cumhuriyet kurmuştur. Buna göre cumhuriyet en iyi devlet rejimidir. Adada mülkün dengesi, hangi sınıfın yönetmen olacağını bildirir; mülk çoğunlukla topraktır; toprak daima çoğunluğun elinde kalmalı, azınlığın eline geçmemelidir; hükümet görevlileri daima belli bir süre için oyla seçilmelidir.

10. Gabriel de Foigny (1630–1692: *La terre australe inconnue: les aventures de Jacques Sadeur* = Bilimeyen güney karası: Jacques Sadeur'ün maceraları, 1676). Sıradan bir keşif olan yazar, Orta Avrupa'da kısa bir geziden sonra manastırına kapanmış ve hayali bir dünya gezisinin hikâyesini utopik bir biçimde yazmıştır. Kitabın kahramanı Jacques Sadeur, Thomas More'a uyarak ülküsel bir dünyayı betimlemeye çalışmış, mülki toplumun malı olarak göstermiş, dinin de öğretisiz, papsız ve ayınsız "doğal bir din" olmasını istemiştir.

11. D. Vairasse: *L'histoire des Sevarambes* (= Sevarambe'ların hikâyesi, 1677). Üretimde ortaklaşacak (collectivism) ilkesi üzerine kurulmuş bir toplumun

utopia'sıdır. XIX. yüzyılın ilk yarısında Fransız iktisatçılarından Charles Fourier ile Etienne Cabet'de, İngilizlerden de Robert Owen'de bunun etkisi görülür.

12. Bernard de Mandeville (1670–1733: *The Fable of the Bees = Arıların Maşası*, 1714). Alt-başlığında "ya da kişisel erdemler, toplumsal yararlar" (private vices, public benefits) denmektedir. Şiir olarak 1705'teki ilk yayımında başlık "Homurdayan arı kovanı ya da namuslu kişilere çevrilen hileciler" (*The Grumbling Hive, or Knaves Turn'd Honest*) idi. 1714'teki baskında düz yazı bir önsöz vardır. İngiltere'ye yerleşmiş olan Hollandalı bu hekimin yapısında İngiltere'nin 1705'teki durumu (Yedi Yıl Harbi) yerilmektedir. Ayrıca, doğal olarak insanın alçak bir yaratık olduğu söylemekte, toplum ve devlet birbirini sokup yok etmeye çalışan arılar kovanına benzetilmektedir. Yazara göre insanın davranışları iyi ve kötü ya da değerli ve degersiz, alçak ve yüksek biçiminde ikiye ayrılamaz; her erdem'in kökünde bençilik bulunur. İnsan doğuştan kötüdür. Filozoflarla devlet adamları, yönetimi ve toplumun dayanışmasını yalnızlaştırmak amacıyla "yüksek yaşam" kavramını yaratmışlardır, ki gerçekte bir hayaldir. Dünyayı yöneten güç, erdemizsizlik, zenginlik ve gününü gün etme isteği ve çabasıdır. İnsan daima bunun için çalışır ve yaşar. Bu nitelikte, yani olumsuz olan bir utopia'ya "anti-utopia" (Alm. Gegenutopie) denir.

13. Daniel Defoe (1660–1731: *Robinson Crusoe*, 1719). Bir gezi ve macera romanı, hatta çocuk ve gençlik hikâyelerinin başyapıtlarından biri sayılan bu roman, gerçekte, köklü bir siyasal romandır. Yazarı Daniel Defoe siyasetle de uğraşan bir adamdı. Partisi hükümet erkini yitirince, Defoe, özünü bu romanı yazmakla doyurdu: "Siyasette yenildim, ama yarattığım adanın kralı oldum." demek istedî. Uyruğu da vardı, bir cuma günü yabanlı kıyıcılardan kurtardığı ve Cuma (Friday) adını verdiği adam. Adada Robinson egemendir, uyruğunun kendine kesin boyun eğmesini ister ve onu yere yatıracak ayağını başına üstüne koyar. Bu tutum, Defoe'nun otoriter, bireycil (individualiste), uygur ve disiplini sever olduğunu gösterir. "Robinson Crusoe" bir roman tipi olmuş, firtma sonunda böyle issız adalara düşme olayını konu alan romanlara "robinsonade" denmiş, J.J. Rousseau "doğal hayat"ı bundan esinlenerek ileri sürmüştür (*Emile romanı*, 1762), bu yolda 1813'te İsviçreli Alman yazarı Johann Rudolf Wyss, *İsviçreli Robinson* (*Der schweizerische Robinson*) adlı bir roman yazmıştır.

14. Jonathan Swift (1667–1745: *Gulliver's Travels into Several Distant Remote Nations of the World = Gulliver'in, yeryüzündeki birçok uzak ulislara yaptığı geziler*, 1726). Bu yapıt da, esasında, cüceler ve devlet yurtlarını anlatan bir çocuk romanı olmayıp, felsefi büyük ve eşsiz yergidir, acı bir "karşıt-utopia" (anti-utopia). Romanın kahramanı Lemuel Gulliver, cerrah, kaptan ve gezgin olarak gördüğü yerleri ve insanları anlatır: Lilliput'taki cüceler, Brobdingnag'daki devler, Laputa'daki "soyut aydınlar", Balnibarbi'deki "Yüce Akademi", Glubbdubdrib'deki sihirbazlar, Luggnagg'daki Struldbrug denilen "ölümzsüzler", adsız bir adada Yahoo denilen aptal insanları yöneten Houyhnhnm adlı akıllı atlar, kışkıglunu, dünya kül-

türünü, uygarlık denen durumu köküne kadar yeren korkunç bir tablodur; önemsiz şeylere ölçüsüz değer veren, pireyi deve yapan insanlar (devler) gerçekte çok önemli olan şeyleri, küçük gören, önemsemeyen insanlar (cüceler) v.b.

15. Johann Gottfried Schnabel (1692-1752: *Die Insel Felsenburg: wunderliche Fata einiger Seefahrer = Felsenburg* – kaya şehri – adası: Birkaç denizcisinin yalmazı, 4 cilt, 1731-1743). Bir papazın oğlu olan yazar, bir ara berberlik, cerrahlık yaptıktan, askere de gittikten sonra, gezgin olarak şurayı burayı dolaşmış ve bu “robinsonade”’ı meydana getirmiştir. Albert Julius adında biri firtına sonunda düşüğü güzel ve verimli bir adada, ülküsel bir şehr-devlet kurar: “Kaya şehri” (*Felsenburg*). Bu, “Robinson Crusoe” da da olduğu gibi, uygırılıktan bir “sürgün” değil, bir “siğınma”dır. Yapitta, XVII., XVIII. yüzyıl Almanyası’ndaki durum, adadaki ülküsel, utopik durumla karşılaşılmış ve eleştirilmiştir.

16. Ludvig Holberg (1684-1754: *Nicolai Klimii iter subterraneum* (= Niels Klim'in Yeraltıma İnişi, 1741). Danimarkalı büyük sahne yazarının Latince yazdığı bu yergili utopia’sı, Montesquieu’nün *Fars Mektupları* (Lettres persanes, 1721) kahibunda, toplumsal alışıkları, yanlış öğreti ve inançları, dinsel önyargılarını, siyaseti, yaşamı, aşk ilişkilerini, kadınları, çapkinları, zenginleri kınamaktadır. Hikâyede, Niels Klim, bir gün kuyuya indiğinde ip kopar, Klim sonsuz olarak düşer, önce Nazar gezegenine ulaşır, sonra Martinia’ya geçer ve oralarda gördüklerini, başından geçenleri anlatır. Yayımlanır yayımlanmaz büyük tartışmalara yol açan bu yapıt az sonra “Niels Klims underjordiske Rejse” başlığıyle Dancaya da çevrilmiştir. Holberg’ın aynı nitelikte olan *Sganarels Rejse til det philosophiske Land* (*Sganarelle’in felsefe yurduna yaptığı yolculuk*, 1754) adlı bir yapımı da vardır. Sganarelle, Molière’in yarattığı, “halkın sağduyusu”nu temsil eden bir tiptir.

17. S. Berington: *Denkwürdigkeiten Gaudentios von Lucca* (= Lucca’lı Gaudentios'un anıları, 1753). Almanca bir “robinsonade” dir.

18. Morelly (öz adı ve doğum, ölüm yılları belli değildir; XVIII. yüzyıl: *Naufrage des îles flottantes ou la Basiliade du célèbre Pilpai = Yüzer Adalarındaki Deniz Faciası ya da Ünlü Pilpay’ın* [= ünlü Hintli brahmin bilgini, “Kelile ve Dimne”deki Beydeba] *Şahnamesi*, 1753). XVIII. yüzyılın bu Fransız filozofu ve “Babeuf”-çülüklük’ün (babouvisme) öncüsü, bu utopia “robinsonade”nda, toplumun kuruluş ilkelerine ve “doğa yasası”na değinmiş, “eşitlerin bildirisisi” (*Manifeste des Egaux*) niteliğinde olan fikirleri savunmuştur. Aynı yazarın *Code de la nature ou la véritable esprit de ses lois* (Doğa kodu ya da doğa yasasının gerçek ruhu, 1755) adlı bir yapımı da vardır.

19. Stanislas Leszczynski (Polca: Stanisław Leszczyński, 1675-1766: *Entretiens d'un Européen avec un insulaire du royaume de Dumocala = Bir Avrupalı'nın Dumocala Adası Krallığı Yurttaşı İle Görüşmesi*, 1756). Polonya kralının Fransızca olarak yazdığı bir utopia'dır, bu türün bir kral tarafından yazılan biricik örneği. Aydin krallık devlet şekli savunulmuştur.

20. Dr. Samuel Johnson (1709–1784: *Rasselas, Prince of Abyssinia* = Rasselas, Ethiopia Prensi, 1759). Ünlü İngiliz yazarının felsefi bir kısa romanıdır. Esas konu, kut (saadet) aramaktır. Eski Ethiopia'da (Habesistan), kral ardası saptanıncaya kadar, prens ve prensesler uzak bir yerde kapatılmışlardır. Prens Rasselas da kardeş ve kızkardeşleriyle birlikte bu duruma düşer. Kapatıldıkları yer güzel ve verimli bir vadidir. Rasselas bir süre sonra bikar ve kızkardeşi Nekayah, hedimesi Pekuah ve şair Imlac ile birlikte, kutun ne olduğunu anlayabilmek için kutlu insan aramağa çıkarlar. Bir ara kut, us ve anlaysın önemini, isteklerin de dizginini çekmeyi bilen bir filozofata bulunduğu sanılır, fakat bu adam yıkımı uğrayınca bu öğretinin iflas ettiği anlaşılmıştır. Rasselas ve yanındakiler her yerde kuta açı ve tasa karıştığını görürler. Sonunda Pekuah bir manastırı girmeye, Nekayah öğretmen, Rasselas da bilgin ve kral olmaya, Imlac ise yaşamını gelişî güzel sürmeye karar verirler. Hepsinin yurtlarını arzularlar ve yeryüzünde en iyi yerin orası olduğunu kabul ederler.

21. Louis Sébastien Mercier (1740 - 1814 : *L'an 2440 : rêve s'il en fut jamais* = 2440 Yılı, Eğer Gerçekten Olmuşsa, Bir Düş, 1770). Bir hayal ve önceleme (anticipation), yani yıllar sonra olacak, olması beklenen, sanılan, umulan ve dilenen şeylerin hayalini kurma utopia'sıdır. Yazar 1770 yılında, 1670 yıl sonra Fransa'da görülmesi istenen güzel şeyleri düşlemiş, ruhundaki istek ve dilekleri cisimleştirerek, bunları bir düş olarak anlatmıştır.

22. James Burgu: *Account of Cessares*, İngilizce bir "robinsonade" utopia'sı.

23. Nicolas Edme Restif de la Bretonne (1734–1806: *La découverte australie par un homme volant* = Uçan Bir Adamın Güneydeki Buluşu, 1784). Ünlü Fransız romancısının "robinsonade" utopia'sı.

24. Johann Jacob Wilhelm Heinse (1746–1803: *Ardinghello und die glückseligen Inseln* = Ardinghello ya da Kutlu Adalar, 2 cilt, 1787). Alt başlığına göre, XVI. yüzyıldan bir İtalyan hikâyesi olup Alman edebiyatının "Fırtına ve Dürtü" (Sturm und Drang) çağındaki "estetik ahlâksızlık" ve "güzellik kültü"ünün bi ürünüdür. Mektuplar şeklinde yazılmıştır. Özgürliği, güzelliği ve gücü seven Ardinghello adında bir İtalyan genci Floransa'da, Garda'da, Cenova'da, Roma'da ve Venedik'te aşkı yaşar, Atina'daki Pantheon'da yapılan bir görüşmede Sokrat öncesi doğa felsefesi ve kozmik Eros ululanır, "Bütün'e batıp gömülmek" istenir. Sonunda, Paros ve Naksos adalarında Özgürlik-Güç-Güzellik üçlüsünün temeli üzerinde utopik bir cumhuriyet kurulması kararlaştırılır. Nietzsche öncülerinden bir yapmıştır.

25. Friedrich Leopold von Stolberg-Stolberg (1750–1819: *Die Insel* = Ada, 1788). Goethe ve Herder'in arkadaşı olan bu Alman şairi ve diplomi da "Fırtına ve Dürtü" (Sturm und Drang) çağının bir adamı, Rousseau'nun özgürlük ilkesinin ve çağın hastalığı olan "ruh erksizliği"nin bir yoldaşı olmuştur. Koşuk ve düzyazı katışımı olan Ada, bu etkinin altında yazılmış romntik bir "robinsonade" dir.

26. Jean-Baptiste Say (1767–1832: *Olbie ou Essai sur les moyens de réformer les moeurs d'une nation* = Olbie ya da Bir Ulusun Töresini Düzeltme Çareleri Üzeri-

ne Bir Deneme, 1800). Adam Smith tarafçısı olan bu yazar, faydacı (utilitaire) ilkeleri ortaya koymakta, makine ve sermaye etmenlerinin düzene konmasını istemektedir.

* *

Fransız Devrimi sırasında Paris'te arka arkaya “İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi” (*Déclaration des droits de l'homme et du citoyen*, 1789) ile “İnsan ve Yurttaş Bildirisi” (*Déclaration de l'homme et du citoyen*, 1793 ve 1795) yayımlanmış, 1898'de de “İnsan Hakları Birliği” (*Ligue des droits de l'homme*) kurulmuş, XIX. yüzyıl ortalarına doğru doğal bilimlerde ilerlemeler olmuş, toplumsal gelişmeler görülmüş, teknikleşme gelişmiş, buna göre yaşamı da köklü olarak yeniden düzenlemek ve toplumsal güçlükleri yenmek gerekmıştır.

1863'te Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Abrahám Lincoln, modern demokrasinin temeli olan “halkın hükümeti, halkın eliyle ve halk yararına” ilkesini ortaya koymuştur.

* *

27. Etienne Cabet (1788–1856: *Le voyage en Icarie* = İkaria'da gezi, 1845). Sanayide işbirliği (cooperation) taraftarı olan İngiliz Robert Owen'in yolunu tutan bu toplumcul filozof, bu yapıtında Lord Carisdall adında bir İngiliz'i söyle Yunanistan'daki İkaria bölgesinde gezdirir. Orada, bu tezini tanıtlamak için, söyle Eflatun, İsa, Rousseau, Montesquieu, Robespierre, Napoléon ile lordu görüşür, bunlarda toplumsal ilerleme fikirleri bulur: Toplum, her şeyin sahibidir; kişi, doğadan yabançlaşmıştır; böyle olunca kişi kişiden de yabançlaşır.

28. 1863–1897 arası, Jules Verne'in (1828–1905) utopik fikirler de kapsayan “geleceklik romanları” (Alm. Zukunftromane) yıllarıdır: *Balonda beş hafta* (Cinq semaines en ballon, 1863), *Yerin Merkezine Yolculuk* (Voyage au centre de la terre, 1864), *Yerden Aya* (De la terre à la lune, 1865), *Kaptan Hatteras'nın Maceraları* (Les aventures du capitaine Hatteras, 1866), *Kaptan Grant'ın Çocukları* (Les enfants du capitaine Grant, 1867–1868), *Denizlerin Altında 20000 Fersah* (Vingt mille lieux sous les mers, 1870), *Ay etrafında* (Autour de la lune, 1870), *Buz Çölü* (Le désert de glace, 1870), *Yüzen Bir Şehir* (Une ville flottante, 1871), *Seksen Günde Dünya Turu* (Le tour du monde en quatre-vingts jours, 1873), *Esrarlı Ada* (L'île mystérieuse, 1874), *Michel Strogoff*, 1876; *İki Yıllık Tatil* (Deux ans de vacances, 1888), *César Cascabel*, 1890; *Aynalar Sfenksi* (Le sphinx des glaces, 1897).

29. Edward George Bulwer-Lytton (1803–1873: *The Coming Race* = Gelecek İrk, 1871). Ünlü İngiliz romanının bir utopia'sıdır. Gizemli bir yeraltı dünyasında Vrilya ya da Ana denilen hayalî birirk yaşamaktadır. Bunlar bütün güçlerin kaynağı olan “vril” gücünü ve tükenmez sonsuz ışığı bulmuşlardır; uçabilirler de. Bunlarda işçi sınıfı yoktur; makine, bunların yerini almıştır. Tam bir “toplumsal eşitlik” ve adalet vardır; zekâ, gücün yerini almıştır. Kadınlar, işlerinde bulunan “vril”den dolayı, erkeklerden üstünür; aşıkta kadınlar önderlik ederler; erkekler yalnız teknikte önderdirler. Felsefe ve din görüşlerinde fikir birliği var, tek Tanrı'ya

inanılır. Bu yeraltı dünyasını bulan bir New York'ludur. O, Amerikan demokrasisiyle övünür, fakat Vrilya dilinde buna Koom-Bosh (= Bilgisizler hükümeti) denmektedir. Yeraltı dünyası güneşin dünyadan daha ilerdedir. Orada roman, şiir, müzik gibi şeyler yoktur; ne canilere rastlanır ne de kahramanlara. Yaşam, kötüüklerden arınmıştır, harp yoktur, para peşinden koşulmaz, fakirliğin ne olduğu bilinmez. Orada herkes ve her şey eski Yunan felsefesinin "ataraksia"sı (ruhun tüm rahatlığı) içindedir.

30. Samuel Butler (1835–1902: *Erewhon = Hiç Bir Yer*, 1872, ve *Erewhon Revisited = Erewhon'u Yeniden Ziyaret*, 1901). Erewhon, İngilizcede "hiç bir yer" demek olan *nowhere*'in çevriği'dir (tersine yazış, Fr. palindrome). Tanınmış İngiliz romancısının İngiliz topluluk yaşamını, gelenek ve göreneklerini yeren bu utopia'larda, hikâyeyin kahramanı George Higgs iş bulmak için Yeni Zelandaya gider, orada Chowbock adında bir yerli onu devler ülkesi olan Erewhon'a götürür. Orada başheca çaba sağlık durumunu bozmamaktır. Nezle olan ağır cezaya çarptırılırken, ahlâk kurallarını çiğnemek doğal bir hastalık sayılır ve ceza görmez. Verem olan ömr boyuncahapsedilir, yılda 20000 sterlin kazanan kişi üst-adam sayilarak vergi ödemez. Orada "Mantıksızlık Koleji", "Tutmazhıklar Okulu", "Kaçamat Okulu" gibi kuruluşlar vardır. Bunlara göre mantıklı ve tutarlı davranışları insanı hayvanlaştıran alçaklıklardır. Sonunda Higgs sevdığı bir kızla birlikte balonla İngiltere'ye kaçar. Romanın devamı olan 1901'deki yapitta, Higgs 20 yıl sonra yine bu yurda gelir ve büyük değişiklikler görür. Eski kılavuzu Chowbock, adını değiştirerek Piskopos Kahabuka olmuştur. Yerliler Higgs'i, 20 yıl önce balonla kaçtığı için, güneş tanrısi sanıp onun adına bir ana kilise yapmış, "güneş oğulculuğu" (Sunchildrenism) adında yeni bir din kurmuşlardır. Kilise babaları dinsel hokkabazlıklarla uğraşmaktadır. Higgs, kendini yanlış anladıklarını görür, fakat onları kandıramaz. Sonunda yerliler onu gizlice yurttan uzaklaştırırlar.

31. Edward Bellamy (1850–1898 : *Looking Backward: 2000 – 1887 = Geçriye Bakış: 2000 – 1888; ve Equality = Eşitlik, 1897*). Amerika dünya düzenleyicisi ve iktisat devrimcisi Bellamy'nin bir utopia'sıdır. Hikâyeye göre, Julian West adında bir adam Boston'da bir gece uyku ilâci alır, 113 yıl, 3 ay ve 11 gün uyuya kahr. 2000 yılında hâlâ 30 yaşında bir genç gibi yataktan kalkar, karşısında Dr. Leete'i ve eski nişanlığının adını taşıyan genç Edith'i görür. Boston değişmiştir, XIX. yüzyıl kanlı işçi kavgaları bitmiş, kansız bir devrim olmuş, insanlar kut ve gönenç içinde yaşamaktadır. Para denilen şey yoktur; herkesin devlette verilen bir geliri vardır ve o para ile idare etmek zorundadır. Mağazalarda yalnız birer tane örnek eşya var; isteyen bu örneklerle bakar, birini seçer, siparişini verir, kendisi daha eve varmadan mal teslim edilir. Herkes 21 yaşına kadar öğretim görür; gereksiz şeyler programdan kaldırılmıştır. 21 yaşına erişenler 3 yıl devlet hizmetinde bulunur; 3 yıl sonra sınavla devlet meslek okullarına alınır. Sınavda kazanamayanlar iş alanına atılır, kendilerine uygun bir iş buluncaya kadar yer değiştirebilirler. Doktor da duvarçı da aynı ücreti alır. Cinayet, bir akıl hastahlığı sayılır; caniler hastanlere yatırılır; para denilen şey

ortadan kalktıgından beri cinayet azalmıştır; hırsızlık da artık gereksiz olmuştur, çünkü herkes her şeyi edinebilir. Hükümetin başında bir Başkan vardır, bunu Congress denetler; öğretim ve hekimlik, Başkanın seçtiği bir kurulca denetlenir. Kadın haklarını, kadınların seçtiği bir kadın başkan savunur. Yurtta hoşnutsuzluk ve sizilti yoktur. Her evde telefonla müzik dinlenilir; halk kitaplıklarını da vardır; bunlar kültürü yaymakta, sanat yapıtları anlayışla beğenilmektedir. Julian West, yurdun 113 yıl önceki tarihini bildiği için profesörlüğe atanır, eski nişanlısının torununun torunu olan Edith Lecte'le evlenir.

32. Bertha von Suttner (1843–1914: *Das Maschinenzeitalter* = Makine Çağı, 1899). *Die Waffen nieder* (Silâhlar Aşağı, 2 cilt, 1889) adlı romanıyla 1905 Nobel Barış Ödülü'nü kazanan, 1891'de de "Avusturya Barışseverler Kurumu"nu kuran Avusturyalı bir kadın, *Makine Çağı*'nda toplum sorunlarını barışçı açısından ele almış ve bu yolda bir utopia ileri sürmüştür.

33. Theodor Hertzke (1845–1924: *Freiland, ein soziales Zukunftsbild* = Özgür Yurt, Bir Toplumsal Geleceklik Tablosu, 1890; *Eine Reise nach Freiland* = Özgür Yurda Bir Yolculuk, 1893; *Entrückt in die Zukunft* = Geleceğin İçine Uzunış, 1895). Yahudi asılı Avusturyalı bu iktisatçı ve gazeteci, başlıca para ve toprak reformu ile uğraşmış, toprak tümünün devletleştirilmesini, kişisel mülkün kaldırılmasını ve çiftçilerin üretim kuruluşlarına dağılmamasını istemiştir. Yapıtlarından Özgür ülkeye bir yolculuk, Orta Afrika'da bir toplumu ele almıştır.

34. William Morris (1834–1896: *News from Nowhere* = Hiç Bir Yerden Haber, 1891 ve *A Dream of John Bull* = John Bull'ın bir düşü, 1888). Ünlü İngiliz şairi bu otopik yapıtlarıyle İngiltere'yi toplumsal bir "commonwealth" olarak görmek istemiştir. Yazar, bizi Ortaçağ Avrupası'ndaki yalnız, uyuşlu, sevgi ve güzellikle dolu yaşama ve ülkücüülüğe çağırmaktadır.

35. Herbert George Wells (1866–1946): *The Time Machine* = Zaman Makinesi, 1895; *The Wonderful Visit* = Yabansı Bir Ziyaret, 1895; *The Island of Doctor Moreau* = Doktor Moreau'nun adası, 1896; *The War of the Worlds* = Dünyaların Harbi, 1898; *When the Sleeper Awakes* = Uyuyan Uyanınca, 1899; *Anticipations* = Gelecekliği Önceleme, 1901; *The First Men in the Moon* = Ay'daki ilk insanlar, 1901; *Mankind in the Making* = Oluşan İnsanlık, 1903; *The Food of the Gods* = Tanrıların Besini, 1904; *A Modern Utopie* = Modern Bir Utopia, 1905; *In the Days of the Comet* = Kuyrukluydızın Günlerinde, 1906; *New Worlds for Old* = Eski Dünyalar Yerine Yeniler 1908; *Men Like Gods* = Tanrılarla Benzeyen İnsanlar, 1923. Toplumbilimci, dirilibilimci, "bilim romancısı" (science fiction), utopia'cı olarak biliren bu ünlü İngiliz romanının ilk önemli yapımı olan *Zaman Makinesi*'nde, zamanı dördüncü boyut saymış, "zaman yolcusu" nu (Time Traveller) "zaman makinesi"ne bindirerek M. S. 802701 yılına vardırılmış; Weena adlı bir kızın kılavuzluğu ile, Morlock denilen tansıksı bir insan ırkının yaşadığı yurdu gezmiş, sonra gerisin geri bizim dünyaya dönmüş, halk onun görmüş

olduğu şeylere inanmamış; adam ikinci kez yolculuğa çıkmış ve artık dönmemiş. *Yabansı Bir Ziyaret*'te bir melek yeryüzüne inip dolaşır ve gördüklerini yorumlayarak anlatır. Dr. Moreau'nun *Adası*'nda, "yaradan" olarak tanrılaşmak isteyen bu doktor ve yardımcısı Montgomery'yi görürüz. Prendick adında bir adam Pasifikteki bu adaya gider, orada bu iki adamın hayvanları insanlaştırmak, aşırı ve ameliyatlarla onları düşündürmek ve konuşutmak istediklerini görür. Varlıkların yapısı bu kadar esnek olmadığı için bu deneyler başarısız kahr, ameliyata giren varlıklar yarı insan-hayvan ya da yarı hayvan-insan olurlar. Sonunda güçlü bir yırtıcı hayvan doktoru ve yardımıcısını parçalar, hayvan-insanlar baş kaldırır, evi de yandıktan sonra Prendick küçük bir kayıkla adadan kaçar. *Dünyaların Harbi*'nde Mars gezegeninden insanlar Yer'imize akın ederler. Bunların gelişmiş çarşışma makineleri ve öldürücü ısı işçileri vardır. Yer'deki askerler kırılır, fakat bir süre sonra, Yer'deki mikrop-lara karşı korunamayan Mars askerleri yok olur. Bir denemeler kitabı olan *Gelecekligi Öncelome*, yapıcı toplumbilim yolunda ilerisi için birtakım oranlamalar, aşılamalar ve istekler ortaya koymuştur. *Modern bir Utopia*'da, "üstünlük, elde bulunan üstün alet ve makinelerle elde edilir" savı ele alınmış ve savunulmuştur. Bu Utopia, bizim güneşin değil, Akyıldız'ın (Sirius) ötesinde bulunan bir güneşin etrafında dönen bir gezegende bulunmaktadır. Orada hiç bir şey boşuna harcanmaz, her şey makinleşmiştir, elektrikle işler; kişisel mülk kalkmamıştır ama kârla satış yapılmaz; üretici, emekçi, tüketici işbirliği yaparlar, uşaklık kalkmıştır, namuslu yaşanır, tembellik yok; ölçüsüz yemek yenmemesi için, iştah açıcı içkiler yok; aşkta, dahp kalma yok, kadınlar namuslu kahr, çabuk evlenir ve çocuk doğurur. Yönetimi "samurai" denen görevliler denetir, bunlar Eflatun'un "bekçi"lerine benzer. Din, "insanlık kültü"dür, herkes yılda bir hafta yapayalnız yabana çekiliп doğada vahşi gibi yaşar. *Eski Dünyalar Yerine Yeniler*'de şu düşünceler ortaya konmuştur: Devlet sanayii denetim altına almalı, toplumsal adaleti devrimle değil, yavaş yavaş gerçekleştirmeli; devlet halkçı olmalı, halka hizmet edecek her şeyi yönetimi altına almalı; büyük zenginlik ve gelirlere yüksek vergi konmalı; ücretin en aşağı derecesi saptanmalı; çocuk bakımı, eğitim-öğretimini devlet üzerine almalı; meslek okulları açılmalı; hamile kadınlar, yaşlılar ve hastalar korunmalı; aileyi ve kişisel mülkü ortadan kaldırılmamalı; yukarıda açıklanan yöntemle, türlü yurttaşların gonenç derecelerini birbirine yaklaşırmalı.

36. Paolo Mantegazza (1831-1910: *L'anno 3000: sogno* = Yıl 3000: Bir Düş, 1897). İtalyan fizyoloji, patoloji, antropoloji ve sağlık bilimi profesörlerinden Mantegazza'nın bu yaptığı bir "geleceklik romanı"dır (Zukunftsroman). Daha önce "Sinir-lilik yüzyılı" (Il secolo neurotico, 1887) ve "İkiyüzlülük yüzyılı" (Il secolo tartufo, 1888) gibi konular üzerinde de durmuş olan yazar, M. S. 3000 yılını erek olarak, düş görme biçiminde yazmış bu geleceklik utopia'sını, uzmanı bulunduğu bilimler üzerinde kurmuştur.

37. Theodor Herzl (1860-1904: *Altneuland* = Eski yeni yurt, 1902). Siyonizmin kurucusu olan Yahudi asıldan Avusturyalı yazar, bu yapıtında, Fi-

listinde iler'de kurulacağına inandığı ve bunun için çalıştığı Yahudi devletinin tablosunu bir utopia halinde çizmiştir. Roman yazıldığından Filistinde bir "Siyonist kolonisi" kurulmuş bulunuyordu.

*
Dünya 1914-1918 yıllarında Birinci Dünya Harbini görmüş, 1917'de Rus Devrimi kopmuş, harbin sonuna doğru, 1918 yılı başında Amerika Cumhurbaşkanı Woodrow Wilson, ünlü "14 nokta"sını ilan etmiş (gizli diplomasi olmayacak, silâhlanma kısıtlacak, denizler daima özgür olacak, sömürgecilik son bulacak v.b.), 1919'da Versailles Barış Antlaşmasıyle "Uluslararası Kurumu" (Société des Nations) kurulmuş; 1923'te de, Yunanlı bir kadının torunu olan, babası Flaman, anası Japonlu, kendisi de Amerika Birleşik Devletleri yurtaşı bulunan Richard Koudenhove-Kalergi, "Pan-europa" adı altında bütün Avrupa halk ve devletlerinin birleşmesini tasarlamıştır.

*
38. George Bernard Shaw (1856-1950: *Back to Metuselah* = Metușelah'a Doğru Gerisin Geri, 1921; Metușelah, "Eski Ahit'e göre, en uzun ömürlü kişi olup 187 yaşında baba olmuş, 969 yıl yaşamıştır). Ünlü İngiliz oyun yazarının geçmişi ve geleceği içine alan 5 bölümlü büyük bir utopia oyunudur. Ayrıca 100 sayfalık bir inceleme- açıklaması da bulunan bu oyunun bölümleri şunlardır: 1. "Başlangıçta, M. Ö. 4004 (Aden bahçesinde)"; 2. "Günümüzde: Barnabas kardeşlerin İncili"; 3. "Olan oluyor, M. S. 2170"; 4. "Yaşlı bir bayın faciası, M. S. 3000"; 5. "Düşüncenin erişebileceği kadar uzak, M. S. 31920". Oyunun "Metabiyojik Beş Baplı bir Tevrat" şeklinde bir alt-başlık taşımaktadır. (A Metabiological Pentateuch). Oyunun özeği "yaratıcı evrim" (creative evolution)dir. Buna göre, insanın yaşamı kısadır, tam erişkin olduğu zaman ölürlü; bu yaşamı uzatmalıdır; insan bu duyguya gerekser ve üzerinde direnirse, içdürtü yaşamı uzatabilir. İki perdeli I. bölümde, Âdem, Havva ve Şeytan ile birlikte cenneteyiz. Genç bir geyik yavrusunun cesedi, Havva'da ölüm korkusunu doğurur, Âdem de usandırıcı tek-düzenlikten bıkmış, fakat yenileşme koşuluyle yaşamak ister. Şeytan, doğurmanın ne olduğunu, kendisinin ve Âdem'in de Lilith adlı bir kadından doğmuş bulunduğuunu bildirmekle sorunu çözümler. Bu bölümün ikinci perdesinde, birkaç yüzyl sonra, dünyanın ilk kiyicisi Kain, ana babasını görmeğe gelir, Habil'i öldürdükten bu yana bir kahraman asker olmuştur; çobanlık yaşamıyla alay eder. Havva, insanın kiyicilikten daha üstün şeylelere özenmesini ister. II. bölümde, bizim yaşamakta olduğumuz çağdayız, I. Dünya Harbinden hemen sonra, 1919. Kain yendi kazanmıştır, milyonlarca insan ölmüştür. Conrad ve Franklyn Barnabas adında biyolog ve teolog kardeşler, yaşamı çok kısalmış buluyorlar; toplum sıkıntısı ve tedirginliği bundandır; hiç olmazsa 300 yıl yaşamalı. Lubin ve Burge adında iki başbakan bu kardeşleri görmeğe gelirler; yaşamı uzatmak için bir ilaçın bulunduğuunu sanmaktadırlar; bunu politikada seçimlere gidildiği zaman kimi insanların uzun yaşamamını uygun bulmuyorlar; ne var ki ortada daha bir buluş yoktur. III. bölümde, yıl 2170, İngiltere artık bir cumhuriyettir. Barnabas kardeşlerden birinin damadı, Haslam, 283 yıl yaşamış şimdi bir başpiskopos, eski kadın hizmetçileri de 274 yıl yaşamış, İçişleri Bakanı Mrs. Luterstring olmuştur. Britanya Adaları Cumhuriyetini Çinliler yönetmekte, yazmanlıklara da Afrika'daki zen-

ci kadınlar alınmıştır. Cumhurbaşkanı, önceki Lubin ve Burge'in torunlarındandır, Barnabas'ların bir torunu da cumhuriyetin "yaşama süresi işleri" dairesinin başsaymanlığında bulunmaktadır. Üç perdelik IV. bölümde, yıl M. S. 3000, İngiltere yöneticilerinin korktuğu gibi, uzun yaşamlı, genç yeni ırk ayaklanarak "eski"leri adadan kovmuştur. İngiltere artık Mesopotamya'da, Bağdat başkent olmak üzere, bir Commonwealth'tir. "Turania" imparatorluğu da en yakın komşularıdır. Bağdattan yaşı bir bay, damadı başbakan Mr. Badger Bluebin, kızı ve torunu ile İrlanda'yı ve uzun yaşamlılarının kâhinini görmeğe gelmiştir. Beraberlerinde, "Turania" imparatoru, ünlü asker ve "kader adamı" Cain Adamson Charles Napoleon da vardır. Savaşçı tutumu işi bozar, ona telsizle işten el çekтирler. İrlanda'da Falstaff adına bir "Korkaklık Anıtı" dikilmiştir, bir de kadın kâhin vardır. Konukların "İngiliz uygarlığının sonu ne olacak, hangi parti kazanacak?" sorusunu, kâhin kadın "Haydi, defolun, budalalar." şeklinde cevaplandırır. Anlaşamazlar, kâhinin sert bir bakışı yaşlı bayı öldürür. V. bölümde yıl M. S. 31920. Bilinen insan ırkı yok olmuştur. Çocuklar 17 yaşında olarak, yumurtadan doğar ve sonsuz yaşarlar. Bunlar dört yıl ivedili gelişim ve eğitim gördükten sonra, oynar, dans eder; doğurduktan sonra "eski ırk'a döner ve yemek içmekten doymuş olarak, "cisimsiz arı düşünce"ye çevrilirler. Oyunun sonunda genç bir Pygmalion, bir kadın bir de erkek heykelini birleştirir, bir kimyacı da bunlara can ve yaşam bağışlar. Âdem ve Havva'nın anneleri Lilith sahnede görülür ve bu sistemin sürüp gideceğini söyler.

39. Karel Čapek (1887-1945: R. U. R. 1921; *Krakit*, 1924; R. U. R., "Rossum's Universal Robots"ın, yani Rossum'un Evrensel Robotları'nın kısaltmasıdır; Rossum, kişi adıdır, *rozum*, Çekçede "akıl", *robota* da aynı dilde "çalışma" anlamına; "Krakit" de bir madde adıdır). Bunlardan birincisi üç perdelik bir oyundur. Avrupa'dan çok uzakta bulunan bir adada Rossum bir formül bulur, bununla seri halinde makine adam (robot) yapar. Bunlar tam makineleşmiştir, duyguları yoktur. Üretim boldur; Rossum bir tanrı olmak isteğindedir, oğlu da mühendistir. Robot fabrikasının genel müdürü Harry Domin, işletme müdürü de Alquist adında biridir. Rossum'un kızı ve "İnsanhık Bırılığı" üyesi Helena Glory bu adayı gezip denetlemeye gelir. Robotları görür, bunları makine gibi yaşamak köleliğinden kurtarmak ister. Harry Domin işin tekniğini anlatır ve robotların gerçek insan olmadığını, duygunun ne olduğunu bilmediğini söyler. Domin, bütün dünyayı robotlaşma yoluyle aristokrat yapmak, Helena ile de evlenmek niyetindedir. Bir süre sonra Helena, fizyolog kimyacı Dr. Gall'ı kandırır ve robotların yapımında onlara bir az duyu ve ruh karıştırılır, yapım formülü de yakılır. Robotlar baş kaldırır, her şeyi yıkar, herkesi öldürür, yalnız Alquist kurtulur. Sonunda, duyu ve ruh kazanmış olan robot Primus ile robot kadınlarından Helena sevişip yeryüzünde yeni Âdem ve Havva olurlar. -Krákit maddesi, Krakata yanardağından alınma bir maden olup en güçlü patlayıcı maddedir. Mucidi Prokop adında biridir. Romanda, Almanlar bu maddeyi ele geçirmek için Praha'ya ajan gönderirler. Prokop vermez, Almanlar da onu esir ederler. Fakat Prokop metresi olan kadınla kaçar. Daimon adında bir ajan onu yine ele geçi-

rip bir anarşist merkezine götürür. Daimon'da o gizli elektrik dalgası ile 3000 km.ye saçılabilen krakitten bir parça vardır. Kavga çıkar, Daimon kaçar, Prokopu ve onun metresini birlikte götürür, krakiti patlatır ve eski anarşist arkadaşlarını yok eder. Prokopa dünyayı bu şekilde ele geçirmeyi önerir, Prokop kabul etmez ve kaçar. Sonunda Prokop bir ihtiyarla karşılaşır. İhtiyar ona söyle der: "Çok büyük şeylere özenmişsin, insanlara faydalı olan küçük şeyler yap." Bu söz ona Tanrı'nın sesi gibi gelir ve onu doğru yola döndürür.— Čapek'in bu yolda yazılmış *Makropulos Şeyi* (Věc Makropulos, 1922) ve *Yaradan Âdem* (Adam Strojitel, 1927) adlı oyunları da vardır.

40. İl'yâr G. Erenburg (1891-1967: *Neobiçaynje po hojdeniya Holio Jurenito i ego učenikov* = Julio Jurenito'nun ve Müritlerinin Görülmek Maceraları, 1922). Alaylı ve yergili bir Sovyet romanıdır. Meksikalı devrimci Julio Jurenito'nun ve onun Rus, Amerikan, Senegal, İtalyan, Fransız ve Alman asıllı yedi müritinin 1913-1921 kargaşaları sırasındaki yaşamını anlatır. Türlü uluslardan olan bu müritler kendi ulusal niteliklerini de yansıtırlar, dünyanın gidişini kötümserlikle eleştirirler, utopik bir dünya, utopik bir uygarlık için çahıstıklarına inanırlar.

41. Evgeniy İ. Zamyatin (1884-1937: *Mı = Biz*, 1922; Rusça metin tam olarak: 1952). Yıl 3000. Geleceğin utopia'sı olarak bütün dünya tek bir devlet durumuna geti: ilmiştir. Baş matematikçi D-503, bu dünyanın betimlenmesini günescisinin 40 sayfasına geçirir. Devlet babasının adı "İyilik Babası"dır. Dünya, matematik inceliğiyle çalışan, kusursuz bir makine örgütü olarak işlemektedir. İnsanlar birer "numara"dır; numara da yurttas demektir. Bunların beyinleri denetlenerek aynı düzeye göre ayarlanabilir. Evler camandalır, gizli tarafları yoktur. Devlet surlarla çevrilidir, kimse kaçamaz. Özgürlük vahşi bir durum sayıılır. "Milyonlar arabası"nın bekçisi ve koruyucuları vardır. Hastalık kişisel bir istektir; bunlar beyindeki hayal kurma özeklerinin röntgen ışınlarıyla yok edilmesi yoluyle sağlanır. Her şeyin vakti vardır, yemek, içmek, aşk v.b. Aşkı herkes ancak pembe bonolar karşılığında seks bürosundan elde edebilir. Kimi kadın "numara"lar bilincsizlikle devleti tehlikeye sokar; bunlar "İyilik Babası"nın arabası altında ezilir. Burada arzu, acıma gibi duygular yoktur. İnsanın hayal kurma yetkisi, aşk duygusu, söz vermiş olma bilinci yok edilmiştir. Kut, köle olmakla elde edilir. Eski "cennet" kavram ve hayalinin gerçekleşmesidir bu devlet.

42. Aldous Huxley (1894-1963: *Brave New World* = İşte Güzel Yeni Dünya, 1932). Toplumu yeren bir romandır. Henry Ford'dan 632 yıl sonra Londra'da kurulan bu yeni dünyada bir laboratuvar vardır, orada insan kadından doğmakla değil, yumurtadan çıkmakla dünyaya girer. Bokanovsky eylemiyle, sistemli olarak, yaşamın her türlü ve katmanına uygun insanlar meydana getirilir. İnsan fabrikasının adı "Londra Kuluçkalama ve Ayarlama Merkezi"dir. Takvim F. Ö. (= Ford'dan önce) ve F. S.'e (= Ford'dan sonra) göre hesaplanır. Ford sözcüğü arasında Freud biçimine kayar. Üretim ve tüketim, yaşamın tek amacıdır. Edebiyat, sanat, felsefe yasakır. Her şey standardize edilmiştir. İşçiler durumlarından memnunudur; en yüksek

verimli işçilere "Alpha Artı Fikir Adamı", en verimsiz olanına da "Epsilon Eksi Moron" denir. Dünya Denetçisi, Mustapha Mond adında biridir. Toplumun belgisi "Birlikteşlik, Özdeşlik, Dengelilik" olarak kabul edilmiştir. Yurtaşlar arasında Bernard Marx ile sevgilişi Lenina Crowne göze çarpar. Bu topluluğun Amerika'daki New Mexico eyaletinde "Vahşiler Kampı" denen bir deneme merkezi bulunmaktadır. Burada eski yaşamdan kalma kişiler müzeye konmuştur. Beyaz tenli vahşilerden John, bu müzelik kişilerden biridir. Bernard ile Lenina bir roketle buraya gelirler, John onlara "anne" ile "baba"ından söz ettiginde, şaşarlar, çünkü kendileri yumurtadan çıkmıştır. John'un andığı Shakespeare'i de tanımazlar. John'u Londra'ya götürdüklerinde adam şaşırır; her taraf eski anlayışa göre ahlaksızlık içinde. John, Lenina'nın aşk önerilerini geri iter, Dünya Denetçileri Mustapha ile John uygarlık konusunda tartışır; Mustapha, güzellik dert ve dengesizlik yarattığı için sanatın aforoz edildiğini, bilim ve teknije önem verildiğini, dinin de kısıtlandığını söyler. John bunlara inanmaz, eski anlayışlara bağlı kalır. Londra'nın dışında oturur, herkes bu acayıp yaratığı görmeğe gelir, gazeteciler, televizyoncular v.b. Lenina da John'u görmeğe geldiğinde, John kendinden geber, onu kamçılayarak öldürür, kendini de asar.

*

1939-1945 yıllarında İkinci Dünya Harbi olur; 1945'te Birleşmiş Milletler Örgütü (United Nations Organisation) kurulur; 10 Aralık 1948'de "Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Uluslararası Bildirisini" (United Nations Universal Declaration of Human Rights) ilân edilir. Yiğiliş ve bireysizleşme tehlikesi karşısında yeni utopia'lar yazılır.

*

43. Karin Maria Boye (1900-1941: *Kalocain*, 1940). Genç yaşta intihar eden İsveçli bu kadın yazar bu utopia'sıyla geleceği hayallemiş, kusursuz, insancıl, kültür-lü bir totaliter devletin tablosunu çizmiştir.

44. Stefan Andres (doğ. 1906: *Wir sind Utopia = Biz Utopia'yız*, 1943; *Die Sintflut: I. Das Tier aus der Tiefe, II. Die Arche, III. Der graue Regenbogen = Tufan: 1. Derinden Çıkan Hayvan, 1949, 2. Nuhun Gemisi, 1951, 3. Boz Gökuşağı*, 1959). Teoloji, sanat tarihi ve felsefe okumuş olan bu Alman yazarının "Biz Utopia'yız"ı ülkücü kısa bir romandır. İkinci yapıttı ise yergi-allegori şeklinde modern bir dünya canlandırılmıştır: güney İtalyada *città morta* (= ölü şehir). Orada Nietzsche'ci Leo Olch, etrafında birikmiş gençlerle yeni dünya, yeni adam ve yeni töreyi "norma'a sokmak ister. Trilojinin birinci bölümünde, derinden çıkan hayvan eski dünyayı yıkar, ikinciye yeni dünya görünümeye başlar, üçüncüde de gökte barış kuşağı görülür.

45. Hermann Hesse (1877-1962: *Das Glasperlenspiel = Boneuk oyunu*, 1943). Ünlü Alman yazarı bu romanına alt-başlık olarak şunu koymuştur: Oyun öğretmeni Josef Knecht'in biyografyasını yazma denemesi ve onun bıraktığı yazılar

(*Versuch einer Lebensbeschreibung des Magister Ludi Josef Knecht samt Knechtes hinterlassenen Schriften*). Yazar, 1933–1945 yıllarını Hitler Almanyası'ndan kaçarak İsviçre'de geçirmiştir, bu kitabı yazmış ve İsviçre'de yayımlamıştır: Politikaya karşı ruh direnişi. Yapitta üst-gerçek (surrealist) utopik, allegorik bir tutum vardır; bu yüzden, yazında geçen birçok adların kim oldukları daha anlaşılamamıştır. Hikâye M. S. 2000 yılına kadar uzar. Harpten sonra, sözde, dünyanın ruh durumunu düzeltmek için "Kastalien" denilen ilde, manastır örgütüne benzer, "Boneuk oyunu" adında bir kurum meydana getirilir. Bu oyunu yöneten de Josef Knecht adında biridir. Oyun, bir ayine benzer ve tutumu oldukça karangılıktır. Genel olarak, insanın bilim alanındaki bütün verimleri renk renk boneuklarla sembolleştirilmiştir. Oyun öğretmeni bu boneukları elektronik araçlarla oynatıp yeni değerler ve gerçekler elde ediyor. "Kastalien", Goethe'nin utopik "Eğitim ili"ni (Padagogische Provinz) hatırlatır. Eğitimi, öğretimi ve kültürü düzenleme amacı ile yazılan bu romanda geçen kişilerden Pater Jakobus, Burckhardt olsa gerek, Thomas von der Trave de Thomas Mann. Yapitta, Josef Knecht'in çocukluktan oyun öğretmenliğine, ondan da "ari ruh'a kavuşmak için verdiği karara kadar bütün yaşam ayrıntıları vardır. Sonunda, basit bir çocuk öğretmenliği yaptıktan sonra, Josef Knecht bir dağ gölünde boğulur.

46. Franz Werfel (1890–1945: *Stern der Ungeborenen: ein Reiseroman* = Doğmamışların Yıldızı: Bir Gezi Romanı, 1946). Yahudi asılidan olan tanınmış Avusturyalı şair ve romancı, Hitler Almanyası'ndan kaçarak 1943–1945 yıllarında, yurt dışında bu romanı hazırlamış ve İsveç'te yayımlamıştır. Üç bölümlü utopik bir romanıdır; hikâyede yazar konuşur. Üç bölüm, gelecek utopik dünyada, "doğmamışların yıldızı"nda geçirilebilecek üç gündür. Werfel, bu üç günlük ziyaretinde, "aklı" insanlık çağındaki dünyada gördüklerini anlatır: Birey, aile, devlet, uygarlık, kültür v.b. Gelecek çağ "teknik sonrası çağ"ı olacak; bir limonlukta yapılan bitki "retrogenese"i (gerisin geri doğuş) gibi, yüksek ilkeler, unutulmuş, yozlaşmış erdemler yeniden egeyen olacaktır.

47. Ernst Jünger (doğ. 1895): *Heliopolis: Rückblick auf eine Stadt* (= Heliopolis: Geriye Doğru Bir Şehre Bakış, 1949). Bu utopik roman iki bölümlüdür. Birincisi yazarın genel görüşünü kapsar; daha önemli olan ikinci bölümde diyalog, monolog biçiminde günlük amilar, denemeler ve hikâyeler verilmiştir. Konu, evren, Tanrı, insan, bunun süresiz bir oyuna alet olması ve insanlığın kaderidir. Dünya bir modeldir, sentetik bir resim; çağlar döner ve yenilenir, erksizlik güçleri düzen güçleriyle çarpışır. Sahne, geçmişlikten geleceklige kadar uzar. Hikâyeyin özeginde Harp Okulu komutanı Lucius von Geer'i, halk kargaşalarından kurtardığı Parsi kızı Budur Peri'yi buluruz. Sonu yıkılış değil, yükseliş ve yersel maddi devletten yukarıdaki tinsel devlete erişmek, "güneş şehri"ne (Heliopolis) girmek olur. Evren (Kosmos) Tanrı'nın romanıdır.

48. George Orwell (1903–1950: *Nineteen Eighty-Four* = Bin Dokuz Yüz Seksen Dört, 1949). İngiliz yazarın siyasal yergi romanıdır: 1984 yılındaki durum. Bir

devrimden sonra Okyanusya'da Oceania adında totaliter bir topluluk-devlet kurulmuştur. Düşmanı olan eski Eurasia (Avrasya) devleti ile savaşmaktadır. Devlet dili "Newspeak" (= yeni konuşma, yeni dil) denen dildir. Orada büyük bir yalan egenmdir: Her şey içtenizlikle yapılr, herkes birbirinin kuyusunu kazar, birbirinden kuşkulular, herkes casusluk yapar, "telescreen"le her şey gözetlenir, izlenir, fikirler kontrol edilir, beğenilmeyen kişiler ortadan yok edilir. Bir "Sekse Karşı Savaş" kurumu varsa da, gizli aşk, kara borsa, sahtekârlık da almış yürümüştür. Devlet ve parti başkanına "Big Brother" (=büyük kardeş, ağabey) denir; önemli bir devlet bakanlığı da "Gerçek Bakanlığı"dır (Ministry of Truth). Goldstein adında biri devlete karşı bir yazı yazmış olduğu için "parti düşmanı" ilân edilmiştir; her gün işlere iki dakika ara verilerek herkes bu haini lânetler. Charrington adında birinin işlettigi antikacı dükkânında, yasak yazılar da gizlice satılır. Partinin bir de "İç-Parti" bölümü vardır; O'Brien bunu yönetmektedir. Parti görevlilerinden Winston Smith, Julia adında bir görevli kızla yasak aşk yaşamaktadır. Charrington'ın dükkânından da gizli yazılar almaktadır. Fakat Charrington hafife olduğu için Winston yakalanarak "temizlenir".

49. Constantin Virgil Gheorghiu (doğ. 1916: *Ora 25, 1947*, Fr. "La vingt-cinquième heure", 1949 = Yirmi Beşinci Saat). Rumanyalı yazarın karamsar bir utopia'sıdır. "Yirmi beşinci saat", "günün 24 saati geçmiş, gün tamamlanmış, geç kalmış, İsa dahi dünyayı kurtaramaz" demektir. Yapitta batı dünyası ve batı kültürü yerilmektedir. Romanın kahramanı Trajan Koruga adında aydın bir Rumen, esir kampı ve bürokratlar bürosu haline getirilen dünyadan ancak intiharla kurtulur. Makineleşmiş insanlıktan bıkan ikinci bir kahraman da Johan Moritz'tir. On üç yıl esir kaldıktan sonra, III. Dünya Harbi sırasında Batı dünyasının Doğu dünyasına karşı açtığı harbe istemeyerek gönüllü yazılmakla kurtulur.

50. H. Gohde: *Der achte Tag* (= Sekizinci gün, 1950.) Dinsel bir utopia'dır. Haftanın yedi gününe bir gün eklemeye.

51. Rudolf Henz (doğ. 1897: *Der Turm der Welt* = Dünya Kulesi, 1951). Dinsel bir utopia'dır. Avusturya Katolikleri halk kültürü Derneği'nin başkanı bu utopia'yı epik şiir olarak yazmıştır: Babil kulesi yerine dünya kulesine yükseliş.

52. Jean François Revel: *Sans Marx ni Jésus* = Marx'sız ve İsa'sız, 1971. Gazeteci utopia'sıdır. Eğer insanlık yaşayacaksa, ancak bir devrim sonunda yaşayabilir. Bu devrim için en uygun yer Amerika Birleşik Devletleri'dir. Siyasal bir "geçişme" (osmose) gereklidir. Bu "geçişme"den yeni "dünya hükümeti" ve "yeni adam" (Homo novus) çıkmalıdır.

53. Burrhus Frederic Skinner: *Walden Two* = İkinci Walden, 1971; *Beyond Freedom and Dignity* = Özgürlük ve Ağırlaşılığın Ötesi, 1971. *Walden, or Life in the Woods* (Alm. *Walden* = ormanlar), yani özgür, doğal yaşamı anlatan kitap, Amerikalı düşünür Henry David Thoreau'nun (1817-1862) 1854 yılında yayımladığı kitabın adıdır. Şimdi, Harvard Üniversitesi psikoloji profesörü Skinner,

bu "İkinci Walden"la "koşulsuz özgür yaşam"ı istemektedir, yani utopik bir toplum, "davranış" (behavior) kuramını çiğneyerek, denetemesiz iyi niyet, güven ve uygu içinde yaşamak, çalışmak, sevişmek; yeteri kadar yiyecek, içecek, giyecek; temiz hava, temiz ortam; nükleer silahlardan korunma, ortaklaşa toprak ve konut; erkek-kadın eşitliği; sanat, müzik ve edebiyat sevgisi; yapıcı işler ve çalışmalar için ödül; kıskançlık, dedikodu gibi erdemetsizliklerin kaldırılması ve ülküsel özgürlük. "Özgürlük ve Ağırbaşlılığın Ötesi" adlı kitap, "İkinci Walden"ın, roman olmayan şeklidir.

* *

Utopia'ların sayısı burada görülen sayıdan çok kabarıkta. Bu türlerden, "devlet romanları"ndan (Alm. Staatsromane) ve "siyasetname"lerden başka konu ya da tutumları utopia'ya benzer birçok fikir önermeleri, özeniş ve kimütilar olmuştur. Örneğin, İngiliz siyasal yazar ve romancılardan William Godwin (1756–1836), *An Enquiry Concerning Political Justice and its Influence on General Virtue and Happiness* (Siyasal Adalet Üzerine Bir Araştırma ve Bunun Genel Erdem ve Kutluluk Üzerine Etkisi, 1793) adlı yapıtında, Rousseau'nun etkisi altında olarak, günümüzde var olan bütün hükümet, din, aile ve kişisel zenginliği tamamıyla ortadan kaldırmayı önermiştir. Jean-Jacques Rousseau (1712–1778), *Emile ou de l'éducation* (Emile ya da Öğretim Üzerine, 1762) adlı yapıtında "doğal öğretim"i ortaya koymakla, "olumlu eğitim" i "olumsuz öğretim" den ayırmakla, genel öğretimin ilk süresini 1–5 yaşlarına, ikinci süresini 5–12 yaşlarına, üçüncü süresini 12–15 yaşlarına, dördüncü süresini de 15–20 yaşlarına bağlamakla ve daima doğaya bağlı kalmayı kesin bir koşul saymakla, bir "öğretim utopia"sı formüllemiştir. İngiliz şairlerinden Samuel T. Coleridge (1772–1834) ile Robert Southey (1774–1843) gençliklerinde, Rousseau ile Godwin'den esinlenerek, 1794'te, Amerikanın Pennsylvania bölgesindeki Susquehanna Irmağı kıyılarında "Pantisocracy" (Yun. *pan* = hep, bütün + *isokratia* = eşitlik erki) adında herkesin birbirine eşit olduğu ve eşit erk sahibi bulunduğu bir "toplumsal örgüt" kurmayı ve "asphterism'i" (Yun. *a-* = yoksunlayıcı ek + *sphēteros* = mülk sahibi olma), uygulamayı, yani kişisel mülkü yasaklamayı tasarlamıştır. İngiliz düşünürü Thomas Carlyle'in (1795–1881), *Sartor Resartus* (Giydirilmiş Terzi, 1836) adlı yapıtının kahramanı Herr Diogenes Teufelsdröckh, bir utopia'da yaşar; yerin adı "Weissnichtwo"dur (Alm. — nere olduğunu bilmiyorum) ve "Genel Şeyler" (Things in General) profesöründür (İskoç İngilizcesinde bu kavrama "Kennaquhair" [Ing. I know not where = u-topia] denir, yani "bilinmeyen hâali bir yer). Yine, İngiliz parlamenteri James Silk Buckingham (1786–1855). *National Evils and Practical Remedies* (Ulusal Kötülükler ve Kılaklı Çareler, 1848) adlı yapıtında utopik niteliğe yaklaşan toplumsal onarımları önermiştir. Amerikalı toplum onarımcısı John Humphrey Noyes (1811–1886) önce, İncil'den esinlenerek ilk Hristiyanlarda görülen "ortaklaşa" (communal) yaşamı diriltmek istemiş (1836), sonra Eflaton'un etkisi altında, "özgür aşk" ve çokkarılığa (polygamie) özenmiş ve Putney'de böyle bir topluluk kurmuştur (1846). Daha sonra Oneida bölümünde kendine ay-

rılan özgür bir bölgede toplumsal denemelerini sürdürmüştür (1848); bu tutumun adı, kendi deyimi ile “Kutsal Kitap Komünistliği” (*Bible Communism* adlı kitabı, 1848) olmuştur. Din alanında XVI. yüzyılda Anabaptist’lerin (çocuk vaftizini kabul etmeyenler), XVIII. yüzyılda Memnon’istlerin (şafağa tapanlar), Moravia Kardeşlerin (Moravia Protestanları) ve Shaker’ların (evlenmeyen, Tanrı'yı hem erkek hem dişi tanıyanlar; Quaker bozuntusu), XIX. yüzyılda da Mormon'ların (Amerika'da, Joseph Smith tarafından 1830'da yayımlanan *Mormon Kitabı*'nın buyruklarına göre çokkarlı yaşayan ve Salt Lake City'yi merkez alarak Utah bölümünde oturan tarikatçılar) utopik birlikleri de meydana gelmiştir. Bunlardan yalnız Mormon'lar, Yahudi utopistlerden de Siyonist'ler (Zionist) tutunabilmışlardır.

* *

b. Devlet Romanı: Utopia'lardan “devlet romanları”na (Staatsromane) geçtiğimizde, başta Yunanlı Ksenophōn'un (M. Ö. 434-355) *Kyrou paideia'sını* (Kuruş'un Eğitimi) buluruz. Sekiz baplık tarihsel bir roman da sayılabilen bu yapıt, Ahamaniş soyundan Pers kralı Kuruş'un (Kyros, hükü. M. Ö. 424-401) yalnız eğitiminin değil, bütün yaşamını ele alarak ülküsel bir duruma getirmiştir. Burada Kuruş, gerçek duşı da olsa, Sokrat ilkelerine göre yetişirilmiş ülküsel bir kral ve model bir insan olarak tanıtılmaktadır. Eflatun'dan alınma birçok düşünce ve ilkeler de bu yazıya katılmıştır. Eğitim düzeni olarak toplu eğitim övülmekte ve öğüt olarak da oğullara, birbirlerini sevmenin, doğru olmanın ve barış içinde yaşamamanın üstün erdemler sırasında bulunduğuunun anlatılması istenmektedir.

Bu bölüme Dante'nin (1265-1321) *De monarchia* (Monarşî Üzerine) adlı Latince yapıtı da alınabilir. Burada Dante siyasal kuramını anlatmakta, papa ile imparator ilişkilerine deşinmeyece ve imparatorun sıkı davranışmasını öğütlemektedir.

XVI. yüzyılda bu alanda iki İtalyan buluruz: Baldassare Castiglione (1478-1529) ile Niccolò Machiavelli'yi (1468-1527). Diplomat kont Castiglione, Milano ve Urbino saraylarında edindiği görgüyü de katarak *Il cortegiano* (Saray Görevlisi, 1528) adlı ünlü yapıtı ortaya koymuştur. Bunda ülküsel saray yaşamını ve saray görüsünü en küçük inceliklerine kadar anlatmıştır. Dört bölümlü bir diyalog olan bu yapıt, gerek bakımdan Aristo, Plutarkhos, Horatius, Ovidius, Quintilianus gibi eski yazarlara ve özellikle Cicero'nun *Orator* ve *De oratore* adlı yazılarına da borçludur. Amaç, kusursuz, ülküsel bir saray görevlisinde bulunması gereken nitelikleri tanıtmaktır. Diyaloga çağın tanınmış edipleri ve siyaset ve saray adamları da katılır. *Kutadgu Bilig*'de ülküsel bir elçiden tavla, cirit, çevgen ve av bilgisine kadar birçok şey beklendiği gibi, Castiglione'nin saray görevlisinde de çeşitli yeteneklerin bulunması istenmektedir: Soylu olmak; askerlikten anlamak; güçlü, anlayışlı, kurnaz ve davranışlarında - özellikle kadınlara karşı - nazik olmak; kültürlü ve iyi konuşur olmak; Yunanca, Latince bilmek, müzik ve resimden anlamak.

Floransalı bir devlet adamı ve siyaset filozofu olan Machiavelli, küçük İtalyan devletlerinde, Fransa'da ve Almanya'da siyasal hizmetler gördükten sonra, San Casciano yakınındaki şatosuna çekilerek *Il principe* (Prens, bas. 1532) adlı ünlü yapı-

tim yazmıştır. Kendisinin devlet yönetimi kuramını, ve kilgili devlet bilgisine deðgin birçok özdeyişleri koynunda toplamış olan 26 bölümlü bu yapıtın genel konusu, devlet başkanının niteliði, türleri, bu başkanlığın nasıl elde edildiği ve nasıl elde tutulabilmesidir. Yapıtın ilk dokuz bölümde, kaç tür devlet başkanlığı bulunduğu ve bunların nasıl elde edildiği konusu ele alınmıştır. Onuncu bap, devletin bir düşmanla nasıl savaşabilmesi; 11. bapta "kilise devlet"; 12-14. baplarda devletin içi işleri ve ordu ele alınmış, ücretli yabançı asker yerine ulusal ordu kullanılması önerilmiştir. On beþinci baptan 23. bapa kadar olan bölümde asıl "prens" ele alınmış ve bu sorun büyük gerçeklikle ve titizlikle incelenmiştir. Bu konuda söz söylemiş olan filozof ve yazarlar eleştirmiþ, bunlar geçerli gerçek sayılmamış ve hayallere kapılmamak öðüþü verilmiştir. Prens, para işlerinde tutumlu olmalı; halkı vergilerle ezmemeli; gerekligi zaman sıkı davranışmalı; yerine göre hem tilki hem aslan olmasını bilmeli; verdiği sözü, gerekirse, tutmamaktan kaçınmamalı; yunuþak yürekli, doðru, insancıl, candan, dindar görünneli, fakat gerektiginde tutumunu değiþtirmeli; bununla birlikte, ölçüsüne göre, iyilikten şaşmamalı; her şey "gereklilik"e bağlı olduğu için, bütün düşüncce ve kılıþlar bu "gereklilik"e (Ital. *necessitato*) bağlı bulunmalıdır; çünkü önemli olan sonuþtur, devlet ancak bu yolda yürümekle ayakta tutulabilir; Erek, tutulan yol ne olursa olsun, yolu haklı çıkarır. Son 24 – 26. baplarda, Ítalya'nın o günlerdeki durumu ele alınmış ve Ítalyan devletlerini "barbar" ların, Fransızların ve İspanyolların akımlarına karşı koruma yolları gösterilmiştir. Yapıt, Petrarca'nın "Italia mia" (Benim Ítalyam) şïiri ile sona ermektedir. Bunun son dizesi şöyledir: "Nell'italici cor non è ancor morto" (Ítalyanların yüreği daha ölmemiþtir). Tarihte ve siyasette "Machiavellilik" (Machiavellisme) denen güdek budur. İspanya'da Aragón ve Castilla kralı Fernando el Católico, Ítalyada Francesco Sforza ile Cesare Borgia bu yoldan yürümüþlerdir. Prusya kralı Büyük Friedrich, doğruluk üzerine kurulmuş olan kendi görkemli gücüne güvenerek, 1739'da Machiavelliliði baltalamak üzere, *Antimachiavelli* adlı bir yapıt yayımlamıştır.

İngiliz şairi ve yergicisi John Barclay (1582–1621), yurdundaki siyasal yaşamı, düzensizlikleri ve kiymç tasarlayanları allegorik bir şekilde yeren ve iyi öðütler vereyen *Argensis* (1622) adlı Latince bir yapıt yayımlamıştır. Aynı yüzyılda Almanlardan Anton Ulrich von Braunschweig'm *Octavia* (1677) adlı "devlet romanı" da çıkmıştır.

XVI. yüzyılın bu alandaki başyapıtı Fransızlardan François de Salignac de La Mothe-Fénelon'un (1651–1715) ünlü *Les aventures de Télémache* (*Télémaque*'nın Başından Geçenler, 1699) adlı romandır. Daha önce "Traité de l'éducation des filles" (Kızların öðrenimi üzerine inceleme, 1689), "Maximes" (Özdeyişler, 1696) ve "Fables" (Hayvan masalları, 1701) gibi öðretimle ilgili yazılar yazmış olan Fénelon, 24 bölümlü bir eğitim romanı biçimindeki bu utopia-romani, XIV. Louis'nin torunu ve Fénelon'un öðrencisi genç Bourgogne dukası için yazmıştır. Homëros'un *Odyssëia*-sından esinlenmiş olan bu romanda, *Télémaque* (Yun. *Tēlemakhos*), Menþor adını alarak ihtiyar kılığına giren bilgelik tanrıçası Minerva'nın (Yun. Athëna) kılavuzluğu

ile, Troia harbinde kaybolan babası Ulysses'i (Yun. Odysseus) bulmak için dünyayı dolaşır: Fenike, Misir, Girit, Kıbrıs, Odysseus'a gönül verip onu on yıl yanında tutmuş olan deniz kızı Kalypsō'nun yaşadığı Ögygia adası, hatta cehennem. Buralarda Télemaque birçok savaşlar, deniz acınları, kıyımlar, türlü insanlar, tüccarlar ve eğitici nesneler, olaylar, yerler görür. Sonunda Mentor, gizlemi atar ve Minerva olarak ortaya çıkar, Télemaque' da babasını bulacağına söz verir ve ayrılır. Fénelon, okuyana erdem, sevgi ve iyilik duygusu aşlayan bu hikâyeye kral ve devlet idaresine deðgin kendi düşüncelerini de katarak yapımı bir "siyasetname" ve "utopia" durumuna da getirmiştir. Siyaset ahlâkını ve krallık görevini anlatırken aşırı eleştiriçi olduğundan dolayı kralın gözünden düşmüştür.

XVIII. yüzyılda yine Fransızlardan, yazar ve siyaset filozofu Charles de Montesquieu (1689-1755), *Lettres persanes* (Fars Mektupları, 1721) adlı yapıtımda Usbek ve Rica adında iki İranlı gezgini ortaya koyarak, onların ağızıyla, Avrupa'daki, özellikle Fransa'daki toplum uygarlığını, evlenmeyi, boşamayı, papayı, teolojiyi, hükümeti, adaleti, vergileri, sömürgeciliği, yasayı, toplum bozukluğunu ince alayla yermiştir. Yapıt 160 mektup biçiminde yazılmıştır. Bundan bir süre sonra İngiliz yazarı Oliver Goldsmith (1728-1774), Montesquieu'den esinlenerek, *The Citizen of the World* (Dünya Yurttaşı, 1762) adlı ve 126 mektuptan olma bir yapıt yayımlanmıştır. Bunda da, sözde Londra'ya gelmiş olan Lien Chi Altangi adında Çinli bir filozof, İngiliz toplum yaşamını, gelenek-ve göreneklerini, türlü ahlâk ve yazın özeliliklerini (örneğin, obartmalı atıp tutucu Beau Tipps ile eli sıkı "Man in Black"-siyah elbiseli kimse) yermiş ve insanın "dünya yurttaşı" olmakla birlikte ana yurduna bağlı kalmasını istemiştir. Bu alanda İskoç asılı Fransız ve Fénelon'un taklitçisi André Michel de Ramsay (1686-1743) *Les voyages de Cyrus*'ü (Kuruş'un Gezileri, 1727), Akademi üyesi Jean Terrasson (1670-1750) da *Séthos* (1731) adlı felsefi romanı ortaya koyarak baskı yönetimini ve savaşı kötülemiştir.

Bu yüzyılın bu alandaki basyapıtını ünlü Fransız yazar ve filozofu François-Marie Arouet Voltaire (1694-1778), *Zadig ou la destinée*, = Zadig ya da Kader. (1747) adlı romanıyla vermiştir. Yapıt, dünya görüşü olarak, safhıkla kurnazlığı karþı karþı koymuş ve rastlantıların sık sık adamlara yardım ettiðini, bir toplum yergisi olarak, belirtmek istemiştir. Romana göre, eskiden Babil kralı Moabdar'ın gününde Zadig adında zengin ve okumuþ bir genç varmış. Genç, bu niteliklerine güvenerek kut aramağa çıkar. Sémire adında bir kızı, adam kaçırılanlardan kurtardığı sırada bir gözünü yitirir, fakat nişanlısı sayılan bu kız bu yüzden onu bırakıp bir haþkasına kaçar. Bunun üstüne Zadig de şehrîn en akıllı kızı olan Azor ile evlenir. Az sonra bu kadın da onu aldatır. Günün birinde kraliçenin köpeði ile kralın atı ortadan yok olur, Zadig iki hayvanı görmeden, birine bunların nasıl olduklarını anlattığı için hapse atılır. Bir tutuklunun kaçtığını görüp de bekçilere haber vermediði ve pence-reye baktığı için para cezasına çaptırılır. Arımað adında kiskanç bir komusu, Zadig'in yazdığını bir şiirin yarısını bularak ve onda kralın eleştirildiğini görerek Zadig'i ele verir, fakat bir papaðan şiirin öðür yarısını kralın kucağına düşürür, bunda övgü

görülür, Zadig de başbakan olur. Zadig kraliçe Astarté'ye aşık olur. Sonunda Mısır'a kaçmak zorunda kalır. Orada istemeyerek bir Mısırlıının ölümüne sebep olduğu için kölelige düşüp tüccar Sétoç'un evine götürürlür. Zadig, bilgisıyla, efendisini bir davada kazandırır, o da ödü'l olarak Zadig'i azat edip Serendib'e (Seylan) gönderir. Zadig, Astarté'yi bulmak için dolaşmaya başlar ve Arbogad adında bir hayduttan Astarté'nin, bir ayaklanması yüzünden tahttan düşüp artık köle haline geldiğini ve Oğul adında bir zengin satıldığını öğrenir. Ağır hasta olan Oğul'u sağaltarak Astarté'yi kazanır, iki genç Babil'e dönerek tahta oturlar. Voltaire'in vermek istediği ders: İnsan bu dünyada kaderin türlü oyunlarına, toplumsal haksızlıklara, türlü deliliklere ve beklenmedik şeylere, yoksulluğa hazır olmalıdır, çünkü bunların karışımı kuta götürür ve genel uyumu sağlamak için iyi ve kötü sanılan şeyler işbirliği yaparlar.

XVIII. yüzyılın son yarısında bu alanda ünlü Alman yazarlarından Albrecht von Haller'la (1708-1777) Christoph Martin Wieland'ı (1733-1813) da buluruz. Haller *Usong* adlı bir triloji yazmış (1. despotluğu ele alan *Despotie*, 1771; 2. sınırlı monarşiyi ele alan *Alfred*, 1773; 3. demokrasiyi ele alan *Fabius und Cato*, 1774). Wieland da, *Der Goldene Spiegel oder die Könige von Scheschian* (Altın Ayna ya da Şesiyan Kralları, 1772) adlı yapıtımda Çin imparatoru Şah Gebal ile filozof Danischmend'in (Danişmend) devlet yönetimiyle ilgili konuşmalarını romanlaştırmıştır.

c. *Prenslerin aynası*: "Devlet romanları" (Staatsromane) sırasında, *Kutadgu Bılıg*'le karşılaşılması gereken bir tür de "Prenslerin aynası" (Lat. *Speculum principorum*, Fr. *Miroir des princes* Alm. *Fürstenspiegel*) ya da "Prenslerin Düməni" (Fr. *Gouvernail des princes*) denilen türdür. Doğuda bu türde "Ainnâme" ve "Siyaset-name" demişlerdir. Bunlar üzerinde burada durmayacağım, çünkü Doğu bizde işlenmiştir: Doğudaki yapıtlardan tartışılmaya girmesi gereken ilk "pendname"lerden biri, Taberistan-Kühistan hükümdarı Kâbüs (Keykâvus) ibn Vaşmgîr'in, oğlu Gîylânşah için 1082'de Farsça olarak yazdığı, 1400 sıralarında Akkadioğlu tarafından ağdalu olarak Türkçemize aktarıldıktan sonra II. Murat'ın isteği üzerine Mercimek Ahmet'in 1431'de yeniden Türkçemize çevirdiği *Kabusnâme*'dir. 44 bölümlü bu yapıt ahlâk, görgü, toplumbilim, oyun, aşk, zenginlik, evlilik, eğitim, ticaret, hekimlik, sanat, gökbilim, şiir, müzik, av, saray yaşamı ve yönetim bilimi konusunda faydalı öğütler vermektedir, uyarilar yapmakta, fikralar anlatmakta ve Pythagoras'tan, Sokrat'tan, Eflatun'dan, Aristo'dan, Hippokratës'ten sözler aktarmaktadır. *Nasihatnâme* ya da *Kabusnâme* denen bu yapıt XIX. yüzyılda Mehmet Rıza Ağahi'nin (1809-1874) eliyle Çağatay Türkçesine de çevrilmiştir. *Kabusnâme* için son olarak bkz. Orhan Şaiк Gökyay: *Kabusnâme*', önsöz, sözlük ve notlar, Millî Eğitim Bakanlığı yayımı, 1944. Doğudaki "siyasetname"ler için de bkz. Agâh Sırri Levend: "Siyaset-nameler", *Türk Dili Araşturmaları Yıllığı - Belleten*, 1962 yılı s. 167-194.

Batıda, Eflatun'un *Politikos ē peri basileias* (Siyasetçi ya da Krallık Üzerine) adlı yapıtımdan ve Aristo'nun *Politika*'sından sonra, bu tür Latince olarak orta-

çağda başlamış ve çoğunca din adamları tarafından işlenmiştir. Başlıca örnekleri şunlardır: İngiltere'de Salisbury'li John'un (John of Salisbury, ölm. 1180) 1159'da yazdığı *Policraticus*; burada saray erdemleri ve siyaset kuralları ele alınmıştır. "Melek doktor" (Doctor angelicus) sanıyla anılan büyük İtalyan teolog filozofo Aquino'lu Thomas (Thomas Aquinas, Ital. Tommaso d'Aquino, 1225-1274). Bunun *De regimine principum* (Prenslerin yönetimi) ya da *De regno* (Hükümdarlık üzerine, 1265) adlı yapıtında "halk için yönetici bir ilke" (aliquid regitivum) bulunmasının gerekliliğini, bunun da kral olduğunu ileri sürmekte, yönetimde toplumun esenliği, birlilik (unitas) ve barış (pax) siyasetinin güdülmesini istemektedir. Tanrı dünyayı yönettiği gibi, kral da devleti "doğruluk" la yönetir. Bu felsefeye göre demokrasi ve oligarşi kötü şeylerdir, monarşiyi tutmak gereklidir, fakat zorba krallar (tyran) öldürülür. Fransa IV. Henri öldürüldüğü zaman Aquino'lu Thomas'ın bu öğretisi kargilanmıştır. Thomas'ın öğrencisi Tholomeus de Lucca (Ital. Tolomèo da Lucca), başka bir adla Bartolomeo Fiadoni (1240-1327), öğretmeninin fikirlerini *Exaemon* (Yaratılışın altı günü, 1272) adlı yapıtında yansıtmıştır.

Almanya'da bir manastırın baş keşisi olan Admont'lu Engelbert (Engelbert von Admont, 1250-1331), *De regimine principum* (Prenslerin Yönetimi, bas. 1725) adlı yapıtında kral - papa kavgalarını ele alarak, yönetimde eşitlik istemiş, yer yer de papa yetkilerinin kısıtlanmasını önermiştir. Bu arada Romada *Iustitia fundamentum regnum* (Saltanatın Temel Adaleti) adında bir yapıt da yayımlanmıştır. İtalyanlardan Thomas Aquinas'ın öğrencisi ve Fransa kralı "Güzel" Philippe'in (Philippe le Bel, 1268-1314, tahta çıkış: 1285) öğretmeni Aegidius Romanus ya da Colonna (Ital. Egidio Romano, Fr. Gille de Romane, 1246-1316) siyasal öğrenim için *De regimine principum* (Prenslerin öğrenimi, 1290) adlı bir "siyasetname" yazmış, bunda prensin kendine (erdem edinme v.b.) ailesine (ana-baba, eş, çocuk) ve devlete (başlıca doğruluk) karşı olan görev ve borçların neler olduğunu bildirmiştir. Bu yapıt sonra *Mirouer exemplaire ou gouvernement des princes* (Örnek ayna ya da prenslerin yönetimi, XIV. yüzyıl) başlığıyle Fransızcaya çevrilmiştir.

Bu tür Rönesans ve Klasik çağlarında da süregelmıştır. Fransızlardan hukukçu, filozof ve iktisatçı Jean Bodin (1530-1596) *Six livres de la République* (Altı kitapta cumhuriyet, 1576) adlı yapıtında Katoliklik - Protestanlık din kavgalarını ele alarak karşılıklı hoşgörü istemiş; din, ahlâk ve adalet sorunlarını, yönetim esası olan "aile içgüdüsü" nün önemini belirtmiş, "yurt ve halk kralın mali değildir, kamu oyuna dayanmalıdır" demiştir. İspanyol Jesuit'i Juan de Mariana (1535-1624) *De rege et regis institutione* (Kral ve Kuruluş Olarak Krallık Üzerine, 1599) adlı yapıtında, bütün halkın hakkını tanımakla birlikte, kiliseyi başta tutmuştur. Almanlardan Johannes Althusius (1557-1638), yine Latince olarak *Politica metodice degestes exemplis sacris et profanis illustrata* (Dini ve dünyevi örneklerle gösterilmiş metodlu siyaset, 1603) adlı yapıtında yasayı, monarsii ele almış; egemenliğin, "sembolik bir topluluk" (corpus symbolicum) olan ulusun olduğunu, yönetim yetkinin krala "emanet" olarak verildiğini bildirmiştir, bunun yazısız bir anlaşma sayıl-

ması, halkın da "doğal duyguların" (naturlis affectio) doyurulması gerektiğini bellimiştir. Ünlü İspanyol yazarı Francisco Quevedo y Villegas'ın (1580-1648) siyaset alanında da bir ürünü vardır: *La política de Dios* (Tanrı'nın Siyaseti, 1626). Bunda, devlet siyasetini Tanrı'nın tutumuna uydurmak gerektiği söylenmiş, bütün krallarla hükümet yetkililerini bu yola ve ödeve çağrılmış, monarşî ve İspanya kralı övülmüştür. Fransa'da ünlü din adamı ve yazar Jacques-Bénigne Bossuet (1627-1704 XIV. Louis'un oğlu Dauphin'in öğretmeni olduğu zaman yazdığı *Politique tirée des propres paroles du l'Ecriture sainte* (Kutsal kitaptan alınan sözlere göre siyaset, 1678-1679) adlı on baplık kitapta, ders olarak, Tanrı'ya bağlılığı, insanlar arasında kardeşlik duygusunu, doğruluğu, yardımlaşmayı gerekli göstermiş, sonra harp, para işleri, vergi gibi konuları ele almıştır.

Batı dünyasında siyasetin toplumsal bir bilim olarak ele alındığı çağ'a kadar bu alanda dine, ahlâka ya da doğal duyguya göre yazılan "siyasetname"lerin sayısı pek çoktur. Yalnız İngilterede XV-XVI. yüzyıllarda tanınmış şair ve yazarlar tarafından ortaya konmuş olan yapıtlardan seçtiğimiz şu örnekler bu gerçeği tanıtıyor: Thomas Occleve ya da Hoccleve: "De regimine principum" (Prenslerin yönetimi, veliaht Henry için, Aegidus Romanus'un ürünü esas alınarak yazılmış 2000 misralık bir şiir, 1411-1412); John Lydgate: "The Fall of Princes" (Prenslerin düşüşü, hikâyeli şiir, 1430); Sir Thomas Elyot: "The Governour" (Yönetmen, VIII. Henry'ye sunulan siyaset öğretimi, düzyazı, 1531); İskoçyalı Sir David Lyndsay ya da Lindsey: "Complaint to King" (Krala sizlanma, toplum yaşamının düzeltmesini dileyen şiir, 1529), "Testament and Complaynt of our Sovrane Lordis Papyngō" (Hükümdar efendimiz Papyngō'nun vasiyeti ve sizlanması; bir papağanın ağıziyle krala sizlanma ve onu öğütlemeye, 1530), "Ane Plesant Satyre of the Three Estaites" (Üç sınıf [= soylular, din adamları, halk toplumu] hoş yergisi; devlet ve kilisedeki yolsuzlukların yergisi; sahne yazısı, 1540); ve "The Monarchie" (Monarşî; bir saray görevlisi ile görmüş geçirmiş bir kişi arasında geçen bir diyalog biçiminde uzun şiir, 1554); George Gascoigne: "The Glasse of Government" (Yönetim aynası; müsrif çocuk ve bağışlayan baba" konusunda bir oyun, 1575), "The Steel Glas" (Çelik ayna; kralın, görevlilerin, askerlerin, tüccarların ve papazların yolsuzluklarını gösteren ve çiştigi erdemli bulan çelik bir aynayı konu alan bir yergi şiiri, 1576); William Baldwin ile George Ferrers: "Mirror for Magistrates" (Yöneticiler için ayna; tarihte yanlış yönetim yüzünden ölüme giden 19 yönetici üzerine yazılmış sahne yazısı ya da biyografiya, 1559).

*

Kutadgu Bılıg yalnız bu türlerle değil, daha birçok batı yapıtlarıyla karşılaşılabilir. Bir allegori olduğuna, "iyilik yapma" konusunu ele aldığına ve ahretle de ilgili bulunduğuna göre, her şeyden önce ve çok kolaylıkla. Ortaçağda Flamanca yazılan "Elckerlijc" (Her hangi bir kişi, 1495), sonra İngilizceye adapte edilen "Everyman" (1509) "ahlâk piyesi" (morality) ile (ahrette insanın en sadık şefaatçısı: yeryüzünde yaptığı iyilikler); yine dünya ve ahret konusu bakımından, İngiliz yazarı John Bunyan'ın (1628-1688) "Hacının bu dünyadan gelecek dünyaya yaptığı yolcu-

luk" (The Pilgrim's Progress from this World to that which is to Come, 1678) ile; allegorik olarak erdemleri ele aldığın göre, Edmund Spenser'in (1552-1599) "Periler kraliçesi" si ile (The Faerie Queene;; erdemler: Mutluluk, Ölçülülük, Siliklik, Bağlılık, Doğruluk, Saygılılık, 1590, 1596); yine ahlâk allegorisi olması bakımından, Jean de Meung (1250-1305) ve Guillaume de Lorris'in Fransızca *Gülün romanı* ile (Le roman de la rose, 1230-1240 arası; aşk ile us karşılılığı; gül, aşkin simgesi; krş. doğudaki "gül ve bülbul" motifi); bir babanın, oğluna verdiği öğüt türü bakımından William Shakespeare'in (1564-1616) *Hamlet*'indeki (1601) baba Polonius ve oğul Laertes ile; yine aynı bakımından Philip Stanhope, Lord Chesterfield'in (1694-1773) "Oğluna ve vaftiz oğluna mektupları" (Letters to his Son and to his Godson, 1774 ve 1777-1778) ile; kötümserlik ve ürkürlük bakımından Shakespeare'in "Atinalı Timon" u (Timon of Athens, 1623) ile; ölüme çare aranması bakımından Sumer'lilerin *Gilgameş destanı* ile (M. Ö. 3500); erdemlerin sınıflanması bakımından Hristiyanların "yedi başlıca erdem" i ile (Seven Cardinal Virtues: inanç, umut, siliklik, öngörü, doğruluk, dayanım, ilmlilik); çağdaşı olduğu toplumdaki halk katmanlarının toplu tablosunu çizmesi bakımından Geoffrey Chaucer'in (1340-1400) "Canterbury masalları" (The Canterbury Tales; Prologue, 1387-1400) ile; vezin bakımından Firdevsi'nin (940-1020) "Şahname" si (980-1010) ve Türk hece vezni (parmak hesabı) nin 11'isi ile v.b., v.b.

VI. SONUÇ

Kutadgu Bılıg bu siyasal yapıtların arasından teokratik bir "siyasetname" olarak belirir. Teokratik olduğu halde "halife" den ve "hilâfet" ten söz edilmemiş, "Yalavaç" ve "Tört Eş" le yetinilmiştir. Yukarda belirtildiği gibi Farabi'ye ve İbni Sina'ya göre, "seyz" ve "sudur" yoluyle "nebi" (peygamber), "mütealî bir Vahdet" ve "Akli evvel" sayılan Tanrı'dan yeryüzüne inmiş, "vahiy", "tecellî" ve "ilham" ile Tanrı'ya bağlanmıştır. Farabi'ye göre, "devlet" in başı olan "hükümdar" sanki "yalavaçlı hırkası" ni (hırka-i nübûvvet) giymiş olan bir başkan olarak, ulusunu güden bir üstün kişidir. Balasagunlu Yusuf da Farabi'nin öğrencisi olduğu için bu alanda başka biçimde düşünemezdi. Düşünüşü bu yolda yürüterek, yani *Kutadgu Bılıg*'deki "ilig" e (bey) yalavaç hırkasını giydirmek, ulusal Müslümanlıktan başka bir şey değildir. Karahanlı Türkleri her şeyden önce ulusçu ve Türkü olmuşlardır. Karahanlı bir prens olan Kaşgarlı Mahmut, *Kitab-ı Divan-ı Lûgati't-Türk*'ü Doğu Türkistanda yazdıktan sonra, Abbasî halifelerin en görkemli bir çağında, Arapçanın da bütün İslâm dünyasının din ve bilim dili sayıldığı bir sırada, 1072-1074 yıllarında Kaşgar'dan kalkıp, hilâfet merkezine, Bağdat'a gitmiş ve yapitini halife Ebul Kasım Abdullah'a sunarak, "Tanrı yeryüzündeki erki Türklerle vermiştir, bunların dilini öğrenmekte fayda vardır; bu kitabı Araplara Türkçe öğretmek için yazdım, bуурун" demiştir. Bu yiğitliği gösteren Karahanlılar Müslümanlıkta ulusçuluktan başka bir yol izleyemezlerdi. Balasagunlu Yusuf da, *Kutadgu Bılıg*'ını Arapça ya da Farsça değil, Türkçe olarak yazmış ve onu İslâmlığa giren Türklerle ilk başyapıt (koşuklu 6645 beyt) olarak tarihe geçirmiştir ve baş köşeye oturtmuştur.

Kutadgu Bılıg'in bize betimlediği ütopya, teokratik ise de, ilig ne bir diktatör ne de bir Machiavelli prototipidir. Türlü aşamalarda bulunan birçok damışmanları vardır. O tamamıyla ulusçu ve toplumcu demôkratik bir beg'dir; ulusunu güden bir üstün ve bilgin kılavuz, ulus - beg dayanışmasına inanan bir önder, halkın umutlarını kendisinde toplamış olan bir yönetmen, onları kut ve gönenç içinde yaşatmaya çalışan bir babadır. O, "köni törü" (doğru yasa) yapar, adil ve merhametlidir, halka doğru yolu gösterir, erdemleri öğretir, bilgiyi her şeyin üstünde tutar. Yüzyıllar sonra Batıda "aydın hükümdar" denilen kralların tipindedir. Eflatun'un, Aristo'nun, Farabi'nin kavrayışına göre, bilgi en büyük erdem olduğu gibi, Balasagunlu Yusuf'a göre de bütün erdemler bilgiden doğar, insan aurette nasibini yeryüzünde kazandığı bilgiye göre alır. Bilgisizin, hayvandan farkı yoktur. "Bilgi bil, insan ol, kendini yükselt, yoksa hayvan adını al, insanlarınla rıaklaş" (Bilik bil, kişi bol, bedütgil özün).

ya yıkı atangıl, kişide yıra) sözü bunun en güçlü anlatımıdır. "Kendini yükselt" ögütü de burada önemlidir. Yukarda belirtildiği gibi, Amerikalı ünlü düşünür Ralph Waldo Emerson (1803-1882), Hristiyanlığın "teslis"ini yadladıkten, vaizlikten çekildikten, acunun ve evrenin Büyük Ruhuna sığıntıktan sonra, insanın yeryüzündeki başlıca ödevinin, bilgi edinmek, kendini yükseltmek, içindeki ruhu son soluğunda evrenin Büyük Ruhuna, gelişmiş, bilgi ile dolmuş, yükselmiş bir ruh olarak teslim etmek olduğunu söylemiştir. Bu bakımdan Balasagunlu Yusuf, XIX. yüzyıl sonlarında Amerika'da Emerson'in etrafında toplanmış olan Concord grubundaki "aşkinci" (transcendentalist) düşünürlerin bir öncüsü sayılır.

"Kutadgu Bılıg"de faydacılık, olumeuluk, yararcılık: "divinitas"ın yanı başında "humanitas".

Balasagunlu Yusuf, faydacı (utilitarian), olumcu (positivist) ve yararıcı (pragmatist) bir düşünür ve yazdırdı. Akı ve fikri daima göklerde ve bulutlarda dolasmazdı, yeryüzüne de bağlı idi, ama dünya zevklerine değil, insanlara, insanlığa, onların iyiliğine bağlı bulunuyordu: bilgi edinerek kendini yükseltmek, sonra bu bilginin kazandırdığı erdemle insanları kayırmak, açı doyurmak, susamışı kandırmak, çiplağı giydirmek, onlara iyilik, doğruluk öğretmek. Shakespeare'in dediği gibi, "kendi özüne, doğru ve gerçek ol, böyle olursan, başkalarına hiç bir zaman eğri ve yalancı olamazsin", yani *Kutadgu Bılıg*'in herkesten istediği "köni" lik, doğruluk.

Balasagunlu Yusuf, aynı zamanda, Türk düşüncesi tarihinde bizim ilk ve büyük humanizmacımız olarak belirir. Bu sözcüğü bayağılaşmamış klasik degeriyle ve insansever (humanitaire) niteliğiyle kullanıyorum. Onu burada önce, Birinci Dünya Harbinden sonra yeryüzünde gelişmiş ve yerleşmiş olan "insanlık dışı" (brutalitaire) kavrayış ve davranışlara zitanlam olarak kullanıyor, sonra "divinitaire" (ilâhiyatla ilgili) kavramı ile karşılaştırıyorum. Avrupada humanizma Latincede "insan, insancıl" anlamına gelen *humanus* sözcüğünün kök anlamına bağlı olarak doğdu. O çağda kadar yüksek okullar hep "Tanrı bilgisi", "ilâhiyat, théologie", "divinité, divinity" (Lat. *divinitas*) denen "aklı" bilimlerle uğraşırlardı. Fakat bir zaman geldi ki, insanlar *Divinitas*'ın yanı başında "insan bilgisi", *Humanitas*'la da uğraşmak istediler, yani ilâhiyatın dışında olan insan, insanlık, insanlıkla ilgili hersey, insanların düzenlediği eski ve yeni bilgi ve bilimler v.b. Humanizmanın gerçek anlamı budur. Pascal'ın dediği gibi: "İnsan bir kamış parçasıdır, doğada en zayıf nesne, ama düşünen bir kamış." Bu alanda Balasagunlu Yusuf'un kavrayışı söyle olmuştur: Gazzali (ölm. 1111) ve Ahmet Yesevi (ölm. 1166) ile yeni düzenlenmeye olan *tasavvuf*'un (< Yun. *theosophia* = Tanrı hikmeti bilgisi) karşısında, Yusuf, Tanrıdan ayrılmamak, Onu küfürmememek, ibadette kusur etmemek koşuluyle, insan'ı da düşündü. Yaşamımızın, çabalarımızın ve iç gücümüzün tümü yalnız ve yalnız Tanrı'ya ayrılması mı doğru olacaktı, yoksa insan'ı da düşünmek gerekiyordu? Yusuf, bir tarafa münzəvî zahit Odgurmiş'i, öbür tarafa da Kün-Togdî ile Ögdülmüş'i koyarak, her iki tarafın da savunmasını yaptıktan sonra sıra yargıya gelince, insancıların tarafını tuttu. "Halkı düşün, onu kalkın-

dir” düşüncesi ve ögütü onundur, “Tanrı sana nasıl iyilik ettiyse sen de başkalarına eylik ederek gözetle”. *Ve ahsin kemâ ahsen Allahu ileyke* (Kasas suresi, ayet 77) buyruğu Tanrı ve *Kur'an* buyruğudur. Bu bakımdan *divinitas × humanitas* karşılaşmasının bizdeki ilk kahramanı Balasagunlu Yusuf'tur. Eğer deyim o zamanın töre-sine uygun görülürse, Türk topluluğunun ilk layık'i de odur. İnsancı İngiliz şairi, Pope'un verdiği öğütümüzdedir: “Kendini bil Tanrıyi ölçütürmeye kalkma, in-sanlığa yaraşan araştırma insanın kendisidir” (*Know thôu thyself, presume not God to scan, the proper study of Mankind is man*, “Essay on Man”).

Balasagunlu Yusuf, kaderci, kötümser ve kader inancı önünde devimsiz kalan, işleri olacağına bırakın bir düşünür degildir. *Kutadgu Bılıg'*ın sonunda, ilig Küntogđ ile vezir Ögdülmış, yurtlarını ve yönetimlerini iyi yola getirmiş, halkı kal-kindirarak onlara kut ve mut yolunu açmış bulunuyorlar. Böyle olmakla birlikte, Balasagunlu Yusuf, yaşadığı çağı beğenmiyor, onu her bakımdan bozuk buluyor; en çok, bilgiye değer verilmemiği için üzülüyör.

Ülküsü ve mesajı “*bilig bil, köni bol, asığlıq bol*” (bilgi bil, doğru ol, faydalı ol) olan Balasagunlu Yusuf, Ankara'da Güvenlik Anıtını süsleyen “Türk, övün, çalış, güven” şeklindeki yazıtın “övün” sözünün ve anlamının en eski ve en güçlü tanıtımı yaratan kişidir. Bu anıt yapıldıktan az sonra, Atatürk'ün sofrasında bu yazıtta yer alan sözcüklerin sırasını eleştirenler oldu. Her kezinde de Atatürk bu sözcük sırasının savunmasını şöyle yaptı: “Aklimda övün, çalış, güven sözcüklerini bu sıraya göre dizen Türk tarihi kendisidir. Tarih alanında derinlere inildikçe atalarımızın görkemli kılışları ile karşılaşırız. Bunların karşısında da övgü kendiliğinden doğar. Bu, ger-çekten Türkün hakkıdır. Övgü, övünme, bir işe başlarken içimizde bir gizli güç gibi, çalışacak olana hız alıdır. Bu hızla da çalışılır, başarılır ve güvenenir.” Atatürk bu sözcükleri bu sıraya göre dizerken, yalnız Türk başbuğlarını, Türk ordusunu ve askerlerini değil, fikir ve sanat alanında başarı ve yengi kazanmış olan Türk büyüklerini de dü-şünmüştür. Atatürk, tanıtı olduğuma göre, 1932 yılında toplanan Birinci Türk Dil Kurultayında *Kutadgu Bılıg'*ı biliyordu. 1934'teki İkinci Kurultayda da yapıtın Fergana nüshasının fotokopisini gördü. *Kutadgu Bılıg'*ın *Kitab-ü Divan-ı Lü-gati'-t-Türk*’ün ve “Eski Türk Yazıtları”nın basılmasını istedi.

Kutadgu Bılıg bizim için gerçekten sonsuz övünülecek, tükenmez bir iç güç kaynağıdır. Balasagunlu Yusuf'un çalışması bize övünmek hakkını kazandırmıştır. O, Türkçü, Türkçeci, İslâmcı, ilâkü, devletçi, toplumcu büyük bir filozof, ahlâkçı, şair, tarihçi, yasacı, toplumbilimci, budunbilimci ve urukbilimcidir. Tükenmez bir gömeç olan *Kutadgu Bılıg'*i, bilimsel ve karşılaştırmalı incelemelerle dünya ede-biyatı çerçevesi içinde yüksekklere çıkarmak başlıca ödevlerimizden biridir. Shakespeare'in toplu yazılarının ilk yayımını yapan yayımcı, kitabın başında şöyle demiştir: “Onu okuyunuz, okuyunuz, seveceksiniz, ve eğer beğenmezseniz, büyük bir tehlikede bulunduğunuza bilin.” Balasagunlu Yusuf'un ve *Kutadgu Bılıg'*ının 900. yıldö-nümü dolayısıyle yayılmışdım bu yazımı bitirirken, 900. yılı sonsuz alkış ve övgü ile kutlar, yukardaki sözü de okurlarına yinelemek isterim.

BİBLİYOGRAFYA

ALBERTS, Otto: "Zur Textkritik des *Kudatku Bilik*" (*Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* dergisi, cilt LI, Leipzig 1897, s. 715–717).

ALBERTS, Otto: "Der Dichter des in uigurisch-türkischem geschriebenen *Kudatku Bilik* (1069–1070) ein Schüler des Avicenna" ("Archiv für Philosophie" dergisi, cilt VII, Berlin 1901, s. 319–336).

ARAN, Mahmut Sadık: "*Türkün Altın Kitabı Kutadgu Bılıg*", İstanbul, 1944.

ARAT, Reşit Rahmeti: "*Kutadgu Bılıg'de Tabibler ve Efsuncularla Münasebet Hakkında*" ("Ülkü" dergisi, sayı 46, s. 292–293, Ankara, 1936).

ARAT, Reşit Rahmeti: "*Kutadgu Bılıg, I. Metin*", VII + XXVIII Giriş + 656 s., İstanbul 1947, Türk Dil Kurumu yayını.

ARAT, Reşit Rahmeti: "*Kutadgu Bılıg*" ("İslâm Ansiklopedisi," cilt VI, s. 1038 – 1047, İstanbul, 1952).

ARAT, Reşit Rahmeti: "*Kutadgu Bılıg, II. Tercüme*", XXXVIII + 477 s., Ankara 1959, Türk Tarih Kurumu yayını.

BARTOL'D, Vasiliy V.: "*Turkestan v epoħu mongol'skago našestviya*", 2 cilt, St. Petersburg 1898–1900. Bunun Ing. çevirisi: "Turkestan Down to the Mongol Invasion", Oxford, 2. bas. 1928, Rusça 2. bas. 1963.

BARTOL'D, Vasiliy V.: "*The Bughra Khan, mentioned in the Qudatqu Bilik*" ("Bulletin of the School of Oriental Studies", cilt III, s. 151–158, Londra 1923). Türkçeye çevirisi, Ragıp Hulûsi (Özdem): "Kutadgu Bılıg'in Zikrettiği Buğra Han Kimdir?" ("Türkiyat Mecmuası" I, s. 221–226, İstanbul 1925).

BARTOL'D Vasiliy V.: "*Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*", Türkiyat Enstitüsü, İstanbul 1927; Almancaya çevirisi: "Zwölf Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens" (Theodor Menzel), Berlin 1935.

BERTEL'S, Evgeniy E.: "*Uygurskaya poema Kutadgu Bılıg i ego značenie*" ("Şark Hakikatı", sayı 1–2 [4–5], s. 14–15, Taşkent 1944).

BERTEL'S, Evgeniy E.: "*Podgotovka k izdaniyu Namanganskoy rukopisi Kutadgu Bılıg*" ("Literaturnaya Gazeta", 10 mart 1945, Moskova).

BERTEL'S, Evgeniy E.: "*Kutadgu Bılıg - faksimile*" ("Sovetskoe Vostokovedenie", cilt V, Moskova 1948, s. 327–328).

BOMBACI, Alessio: "Kutadgu Bilig Hakkında Bazı Mülâhazalar" ("Fuad Köprülü Armağanı", İstanbul, 1953).

BOMBACI, Alessio: "Storia della letteratura turca", s. 83–96, Milano 1956 ve "Histoire de la littérature turque", s. 76–87, Paris 1968.

BONELLI, Luigi: "Del Kutadku Bilik, poema turco dell' XI secolo" ("Annali del R. Istituto Orientale di Napoli" dergisi, cilt VI, 1933, s. 3–38).

BROCKELMANN, Carl: "Yüsuf Hâss Hâdjib" ("Encyclopédie de l'Islam", cilt IV, s. 1277, Leiden 1933).

CAFEROĞLU, Ahmet: "Türk Dili Tarihi Notları", II, s. 58–75, İstanbul, 1943.

CAFEROĞLU, Ahmet: "La littérature turque de l'époque des Karakhanides" ("Philologiae Turcicae Fundamenta", II, s. 267–275, Wiesbaden 1964).

CLAUSON, Sir Gerard: "Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish" (Oxford, 1972 yılında yayımlanacak).

CLERMONT-GANNEAU, Charles: "Note sur un passage du Kudatku Bilik" ("Journal Asiatique" dergisi, cilt 9, XI, s. 334–335, Paris, 1898).

ÇAĞATAY, Saadet: "Kutadgu Bilig'de Odgurmış'ın Kisiliği" ("Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten", 1967 yılı sayısı, s. 39–49, Ankara 1968).

ÇAĞATAY, Saadet: "Kutadgu Bilig'de Ögdülmüş" ("Türk Kültürü" dergisi, sayı 98, s. 27–43, Ankara 1970).

DAVIDS, Arthur Lumley: "Grammar of the Turkish Language", Londra 1832, Fransızcaya çevirisisi: "Grammaire Turke", Londra 1836, önsöz, s. XXXII - XXXVI.

DİLÂÇÂR, A.: "Kutadgu Bilig'in 900. Yıldönümü (1069–1969) ve Balasagunlu Yusuf" ("Türk Dili" dergisi, sayı 211, s. 6–17, Ankara 1969, T. D. K.).

DİLÂÇÂR, A.: "Bize Mânevi Cihazlanmayı Öğreten Kutadgu Bilig" (Konferans özeti, 12 s. mimeograf, Mânevi Cihazlanma Cemiyeti, Ankara 1969).

FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri: "XI. asırda bir Türk mütefekkiri ve ahlâki düşünceleri" (Cumhuriyet Halk Partisi yayınları. Konferanslar serisi, 2, Kitap 7, Ankara 1938).

ELTRÄT-RACHMETİ: "Qutadyu Bilig" ("Ungarische Jahrbücher" dergisi, cilt VI, s. 154–158, Berlin-Leipzig 1927). Taşkent'teki "Maarif ve Okutguçu" adlı dergiden alınmıştır, sayı 2, s. 68–74, 1925.

HARTMANN, Martin: "Zur metrischen Form des Kutadgu Bilik" ("Keleti Szemle" dergisi, cilt III, s. 141–153, Budapest 1902).

HARTMANN, Martin: "Die metrische Form des Qudatqu Bilik" ("Orientalistische Litteraturzeitung" dergisi, cilt V, s. 349–351, Leipzig 1902).

İNAN, Abdulkadir: "Kutadgu Bilig Viyana nushasının tıpkıbasımındaki "Giriş" bölümü, s. 11–134, İstanbul 1942, T. D. K.

İNAN, Abdulkadir: "Yusuf Hâs Hâcib ve Eseri Kutadgu Bilig Üzerine Notlar" ("Türk Kültürü" dergisi, sayı 98, s. 44–58, Ankara 1970).

JAUBERT, Amédée: "Notice d'un manuscrit turc en caractères ouigours envoyé par M. de Hammer à Abel Rémusat" ("Journal Asiatique" dergisi, cilt VI, s. 39-52; 78-95, Paris 1825).

JETTMAR, K. - HAUSSIG, H.W. - SPULER, B. - PETECHI, L.: "Geschichte Mittelasiens" "Handbuch der Orientalistik" adlı dizide, cilt V, bölüm 5, Leiden/Köln 1966).

KÖPRÜLÜZADE, Mehmed Fuad: "Türk Edebiyatı Tarihi", s. 198-199, İstanbul 1928.

KÖSE RAİF PAŞAOĞLU, Mehmet Fuat: "Kutadgu Bilik" ("Öz Dilimize Doğru" dergisi, sayı 10, s. 171-173, İstanbul 1933).

LEVEND, Agâh Sirri: "Siyaset-nameler" ("Türk Dili Araştırmaları Yılığı - Belleten", 1962 yılı sayısı, s. 167-194, Ankara 1963).

LEVEND, Agâh Sirri: "Yazılışının 900. Yıldönümünde Kutadgu Bilig" ("Türk Dili" dergisi, sayı 211, s. 1-5, Ankara 1969, T. D. K.)

MALOV, Sergey E.: "İz tret'ey rukopisi Kutadgu Bilig" ("İzvestiya Akademii Nauk SSRR, otdel. guman. nauk., sayı 9, s. 737-754, Moskova 1929).

MALÖV, Sergey E.: "Kutadgu Bilig - faksimile" ("Sovetskoe Vostokovedenie" cilt V, s. 327-328, Moskova-Leningrad 1948).

MALOV, Sergey E.: "Pamyatniki drevneyturkskoy pis'mennosti", s. 221-304, Leningrad 1959.

MANSUROĞLU, Međud: "Das Karakhanidische" ("Philologiae Turcicae Fundamenta", I, s. 87-112, Wiesbaden 1959).

MELİORANSKİY, Platon M.: "O Kutadku Bilikę Çingiz Hanı" ("Zapiski Vostočnago Otdeleniya Russkago Arheologičeskago Obščestva" dergisi, cilt XIII, s. 015-023, St. Petersburg 1900-1901).

MIYANBEZERK (Türkistanlı): "Türkiyat Haberleri: Türkistanda Kutadgu Bilig" ("Türkiyat Mecmuası", cilt I, s. 343-347; Nemengâh'ta bulunan bu yazma ile ilgili bilgi, Taşkentte Özbek Türkçesiyle çıkan "Maarif ve Okutguçı" dergisinden alınmıştır, sayı 2, 1925, s. 68-74. Bk. yukarıda Fitrât-Rachmeti).

NECMİ (Dilmen) İbrahim: "Kutadgu Bilig'in Vezni" ("Yarın" dergisi, İstanbul 1921, sayı 5, s. 3).

NÉMETH, Gyula: "Körösi Csoma Sándor céle" ("Előadások Körösi Csoma Sándor Emlékezetéről" adlı konferanslar, sayı 10, s. 13-16, Budapest 1935).

ORKUN, Hüseyin Namık: "Kutadgu Bilig hakkında" ("Varlık" dergisi, sayı 177, s. 196-197, Ankara 1940).

PRITSAK, Omeljan: "Kara-hanlılar [840-1212]" ("İslâm Ansiklopedisi" cilt VI, s. 251-173, İstanbul 1952).

RADLOFF, Wilhelm: "Kutadgu Bilik, Facsimile der Uigurischer Handschrift der K. K. Hofbibliothek in Wien", St. Petersburg 1890.

RADLOFF, Wilhelm: "Das Kutadku Bilik des Jusuf Chasshadschib aus Bälagsagun, Theil I. Der Text in Transcription", St. Petersburg 1891.

RADLOFF, Wilhelm: "Zum Kutadku Bilik" ("Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft" dergisi, cilt LII, s. 152 ve 289, Leipzig 1898).

RADLOFF, Wilhelm: "Über eine in Kairo aufgefondene zweite Handschrift des Kutadgu Bilik" ("Izvestiya Akademii Nauk", cilt IX, sayı 4, s. 309-319, St. Petersburg 1898).

RADLOFF, Wilhelm: "Das Kutadku Bilik des Jusuf Chasshadschib aus Bälagsagun, Theil II, Text und Übersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo", St. Petersburg 1900-1910.

SAMOYLOVİÇ, Aleksandr N.: "Sredneaziatskiya nadpisi na glinyannom kuvşine iz Sarayçka" ("Zapiski Vostočnago Otdeleniya Russkago Arheologičeskago Obšestva", cilt XXI, s. 038-047, St. Petersburg 1912).

SAMOYLOVİÇ, Aleksandr N.: "Dopolnenie k predloj. Radlovem i Tomsonem perevodam odnogo stiha Kutadgu Bilig" ("Dokladi Akademii Nauk", 1928 yılı, s. 23-25, Moskova).

SAMOYLOVİÇ, Aleksandr N.: "Iz popravok k izdaniyu i perevoda Kutadgu Bilig" ("Dokladi Akademii Nauk" 1942 yılı, s. 148-151, Moskova).

SCHOTT, Wilhelm: "H. Vambery: Uigurische Sprachmonumente und das Kutadku Bilik" ("Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft" dergisi, cilt XXV, s. 288-294, Leipzig 1871).

SOVYET BİLİMLER AKADEMİSİ: "Drevnetyurkskiy Slovar'", Leningrad 1969.

SPULER, Bertold: "Geschichte Mittelasiens" ("Geschichte Asiens" adlı kollektif yapitta, s. 309-360, München 1950).

TENİŞEV, Ethem R.: "Kutadgu Bilig va Oltın Erik" ("Uzbek Tili va Adabieti" dergisi, sayı 1970/6, s. 29-36, Taşkent).

THOMSEN, Vilhelm: önce Uluslararası Doğu Bilginlerinin 1897'de Paris'te toplanan XI. Kongresinde bilimsel bildiri olarak okunmuş, sonra: "Sur le système des consonnes dans la langue ouigoure" başlığıyle "Keleti Szemle" dergisinde basılmıştır, cilt II, s. 241-151, Budapest 1901. Dancası: "Samlede Afhandlinger", cilt III, s. 269-292, Kopenhag 1922.

THÚRY, József: "Török nyelvemlékek a XIV század végéig" (Macar Bilimler Akademisi, s. 12-13, Budapest 1903); Türkçe Ragip Hulûsi (Özdem) çevirisi: "On dördüncü asır sonlarına kadar Türk dili yadigarları" ("Milli Tettebhüler Mecmuası", sayı 2, s. 81-133, "Kutadgu Bilig" bölümü; s. 89-91, İstanbul 1915).

TÜRK DİL KURUMU: "Kutadgu Bilig. Viyana nüshası. Tipkibasım", 190 s., İstanbul 1942.

TÜRK DİL KURUMU: "Kutadgu Bılıg. Kahire nüshası. Tıpkıbasım", 392 s., İstanbul 1943.

TÜRK DİL KURUMU: "Kutadgu Bılıg. Fergana nüshası. Tıpkıbasım, 445 s., İstanbul 1943.

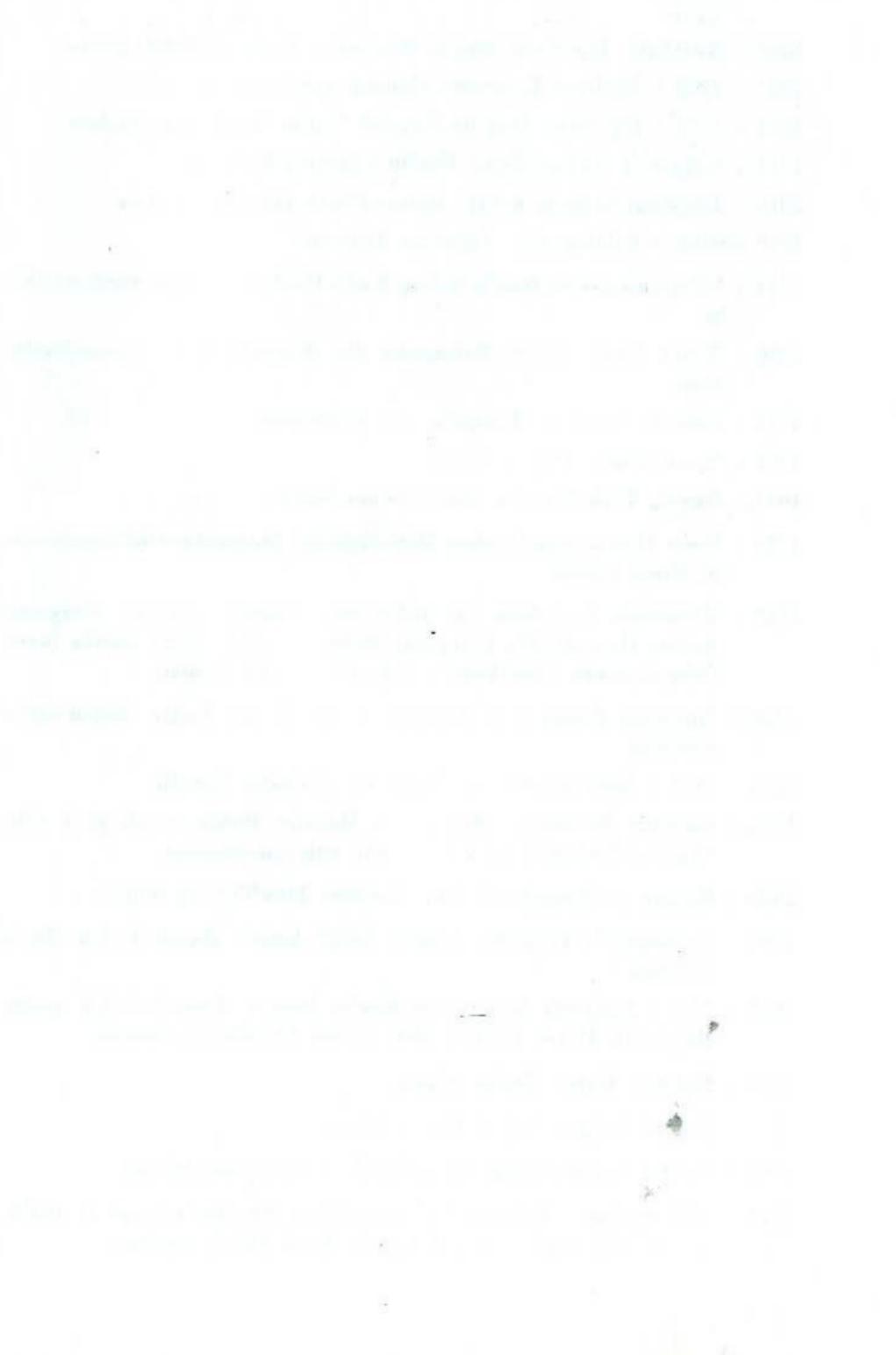
"TÜRK KÜLTÜRÜ" dergisi: "Kutadgu Bılıg Sayısı", yıl IX, sayı 98, Ankara 1970; yazarlar: Ahmet Temir, Reşit Rahmeti Arat, M. Şakir Ülkütaşır, Saadet Çağatay, Abdülkadir İnan, Ali F. Karamanlioğlu, Emel Esin, Tuncer Gülensov, Naile Binak.

VALİDİ (Togan), Ahmet Zeki: "Vostoçniye rukopisi v Ferganskoy ob'lasti" "Zapiski Vostoçnago Otdeleniya Russkago Arheologiceskago Obschestva" dergisi, cilt XXII, s. 312–313, St. Petersburg 1914.

VALİTOVA, A. A.: "K voprosu o klassovoy prirode Karahanidskogo gośudarstva" ("Trudi Kir izskogo filiale Akademii Nauk SSSR", cilt I/1, s. 127–136, Frunze 1943).

VALİTOVA, A.A.: "K voprosu o fol'klornih motivah v poeme Kutadgu Bılıg" ("Sovetskoe Vostokovedenie" dergisi, cilt XV, s. 89–102, Moskova 1958).

VAMBÉRY, Hermann: "Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik", Innsbruck 1870.

KARAHANLI DEVLETİNİN KRONOLOJİSİ

(840 - 1212)

- 840 : Kırgız Türklerinin Uygur Türk devletini yıkması üzerine, Karluklarin Karahanlı kolundan Kül Bilge kağanın önderliğiyle Sûyab'da (Balasagun) Karahanlı devletinin kurulması.
- 870 : Büyük Türk filozofu Farabi'nin, Farab bölgesindeki Wasic bucagunda doğum'u.
- 875 : Buhara'nın, İran'daki Samanlıoğullarına geçmesi.
- 893 : Oğulcałk kağanın Kaşgarı Karahanlı devletinin başkenti yapması.
- 942 : Sûyab'ın yine Karahanlılara geçmesi.
- 950 : Büyük Türk filozofu Farabi'nin ölümü.
- 955 : Karahanlı Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın ölümü ve Artış'te gömülümesi.
- 960 : Cedisuv'daki (Yedisu) Türklerin İslâmlığı kabul etmesi.
- 960 : Harun Musa Buğra Han'ın Balasagun'u başkent yapması.
- 960 - 970 : İslâmlaşmanın, Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın oğlu Baytaş Musa Han zamanında tamamlanması.
- 975 : Şafîî bilgini Ebubekir el-Kaffalü'-ş-Şâsi'nin Şâş'ta (Taşkent) ölmesi.
- 980 : Büyük Türk filozofu İbni Sina'nın, Buhara'nın Efşene köyünde doğum'u.
- 992 : Harun Buğra Han'ın, Buhara'yı Samanlıoğlu Nuh'un elinden geri alması.
- 993 : Harun Buğra Han'ın ölümü.
- 996 : Şaş'ın (Çaç, Taşkent), Samanlıoğulları'ndan Karahanlılara geçmesi.
- 996 : Karahanlı İlig Nasır Han'la Gazneli Sevük-Tigin'in Maverâünnehir'e girerek bir antlaşma yapmaları: Sir-Derya bölgesi Karahanlılara, Amu - Derya bölgesi Gaznelilere.
- 999 : Karahanlı İlig Nasır Han'ın Buhara'yı alıp, Samanlıoğulları saltanatına son vermesi.
- 1001 : Gazneli Mahmut'un Karahanlı İlig Nasır Han'ın kızı ile evlenmesi.

- 1006 : Karahanlı İlig Nasır Han'ın Nişapur'u, Tus'u ve Belh'i alması.
- 1007 – 1008 : Yeni bir Karahanlı akınınin yapılması.
- 1011 – 1012 : İlig Nasır Han ile Kaşgarlı Tugan Han'ın barışmaları.
- 1014 : Kaşgar'da Yakup Kadir Han'ın sultanata başlaması.
- 1016 : Karahanlılarda iç savaş; Harezmilerin aracılık yapması.
- 1018 sıraları : Balasagun'lu Yusuf'un doğumu.
- 1019 : Süleyman Arslan Han'la Yakup Kadir Han'ın Gazneliler yurduna aki-
ni.
- 1026 : Yusuf Kadir Han'ın Balsagun'u alıp Kaşgar'daki merkezine bağla-
ması.
- 1031 : Gazneli Mesut'un Kaşgar'a elçi göndermesi.
- 1032 : Yusuf Kadir Han'ın ölümü.
- 1037 : Büyük Türk filozofu İbni Sina'nın ölümü.
- 1039 : Nasır Han'ın oğlu İbrahim Böri-Tigin'in, Maveraünnehir'i egemenli-
ği altına alması.
- 1047 : Karahanlı devletinin üçe bölünmesi: Doğu (Kaşgar) Süleyman
Arslan Han; ortada (Fergana) Mahmut Buğra Han; batıda (önce
Özkend, sonra Semerkand) Tuğrul ile Harun Hanlar.
- 1056 : Süleyman Arslan Han'ın ölümü ve oğlu Hasan Buğra Han'ın tahta
oturması.
- 1058 – 1111 : Horasanlı büyük filozof ve ilâhiyatçı Gazzali.
- 1058 : Kaşgarlı Mecdeddin Mehmed'in, İbrahim Han'a, şimdi yitik olan
“Tarih-i Türkistan ve İhitay” adlı yapıtmayı sunması.
- 1068 : Buhara ve Semerkand Hanı İbrahim Böri-Tigin'in ölümü.
- 1069 : Balasagun'lu Yusuf'un, *Kutadgu Bılıg*'ı bitirip Hasan Buğra Han'a
sunması.
- 1072 – 1074 : Kaşgarlı Mahmut'un *Kitab-ü Divan-ı Lûgatî't-Türk*'ü yazıp,
Bağdat'ta Abbasî halifesi Ebül Kasım Abdullah'a sunması.
- 1074 : Mahmut Buğra Han'ın ölümü.
- 1074 : Özkend hakanı Tuğrul Han'ın ölümü.
- 1083 : *Tarih-i Kaşgarî* yazarı Ebül-Futuh el-Asma'i'nin ölümü.
- 1095 – 1097 sıraları : Mehmet Semerkandî'nin “Agrâzu's-siyase fi ilmi'r-
riyase” adlı yapıtı yazıp Kaşgarlı Mesut Han'a sunması.

- 1102 : Karahanlı Arslan Han'ın Semerkand'ı Selçuklulara bırakmak zorunda kalması.
- 1103 : Karahanlıların büyük başbuğu Hasan Buğra Han'ın ölümü; yerine oğlu Ahmet Harun Han'ın geçmesi.
- 1103 : Özkend hakanı Harun Han'ın ölümü.
- 1105 : Ahmet Han'ın Mahmut bin Abdülcelilü'l-Kaşgari'yi halife Müstahir'e elçi olarak göndermesi.
- 1128 - 1133 : Ahmet Han'ın, Moğol asıllı Kara-Hıtay'larla (Çince: K'itan) Doğu Türkistan'da çarşılaşması.
- 1130 : Kaşgar'la Balasagun'un Kara-Hıtay'lara gereken Doğu Karahanlı devletinin çökmesi.
- 1137 : Batı Karahanlılardan Mahmut Han'ın Hocert'te Kara-Hıtay'lara yenilmesi.
- 1166 : Doğu tasavvufu ve tekke edebiyatını kuran Ahmet Yesevi'ni ölümü.
- 1182 : Orta Karahanlı devletinin (Fergana) son hakanı Mehmet Han'ın ölümü.
- 1209 : Semerkand'ın Harezmşahlara geçmesi.
- 1211 : Doğu Karahanlı devletinin son hakanı III. Mehmet Han'ın ölümü.
- 1212 : Batı Karahanlı devletinin son hakanı Osman Han'ın ölümü.
- 1212 : Karahanlı devletinin, Müslüman olmayan, Moğol asıllı Kara-Hıtay'lar (Çince: K'itan) tarafından tamamıyla yıkılması.

